

Милена Ангелова

“ОБРАЗЦОВО СЕЛО”
Модернизационният проект за селото в България
(1937-1944 г.)

Благоевград
2008

Посвещавам на брат ми Чавдар

“Образцово село”

Модернизационният проект за селото в България (1937-1944 г.)

© Милена Ангелова, автор

Университетско издателство “Неофит Рилски” - Благоевград

ISBN 978-954-680-562-1

Съдържание

Предговор

Години на образцовизъм	7
Увод	9

Първа глава. Предистория. Политически, икономически и правни контексти на програмата “Образцово село” 29

I. 1. Селското пространство и държавата – “откриването” на селото	29
I. 1. 1. “Изнамирането” на “образцовия” селянин - европейските контексти	29
I. 1. 2. Българските автори и “просветения” селянин – края на XIX – началото на XX век	32
I. 2. От “Номуне чифлик” до “Образцово село”. Държавни земеделски стопанства или земеделски училища? – инициативи за “аграрна просвета” в България – края на XIX – началото на XX век	36
I. 2. 1. Земеделското образование	36
I. 2. 2. Обществената агрономия	40
I. 2. 3. Популярната селскостопанска литература и земеделският периодичен печат	41
I. 3. Законът за образцовите земеделски стопанства от 1899 г.	45
I. 4. Държавни политики и модернизационни опити в селското пространство след Първата световна война	49
I. 4. 1. Проекти за селото – 20-те – първата половина на 30-те години на XX век	51
I. 4. 2. Министерството на земеделието. Ролята на отделните министри	54
I. 4. 3. Ролята на международните институции и “подобриенето на живота в селото” в България след Първата световна война	58
I. 4. 4. Наредбата-закон за селските общини от 1934 г. и програмите за “всестранна дейност на общините”	59

I. 4. 5. Институционализиране на “бита в селото” и началото на аграрната социология в България през 30-те години на XX век	63
I. 4. 5. 1. “Подобрение на бита в селото”	63
I. 4. 5. 2. Началото на аграрната социология. Институтът за земеделско-стопански проучвания	65

Втора глава.

Програмата “Образцово село” (1937-1944 г.) .....

II. 1. “Образцово село” – импулси отвън и адаптиране на моделите. Влияния на модернизационните проекти за селото от Европа и Северна Америка	81
II. 2. Американската блискоизточна фондация и Министерството на земеделието и държавните имоти. Експериментът на първите образцови села	85
II. 3. Нормативни и институционални рамки на програмата “Образцово село”	91
II. 4. Местни ресурси на програмата: мрежата от институции и носители на идеологията	101
II. 5. Основни посоки на “подобрителните” начинания в образцовите села	103
II. 5. 1. “Подобрение на храненето”	104
II. 5. 1. 1. Обществени консервни работилници	106
II. 5. 1. 2. Обществените фурни-комбинати	108
II. 5. 2. Селският дом във фокуса на програмата	110
II.5.3. Земеделското образование и програмата “Образцово село”	115
II. 6. Селските жени като основен обект на програмата “Образцово село”	122
II. 6. 1. Жените-агрономки и учителките по земеделско домакинство – за усвояването на “рационалните” домакински практики или как се възпитава “модерната домакиня” на село	128
II. 7. Медийно покритие на програмата “Образцово село”	132
II. 7. 1. Земеделско-стопанският периодичен печат	133
II. 7. 1. 1. “Към образцовост!” - Списанието “Образцово село”	134
II. 7. 2. Радиопредаванията в популяризирането на обществените проекти за селото от 30-те - 40-те г. на XX век	136

II. 7.3. Кинопрегледите в арсенала на “образцовистката” пропаганда	139
II. 7. 4. Изложби, панаири... - още витрини на образцовостта	140
II. 8. “Повече държава”?	141

Трета глава.

“Тази община да стане образцова, а нейното всестранно повдигане да послужи като пример при създаване на други образцови общини в царството”. Случаят село Дивля, Радомирско – програмата “под лупа”	162

III. 1. Защо “случаят Дивля”? Предварителни бележки	162
III. 1. 1. Източници – архиви, устни разкази, снимки, киноленти	164
III. 2. Дивля - селищната общност през 30-те г. на XX век	165
III. 3. <i>“Кметът имаше връзка с един американец и подпомагаха за образец”</i> . Яни Танев и Леонтий Фелдман в “образцовото” село Дивля	171
III. 4. Образователните институции в Дивля в хода на програмата “Образцово село”	175
III. 4. 1. Началното училище и прогимназията	175
III. 4. 2. <i>“... И откак земеделското училище се откри... много се издигна Дивля”</i> . Земеделското училище в “образцовото село”	177
III. 5. <i>“Обикаляха по къщите да гледат...”</i> Пространствата на дома като обект на институционална намеса в “образцовото” село Дивля	181
III. 6. Образцовата фасада и... зад нея	184
III. 6. 1. Медийният образ на “образцовото” село Дивля	184
III. 6. 2. Полетата на напрежение или пукнатините в образцовата витрина	186

Заключение	197

Източници и библиография	206

Резюме на английски език	222

Резюме на немски език	227

Предговор

Години на образцовизъм

Книгата на Милена Ангелова „Образцово село” предлага нов и неочакван прочит на темата за миналото на селото и модернизацията на селското пространство в България. Авторката се обръща към един забравен, макар и общо взето в много отношения успешен (както разбира от книгата читателят) опит за промяна на селското пространство от тридесетте години, ориентиран не само и не толкова към стопанските ресурси на земеделието, колкото към промяна на селото чрез повдигане на културата на земеделието, земеделското образование, хигиената и здравното съзнание, промяна на селското домакинство и рационализиране на домашния труд. Този „образцовизъм” на тридесетте години, превърнат в държавна програма към селото след 1936 г. разчита преди всичко на младите хора в селата – мъже и жени, в голямата си част вече не само грамотни, но и обхванати от мрежата на допълнителните земеделски училища. Той мобилизира усилията на местната власт: кметове, общински съветници, както и значителен експертен ресурс от агрономи, лекари, медицински сестри, учители и свещеници. Към това се приобщава и откриващия селото граждански сектор в България: дружества на червения кръст, на съюза за закрила на децата, женски и християнски дружества и др.

Милена Ангелова е избягнала опасността да затвори българския образцовизъм в тесни национални граници и да преповтори клишетата за селото като автентично и изконно място на националното. Тя представя времето на „Образцовото село” в неговите европейски исторически корени още от 18. век: във времето на физиократите и Просвещението, отиващи до първия „образцов селянин” – швейцарецът Клайнйоуг, както и превъплъщенията на идеите за образцовото село в различни утопични опити и програми в отделните страни в Европа и в частност на Балканите. Нещо повече, Милена Ангелова открива в книгата си ролята не само на чуждестранните модели, но и на усилията на международни организации, фондации, експерти и институции да подпомогнат и подготвят кадри за тази програма. Особено се открояват усилията на Рокфелеровата фондация и американската блискоизточна фондация.

С книгата си Милена Ангелова показва колко разнообразни и различни, богати и интересни могат да бъдат изворите за историята на селото. Разказана в цялата ѝ модерност, програмата „Образцово село” е оставила

значителни следи освен в документите на държавни и общински институции, също и в периодиката, архивите на радиопредаванията, филмовите прегледи. Променила е градоустройството, оставяйки промени в селското архитектурно пространство: фурни – комбинати, селски здравни служби, залесявания, училищни градини. И не само: Милена Ангелова отива подалеч. Тя успява да пробуди спомените на живите свидетели от годините на някогашния образцовизъм - възрастни мъже и жени, показвайки, че това е преживяна история, променила селския дом и селското всекидневие, а не поредният провален експеримент със селото. Документи и снимки от семейните архиви допълват представата за промяната на живота на селското семейство и домакинство, на новите стремежи и представи на селската домакиня за нейния дом. Така програмата „Образцово село” излиза от анонимността на държавния документ: в нея участват множество хора, чиито забравени, полузабравени, или малко познати имена получават нов живот в книгата.

Заедно с това читателят съзира и пукнатините във „витрината” на Образцовото село. Вижда се как клиентелизъм, завист, съперничество, злоупотреби с властта и конфликти между традиционните и нови елити в селото през тридесетте години неминуемо съпътстват практическите превъплъщения на образцовизма.

Написана интересно и увлекателно, в книгата Читателят не съзира усилията, вложени в изнамирането на темата, дългогодишното издирване на изворите, работата на терен. Имах рядката възможност да виждам процеса на работата: търсенията, изненадите, вълненията, откритията и находките на авторката.

Затова посрещам публикуването на книгата „Образцово село”. Модернизационният проект за селото в България (1937-1944 г.)” с истинска радост.

Кристина Попова

Благовград, септември 2008

Увод

Преди малко повече от три години този текст беше защитен като дисертация пред научния съвет по история под донякъде сложното, малко претенциозно, но и понякога налагано от жанра заглавие *«Програмата 'Образцово село' (1937-1944 г.) и опитите за модернизационни промени в селските общини в България»*.

Много се е писало за българското село. Написаха се още изследвания и докато текстът изчакваше публикуването си. Целта на тази книга е да покаже как в на пръв поглед изследвани исторически периоди могат да се открият и не дотам изяснени теми. Такава е и темата за модернизацията на българското село. Безспорно е ключовото значение на проблема за модернизацията на селото, доколкото тя е в основата за разбирането на модернизацията общо, а оттам – на цялостното обществено-икономическо и политическо развитие. Е, има известна доза ирония, а и мъничко изследователски мазохизъм да се ници забравеният сюжет на един свръхамбициозен, но неосъществен в крайна сметка проект. Невъзможността обаче и днес да се намерят актуални рецепти за песимистичните диагнози на селото в България оправдават тръпката от заниманията с подобни теми.

На много хора дължа благодарност за възможността да работя по това изследване и текстът да бъде публикуван.

Тази книга нямаше да се случи без Кристина Попова – научен ръководител, какъвто пожелавам на всички прохождащи изследователи. За професионалните съвети, моралната подкрепа и безкрайната ѝ добронамереност - изказвам най-искрената си благодарност.

Дължа благодарности и на колеги (смея да кажа и съмишленици), които по един или друг начин подкрепиха този текст като първи читатели – с насоки, насърчения, дискусии, напътствия: Анелия Касабова, Иван Илчев, Иван Еленков, Михаил Груев, Марияна Пискова; на колегите от Международния университетски семинар за балканистични изследвания и специализации към Югозападния университет - заради уникалната атмосфера на общуване и обмен на идеи, която има своите проекции и в този текст; на Нурие Муратова, която оформи технически книгата и ѝ даде физиономия.

За професионалното и топло отношение на архивните и библиотечните работници, особено на тези от архивите в Благоевград, София и Перник - също благодаря.

Дължа специална благодарност и на хората от с. Дивля (близо до гр. Радомир), които отделиха много време и енергия за направят смислен престоя ми там – на семейството на Георги и Бойка Андреевски, на Евгени Милушев, Тинка Коцева, Яне Николов, “дедо Драге”, на Иван Тасев и всички онези жители на Дивля, които ми помогнаха в опитите да реконструирам и човешкото лице на иначе изглеждащите на моменти абстрактни и статични държавни проекти.

* * *

“С освобождението на България бе разрушена окончателно преградата, която спъваше приобщаването на българския народ към европейската култура. Естествено, всички усилия и средства...бяха насочени към изграждането на новата държава. А нейното изграждане започна от града. За дълго време селото бе оставено на собствените си сили и за никаква...подобрителна работа в него и дума не можеше да става... Но този период измина. Започна един поворот към селото, който се засили особено много след войните. Селото, което дотогава даваше, започна вече да изисква...Обаче голямата световна криза и времето след нея подложиха българското село на едно силно разтърсване. Наложих се, по едни или други причини, бързо трансформиране и интензифициране на земеделското стопанство”.¹ Така в началото на 40-те години на ХХ в. една от многобройните статии, които тиражират в общественото пространство държавните политики към проблемите на селското население в България, лаконично скицира основните фази в еволюцията на тези държавни ангажименти. Опитите за разрешаване на много от социалните проблеми в селското пространство през 30-те г. на ХХ в. в България намират своята формулировка в обществените проекти за “подобряване живота на селското население” или “повдигане на бита в селото”. Във фокус на тези инициативи се превръща една конкретна програма, наречена “Образцово село”.

Предложеното тук изследване е замислено като опит да се изследват държавните стратегии за “българското село”,² изграждането на институционалните мрежи за реализирането на тези стратегии и промените в жизнените условия на хората от селото в един сравнително кратък времеви отрязък - от средата на 30-те до средата на 40-те години на ХХ в. Това е времето, в което се реализира в почти непроменени нормативни рамки програмата “Образцово село”.

Първите разработки, които предлагат анализи на държавните поли-

тики и модернизационните опити за селото в България от междувоенния период, са тези на самите участници експерти в процесите: агрономи, общественици, представители на проходащата тогава в България аграрна социология. Те са сред хората, които осигуряват практически ръководните идеологически рамки на намеренията, свързани с реализирането на програмите за “повдигане на селото”.³

По това време интересът към селото като проблем е сред акцентите и на т.нар. “антропо-география” в България.⁴

Сред изследванията от този период, които предлагат един поглед “отвън”, могат да се посочат работите на американския социолог Ъруин Сандърс.⁵ През 1934 г. той провежда няколкомесечно изследване в софийското село Драгалевци, в което включва лични наблюдения, анкети и интервюта, документи от общината и пр.⁶ Интерес представляват изследванията и на немския географ Херберт Вилхелми, посветил една монография на земеделско-стопанската и социална проблематика, засягаща селата около София.⁷

След 1944 г. вниманието на историците към социалните процеси в селото от междувоенния период е незначително. Едва от края на 60-те години на XX в. се съживява изследователският интерес сред социолози, етнографи, стопански историци и изследователи, занимаващи се с история на образованието, или специалисти по история на селското стопанство.⁸

В периода на 70-80-те години зачестяват публикациите на чужди автори, интересувани се от въпросите, свързани с модернизациите в Югоизточна Европа като цяло и в частност с “българския случай”.⁹ Заради известните специфики на социалистическата историческа наука /перспективата на интерпретацията, която схваща комунизма като крайна цел на историята/ и слабостите на перспективата на модернизационните теории като исторически метод (вж. по-надолу), те трудно могат да бъдат следвани в настоящото изложение за описанието и анализа на обществените проекти за селото в България в периода между двете световни войни.

От началото на 90-те години на XX в. се забелязва чувствително изследователско оживление и се появяват публикации, засягащи различни аспекти на социалните процеси в селското пространство във времето след Първата световна война. Първите импулси на един по-динамичен интерес към тази проблематика идват от страна на западни историци, търсещи причините за “закъсняващата модернизация” в обществата от Югоизточна Европа.¹⁰

В българският изследователски ландшафт до проблемите на социалните трансформации в България от първата половина на XX в. отново

най-често се докосват трудовете на социолози, фолклористи и етнологисти. Тук трябва да се посочи социологическия анализ на Веска Живкова за българското село в периода 1878-1944 г.¹¹ и поредицата сборници *“BUL-GARIA RUSTICANA”*, предлагащи разработки в областта на социологията на селото.¹² Някои етнографски проучвания от началото на 90-те години също частично засягат интересуващата ме проблематика - градските влияния в живота на селските жители през първата половина на ХХ в., етносоциалните аспекти в изследването на семейните структури през този период и др.¹³

През 1994 г. изследователските търсения към проблемите на модернизацията на българите през ХІХ и ХХ в. обединяват в един сборник изследванията в тази посока на български и немски хуманитаристи.¹⁴

Повод за ново събиране на едно място на публикации на български и немски автори малко по-късно става тематичният брой на сп. “Български фолклор” – “Селото между промяна и традиция”.¹⁵

Сръбското списание “Годишник за социална история” също в няколкото броя дава място на дебата за социалните аспекти на модернизационните процеси в Югоизточна Европа.¹⁶

Няколко публикации от последните години отварят полетата на търсене, свързани със социалната история на селото и проблемите на жените в селското пространство, на полово-специфичните и поколенчески аспекти, както и със значимите промени в домашната сфера във времето след Първата световна война.¹⁷ Интерес представляват и малкото на брой изследвания, които проучват разширяването на професионалното образование сред селските жители като важен модернизационен фактор.¹⁸

През 2001 г. мюнхенската етнологка Габриеле Волф публикува изследване, занимаващо се с рецепцията на популярната селскостопанска литература в България в периода 1878-1944 г.¹⁹ Работата на Волф се движи в полето между фолклористичното изследване и социалната и стопанската история. Тя разглежда през популярната селскостопанска литература модернизацията на българското общество като една концепция на управляващите елити, чрез която те се опитват да предложат и приложат вижданията си за стопански и социални промени и използват за това и медиума на популярните селскостопански четива.

В контекста на предсоциалистическите трансформационни процеси в Югоизточна Европа често се говори за *“пропусната модернизация”*, *“пропусната аграрна революция”*, *“блокади в развитието”*.²⁰ В някои от тези изследвания се извеждат генерализации, които продължават да се следват *“аксиоматично”*. В тези постановки държавните политики към селското прос-

транство в целия времеви отрязък от края на XIX и първата половина на XX в. (представян като “епоча” със сравнително непроменящи се белези, без да се разграничават вътрешните динамики в рамките на периода) се разчитат почти винаги като “списък с исторически липси”²¹ и поредица от дефицити:

– “селските общини не бяха присъединени и не бяха подчинени на държавния императив”²² ;

– “...изпълнението на други задачи (например модернизацията на аграрното стопанство или изграждане на ориентирана към практиката образователна система на село) остана на заден план или отпадна изцяло.”²³ ;

– “липсваха сериозни усилия комуникативно да се предаде смисълът, целесъобразността и начинът на действие на новите институции...”²⁴ ;

– “селяните...рядко биваха нещо повече от патерналистично инструментализиран обект на политиката, никога истински участници в процесите...”²⁵ и пр.

Тук в стратегиите за развитие на политическите елити се вижда не толкова желанието им за развитие на аграрния сектор, “а за преодоляването му”. Отбелязва се, че в приоритетните списъци на управляващите изцяло без значение остават повишаването на компетентността на селяните чрез ориентирано към практиката основно обучение, изграждането на селскостопански професионални училища и образцови стопанства, предоставянето на достъпни селскостопански кредити, осигуряването на инвестиции и др.²⁶ В тази перспектива често емоционално обогрени изводи за ситуацията в “предсоциалистическото” село звучат така: “Лишено от функционалност, икономически обезкървено, селото лежеше в агония, много преди социалистическият режим да го умъртви окончателно след Втората световна война”.²⁷

В публикуваното през 2002 г. от Анелия Касабова историографско изследване на проучванията на семейните форми и структури в България, тя отделя специален параграф, в който анализира шансовете и опасностите при използването на културалисткия метод.²⁸ В работата си тя обръща внимание на някои от цитираните по-горе обобщения, при които водещи в интерпретацията са предварителните тези за културно различие. Според тези обобщения модернизационните тласъци идват в Югоизточна Европа винаги само отвън. Провалът на модернизацията според тях обаче е винаги вътрешнокултурно обусловен и се обяснява с “всепроникващ традиционализъм” и “нежелание за промяна”. Дори, когато се загатват иновативни

те промени (социална мобилност, образователни стратегии и пр.), те винаги се представят като влизащи в противоречие с отношението към тези иновации. Изхожда се а priori от един статичен селски начин на живот, който в тези изследвания се оценява в крайна сметка като “крепост на изостаналост и традиционен конформизъм”.²⁹

Социалноисторическият фокус, който стои зад избраното заглавие на тази книга, изисква едно по-тясно концептуализиране на понятията “промяна” и “модернизация”. По-широката рамка на представяне засяга редица общи методологически въпроси на социалната и аграрната история, както и строежа на популярните “модернизационни” теории.³⁰

“**Модернизацията**” често се явява изплъзващ се от категоричните и еднозначни обяснения изследователски обект. Тя се изразява в един многопосочен процес, изпълнен с качествени и количествени промени, посредством тяхната природа и ефектите, които те имат за живота на хората.³¹ Тук не става дума да се избира измежду многобройните определения. По-скоро стои намерението ми да направя изследователските си цели прозрачни и да предложи анализи, които могат да бъдат подлагани на рационално обсъждане.

Ключовият термин, който ползва изложението е по-скоро “**аграрна модернизация**”. Под “аграрна модернизация”, заемайки едно определение от Габриеле Волф, разбирам функционалната взаимозависимост не само на стопански, а така също и на социални и културни нововъведения, проникващи в преобладаващото дребно земеделие и в традиционния начин на живот на селяните. С този термин обозначавам процесите, в които “новото” и “старото” от стопанската, социалната и културна област си оказват взаимно влияние и в които както селяните, така и експертите - “трегери” са засегнати от промените.³²

Намирането на адекватна теоретична рамка в изследването на селските модернизации, засяга и проблема за “**селската идентичност**”. В случая този термин е разбран не като статично мислено състояние на идентичността, а в един динамичен смисъл - в постоянната репродукция и трансформация на идентичността през практиките.

Когато поставяме въпроси за селските идентичности в полето на властта – онази сфера, в която всекидневно отново се преговаря легитимността на властовите отношения, се натъкваме в **англо-американските “peasant studies”** на 2 модела: “*Моралната икономия на селянина*” /1976/ на Джеймс Скот³³ и на “*Рационалният селянин*” /1979/ на Самуел Попкин.³⁴ И двете се изграждат в полето на изследване в източноазиатските селски общности. Споменавам ги тук, защото те са представителни за две

конкретни школи, които водят бурни дебати през 80-те г. на XX в. Парадигмата на “moral economy” представя селянина като принадлежащ на един колектив, който в своето политическо поведение следва наиндивидуалния, установен от калкулацията на нуждите морал. В контраст на това, парадигмата за “rational peasant” вижда селяните преди всичко като рационални индивиди, които в политическото си поведение се стремят към максимална полза за самите себе си.³⁵ Така Скот твърди, че особените “немаксимизиращи” модели на действие в бедните селски общности се затвърждават от дифузните социални санкции, норми на поведение и понятия на легитимност. В отговор на анализа на Скот, Попкин отстоява позицията, че “рационалните” селяни ще гарантират своята сигурност чрез лични спестявания и селскостопански нововъведения и ще предпочетат данъчни структури, които улесняват тяхната способност да извличат допълнителна печалба. Аргументите и на двете страни са сложни, но все пак основният неразрешен проблем на дебата се завърта около въпроса: достатъчно ли е наличието на едно универсално понятие за личен интерес, за да се разбере политическото поведение на селяните?³⁶

Още през 70-те години, занимаващият се десетилетия наред с “българското село” американски социолог Ъруин Сандърс (цитиран по-горе), предлага и свой теоретичен подход към изследването на социалната промяна в селото. Коментирайки “**големите теории**”, прилагани в този период, той припомня, че марксистическата гледна точка вижда промяната в преминаването от капиталистическа към социалистическо общество.³⁷ Не-марксистът, според него, може да направи избор сред различните теории на модернизацията. Сандърс предлага една специфична “**теория със среден обхват**” – тази за “**социалното съгласуване**” (social articulation).³⁸

В публикуваното през 1996 г. изследване “*Реконцептуализирайки селячеството. Антропологията в глобална перспектива*”, американският антрополог Майкъл Киърни показва по какъв начин **научните дискурси за селото конструират своя предмет**. Според него, да се изследва селото, означава и да се “въобрази”. Посредством различните перспективи за изследване на селото възниква едно дискурсивно пространство, в което различните конструкти /за традиционните общества, модернизирането, пролетаризирането и пр./ заемат определени специфични позиции.³⁹

На конструирането на изследователските ракурси към селската проблематика обръщат внимание някои от представителите на немскоезичната аграрна история (**Agrargeschichte**) от последните години и преди всичко учените, групирани около работния кръг за аграрна история, съществуващ от 1994 г. (Arbeitskreis für Agrargeschichte, /АКА/).⁴⁰ Те, заедно с изсле-

дователите от основания през 2002 г. в Австрия Институт за история на селското пространство (Ludwig Boltzman Institut für Geschichte des ländlichen Raumes),⁴¹ осъществяват прехода от традиционната аграрна история към **социална и културна история на земеделието и на селското пространство**.⁴²

Социалната история през последните години трансформира в хибридно научно пространство една “нова културна история”.⁴³ В нея “изследването на провинцията и селото днес представлява интердисциплинарна изследователска позиция”.⁴⁴ От тази перспектива все по-често се поставят под въпрос концептите “модернизация” и “социална промяна” в смисъла на **модернизационните теории** от 50-80-те г. на XX в.⁴⁵ и конструктите на **“обществената история”** по Ханс-Улих Велер⁴⁶, в които аграрната проблематика най-общо се ситира в теориите за развитието на “селската общност”.⁴⁷

В парадигмата на тази “нова културна история” селото от XIX-XX в. се разглежда в различни аспекти:

- като място на всекидневието, в което се усвояват и нормализират разпространени структури и процеси;⁴⁸

- като локално поле, в което микроисторията анализира всеобщи феномени;⁴⁹

- като място, където могат да се разкрият културните конструкти на пола;⁵⁰

- като предмет на историческа антропология, която историзира привидните константи на човешкото съществуване и отключва рутините на селския живот;⁵¹

- като изследователско поле на социално и културно-исторически насочена съвременна история, която разглежда селската политика във времев и пространствен контекст;⁵²

- като тема на една нова аграрна история, която изследва конструирането на селските общества не само в икономическото, политическото и правно състояние, а също във всекидневните практики на хората в тях;⁵³

- като предмет на една исторически ориентирана социология, която изследва скритите механизми на селските социални отношения.⁵⁴

Към анализа на въздействието на държавните стратегии към селото, отразени в програмата “Образцово село”, пристъпвам без непременно да ги налагам спрямо някоя избрана теоретична концепция. Търсените резултати нямат амбицията да постулират цялостна картина или теоретична версия за “модернизацията” на българското село в междувоенния период. Предлагам само някои елементи от този процес, които на свой ред генери-

рат предположения и хипотези и за ефектите на тези социални трансформации в българското селско пространство.

В един по-широк спектър, в настоящото изследване си поставих за цел да представя и анализирам част от държавните аграрни политики в България и отражението им във всекидневните практики на селските жители през 30-40-те г. на ХХ в. В тази рамка положих няколко основни изследователски питання:

-как се очертават и формулират основните посоки в управленческите стратегии за подобряване на жизнените условия в селото?;

-как се дефинират намеренията за промяна в нормативните документи и как се изгражда мрежата от институции, натоварена с реализирането им?;

-кои са хората, които изграждат тези институции?;

-съществуват ли усилия комуникативно да се предаде смисълът и начинът на действие на тези институции?;

-кои са хората, обект на подобрителната работа?;

-как функционира трансформацията на практиките, свързани с ценностната система на обикновените хора от селото, към практиките, които представляват нормативния образец на ускорен модернизационен процес?;

-в състояние ли са хората в селото да ги адаптират и усвоят в широки мащаби, особено когато става въпрос за опит да се въведат модерните норми в ежедневиите практики, в пространствата на живеене и конкретно - в селското жилище?;

-успява ли в крайна сметка през изследвания период държавната политика и нейните институции пълноценно да променят и преобразят общите (политически, стопански и социални) рамкови условия, дотолкова, че мнозинството от селското население да ги възприеме в своята всекидневна практика?

Изследването се базира на **архивни документи** на централни институции⁵⁵, на регионални органи на управление /на областни управления, на околийски служби, околийски земеделско-стопански задруги/⁵⁶, на Областни земеделски камари и Областни служби по земеделието⁵⁷, Околийски агрономства⁵⁸ и Общински агрономически служби; архиви на селски общински управления⁵⁹; архиви на различни обществени организации на общинско равнище /в това число архиви на училищни, читалищни, църковни настоятелства, на кооперативни сдружения, и пр./; лични архивни фондове на хора, институционално свързани с правителствените програми по "подобряване бита в селото".⁶⁰

Използван е и архивът на "Радио-София" и по-специално материа-

лите, свързани с излъчването между 1939-1943 предаване „Час за селото“.⁶¹

Обществените дискусии по проблема се опитвам да реконструирам през публикациите в специализираните **периодични издания**, излизали през този период - сп. „Земеделско-стопански въпроси“ (1935-1944), в. „Земеделски възпитаник“ (1933-1944), сп. „Образцово село“ (1941-1944), сп. „Земеделско образование“ (1942), в. „Наше село“ (1934-1944), сп. „Селска младеж“ (1942-1943), сп. „Аграрни проблеми“ (1938-1943), сп. „Допълнително училище“ (1935), сп. „Селска стопанка“ (1940-1941), сп. „Селски подем“ (1939-1942), Списание на земеделските камари (1941-1942) и др.

Референция върху темата дава и един **кинопреглед** от 1943 г. с времетраене 3 минути, озаглавен „Образцовото село Дивля“.⁶²

Част от изследването (Гл. II.6.1., Гл. III), заедно с архивни документи и материали от периодичния печат, използва и **житейски истории** на мъже и жени, родени през 20-те и първата половина на 30-те г. на XX в. Те са събрани в резултат на няколкоседмичната ми теренна работа от лятото и есента на 2003 г. в няколко от бившите „образцови села“. Методът „между архива и терена“⁶³ предлага една променена оптика за наблюдение на миналото. Този поглед води до неизбежна промяна на критериите за подбор на фактите и оценката на историческите събития, съставляващи изследователския сюжет – да се улавят и регистрират и някои събития, неуловими от обичайните способности за реконструкция на миналото.

В изложението правя опит да илюстрирам част от отношенията между правните норми и държавно-институционални стратегии от една страна и реалната социална практика от друга в перспективата на „селските модернизации“ от периода между двете световни войни. Проследявам траекторията на тези промени, отразени в предисторията, зараждането и провеждането на програмата „Образцово село“. Нейното разгръщане, мрежата от институции и хората, които се оказват въввлечени в програмата, са основните пунктове в изложението.

В по-конкретен план обект на изследване тук са промените в жизнените условия на хората от селото и регулирането на социалните отношения там през медиума на законодателството и през формалните институционални мрежи през 30-те и първата половина на 40-те години на XX в. Акцентирам преди всичко върху начина, по който този процес се драматизира, т.е. подема се публичният дискурс за проблемите в живота на селското население и то се откроява като обект на държавно-политическо и обществено внимание.

Изследователските акценти са свързани също и с функционирането на институционалните мрежи, на които се възлага провеждането на намеренията за промяна и с избистрянето на социалните типове, които се явяват нейни агенти.

С примери от българското законодателство се разглеждат част от нормативно определените условия на обособяването на хората от селото като обект на институционални грижи и контрол, както и конструирането на образа на “образцовия селянин”.

Проследява се законодателната активност и някои конкретни начинания, засягащи аграрния сектор от края на XIX в. до 30-те г. на XX в. - динамизиращата се държавно-реформаторска политика по отношение на земеделското население; постепенното извеждане на преден план на проблемите, свързани с условията на живот на хората от селото, с въпросите за повишаване на образователното и “културно” равнище на това население, с професионализирането на земеделския труд и пр. (Гл. I).

Представят се конкретните параметри на програмата “Образцово село” в десетилетието след 1935 г. – нормативните рамки, нейната институционална инфраструктура, механизмите и обектите за въздействие, свързани с реализирането ѝ; избистрянето на моделите, които конструират очертаванията на програмата и основните посоки на “подобрителните” начинания в “образцовите” селски общини (Гл. II).

Част от изложението изследва “Образцово село” в мащаба на един конкретен случай – една от селските общини, включени в програмата. Тук с ресурсите на микроисторическия подход и с помощта на интердисциплинарен инструментариум, изследването се опитва да осветли повече аспекти на аграрната промяна. В този план се анализират регионалните особености в контекста на общите феномени и в перспективата на поставения проблем. Заедно с това се проследяват на микроравнище онези познавателни и поведенчески елементи, които хората са изработили или са усвоили, за да се справят с променящото се всекидневие, както и начините, по които те ги рефлектират и разказват за тях (Гл. III).

Бележки:

1 **Димитров, Св.**, Народният бит и неговото значение при една подобрителна работа в българското село – Земеделско–стопански въпроси, г. VI, 1941, кн. 2, с. 89.

2 Във връзка с продължаващата употреба на “българско село”, “българ-

ски селянин” – модерният образ на селянина като социален тип беше исторически конструиран като част от архитектурата на националната държава, с която той се идентифицира – Вж. **Kearney, M.**, *Reconceptualizing the Peasantry. Antropologie in Global Perspektive*, Westview Press, 1996.

‡ **Алексиев, Б.**, Обществената обстановка на селското ни стопанство – *Агрономическа мисъл*, г. I, 1940, кн. 5, 161-169; **Бирников, Д., Щ.**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – *Земеделско образование*, I, 3-4/ 1942, с. 1-16.; **Брънеков, Т.**, *Земеделието не е прост занаят*, С., 1942; **Вълчанов, Ат.**, *Обществената агрономия у нас*, Плевен, 1939; **Георгиев, К. Т.**, *Културно-стопанският подем в нашето село – Кооперативно дело*, VII, 3-4/1930, с. 171-180; **Димитриев, Б.**, *Обекти и размери на трансформацията в земеделското стопанство – Бразда*, 1936, 27, с. 423-426; **Димитров, Св.** *Някои черти от бита и светогледа на нашия селянин – Земеделско-стопански въпроси*, г. VIII, 1942, кн. 2; **Казанджиев, М.**, *Към въпроса за подобрене бита на нашето село – Аграрна мисъл*, IV, 1-2, 1942, с. 2-9; **Калъпчиев, Г.**, *10 г. земеделско-стопански проучвания в служба на българското село” 1935-1944*, *Институт за земеделско-стопански проучвания*, 1946, с. 60; **Коняров, Б.**, *Нова земеделска политика – Устрем*, I, 1/1939, 18-21; **Мочева, Хр.**, *Селското земеделско домакинство в България през 1935/36г. (Бюджет, обстановка и разход на труд)*, С., 1938; **Симеонова, Зл.**, *Мерки за подобрене живота и културата на селската жена*. Плевен, 1941; **Tanovski, P.**, *Probleme der bduerlichen Lebenshaltung in Bulgarien und staatliche Massnahmen zu ihrer Lцsung (1935-1944)*, Diss, Graz, 1944; **Iwanoff, Chr.**, *Die Agrarpolitik des Bugarischen Staates seit der Krise*, Diss., Berlin, 1941 и др.

‡ Вж. теоретичните разработки и изследвания на И. Батаклиев, Й. Захариев и др. в специалния орган на това изследователско направление “Архив за поселешни проучвания” (1936-1937 г.).

‡ През първата половина на 30-те години на XX в. Сандърс е преподавател в Американския колеж край София и през това време провежда и изследванията си за с. Драгалевци – Вж. **Сендърс, И. Т.**, *Сношенията на едно българско село с външната среда. – Земеделско-стопански въпроси*, г. II, кн. 3, 1936; **Sanders, I., T.**, *Balkan Village*, Lexington, 1949; **Brunner, E. de S., I. T. Sanders, and D. Ensminger** [eds.], 1945. *Characteristics of a Peasant Society. Farmers in the Word*, New York.

‡ **Sanders, I. T.**, *Balkan Village*, Lexington: University of Kentucky Press, 1949.

‡ **Wilhelmy, H.**, *Hohbulgarien. I., Die lndlichen Siedlungen und die bduerliche Wirtschaft*, Kiel, 1935.

‡ **Беров, Л.**, *Доходите на различните категории земеделски стопани в България при капитализма*, С., 1962; **Лангазов, Д.**, *Малкото българско село*

(Опит за социологически портрет), София, 1984.; **Димитров, Кр.**, Българската интелигенция при капитализма, С., 1974; **Луджев, Д.**, Дребната буржоазия в България 1944-1958, С., 1985; **Ралчев, Г., Вл. Янков**, Поява, промени и развитие на Министерството на земеделието от освобождението до 9.IX.1944 г. – В: Известия на националния селскостопански музей, 1989, 7, с.91-98; **Яхиел, Н.**, Градът и селото. Социологически аспекти, С., 1965.

⁹ **Black, C., E.**, The Process of Modernization. The Bulgarian case. – In: Butler, T., [ed.], *Bulgaria. Past and Present*, Columbia, Ohio, 1976, p.111-131.; **Birnbaum, H., Sp., Vrionis** [eds.], *Aspekts of the Balkans. Continuity and Change*. Paris, The Hague, pp.355-369; **Halpern, J.**, Peasant Culture and Upbanisation in Yugoslavia – *Human Organization*, 24, 1965, 162-174; **Mouzelis, N.,P.**, Greek and Bulgarian Peasant: Aspects of their Sociopolitical Situation During the Interwar Period.- *Comparative Studies in Society and History*, 1976, pp.85-105.; **Sanders, I., T., Whitaker, R.**, Tradition and Modernization: The Case of Bulgaria. – In: Lutz, J.,G., S. El.-Sharkhs [eds.] *Tradition and Modernity. The role of Traditionalism in the Modernization process*, Washington, 1982, pp.147-163.; **Whitaker, R.**, Continuity and Change in Two Bulgarian Communities. *A Sociological Profile - Slavic Review*, vol.38, 1979, 2, pp.259-271. и др.

¹⁰ **Lampe, J., R.**, Belated Modernization in Comparison: Development in Yugoslavia and Bulgaria to 1948 - In: *G. Augustinos* [ed.], *Diverse Paths to Modernity in Southeastern Europe. Essays in National Development*, New York, 1991. pp.33-55.; **Нцркен, W.**, Zentralstaat und kommunale Selbstverwaltung in Bulgarien 1880-1910. Zum Charaktereines “Modernisierungskonfliktes” – *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas*, 39, 1991.

¹¹ **Живкова, В.**, Българското село 1878-1944. (Социологически анализ), София, 1993.

¹² **Живкова, В.**, Селото – в търсене на оптимистична стратегия, С., 1996; **Колева, Г.** (ред.), *Земеделският труд – съдба или поприще?*, С., 1997; **Добрева, Ст.**, (ред.) -В: *Селото, земята и земеделският труд - тревоги и предизвикателства в края на ХХ в.*, С., 1997; **Живкова, В.** (ред.), *Българското село и предизвикателствата на новия век*, Троян, 1998.

¹³ **Макавеева, Л.**, Българското семейство (Етносоциални аспекти), С., 1991, **Стоянова, В.**, Градски влияния в живота на селото от края на ХІХ до първата половина на ХХв. (по материали от Варна и Варненско). - *Българска етнография*, 1991, 2, с.41-51.

¹⁴ **Todorova, Z** [Hg.], *Probleme der Modernisierung Bulgariens 19. und 20. Jahrhundert*, Sofia, 1994.

¹⁵ Български фолклор, 1997, кн.3. Тук вж. **Зундхаузен, Х.**, От предкапитализъм към ранен капитализъм. Трансформация на селото и селското стопан-

ство на Балканите от XIX в. До Втората световна война. – Български фолклор, 1997, 3-4, с.6-25.; **Рот, К.**, Между модернизация и традиционализъм. Всекидневната култура на селото в Югоизточна Европа. – Български фолклор, 1997, 3-4, с.26-37.; **Джордано, К., Д., Костова**, Реприватизация без селяни. За устойчивостта на една пагубна българска традиция – Български фолклор, 1997, 3-4, с.130-143; Вж. и **Рот, К.**, 1996. Градско общество и градска култура в Югоизточна Европа. Принос към дискусиата за модернизацията.- Българска етнология, 2-3, с.4-16.

¹⁶ **Марковић, Пр.**, Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље. . – Годишњак за друштвену историју, 1994, 1, с.11-34.; **Митровић, А.**, Европеизација и/или модернизација – десет теза. – Годишњак за друштвену историју, 1994, 2, с.143-145.

¹⁷ **Daskalova, К.**, Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800-1940s) – In: Jovanoviќ M., S. Naumoviќ (Eds.), Gender relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century, Belgrade – Graz, 2002, 33-34; **Дитрих, Р.**, Трансформација и еманципација на Изток: гледната точка от Запад....И жената като добра майка... -В: Фотев, Г., Р. Стоилова /съставители/, Жените: справедливост днес, Институт по социология при БАН, С., 2000; **Попова, Кр.**, Мъжете от двадесети набор – Социологически проблеми, 1998, 3-4, с.111-124; **Попова, К.**, Stories Upon Fabric: Popular Women's Needlework in the mid-20th Century Bulgaria – In: Jovanoviќ M., S. Naumoviќ (Eds.), Gender relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century, Belgrade – Graz, 2002, p.171.; **Ангелова, М.**, “Едно по-привлекателно, хигиенично и удобно място за живеене...” Селският дом във фокуса на официалната нормативност – средата на 30-те – средата на 40-те г. на XXв. – Балканистичен форум, 1-2-3, 2002, с. 70-86. и др.

¹⁸ **Диваров, И.**, Земеделското образование в България 1883-1992, С., 1993; **Wolf, G.**, Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen zur Agrarmodernisierung Bulgariens in der Ersten Hдlfte des 20. Jahrhunderts - In: Todorova, Z., [Hg.], Probleme der Modernisierung Bulgariens 19 und 20. Jahrhundert, Sofia, 1994, S.71

¹⁹ **Wolf, G.**, Lesen fьr den Fortschritt. Zur Rezeption von populärer landwirtschaftlicher Fachliteratur in Bulgarien /1878-1944/, Waxman Mьnster, New York, Mьnchen, Berlin, 2001.

²⁰ **Рот, К.**, Между модернизация и традиционализъм. Всекидневната култура на селото в Югоизточна Европа – Български фолклор, 1997, кн. 3-4, с.26; **Palairat, Michael**, Dьsindustrialisation a la rьpйphйrie: йtudes sur la rьgion des Balkans aux XIXe siacle. – Histoire, њconomie et Sociйtй, 1985. 4, 253-274; **Sundhausen, H.**, Neue Literatur zu Problemen der Industrialisierung und der nachholenden Entwicklung in den Lдndern der europдischen Peripherie – Sьdost-

Forschungen, 1984, 43, 287-303; **Sundhausen, H.**, Die verpavte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanlndnern vor 1945 – In: Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in SHdosteuropa, Mьnchen, 1989, 45-60; **Рот, К.**, Градско общество и градска култура в югоизточна Европа. Принос към дискусията за модернизацията – Българска етнология, 1996, кн. 2, с.3-16.

²¹ **Wolf, G.**, Lesen fьr den Fortschritt. Zur Rezeption von popularer landwirtschaftlicher Fachliteratur in Bulgarien /1878-1944/, Waxman Mьnster, New York, Mьnchen, Berlin, 2001, S.277.

²² **Зундхаузен Х.**, От предкапитализъм към ранен капитализъм. Трансформация на селото и селското стопанство на Балканите от XIX век до Втората световна война - Български фолклор, кн. 3-4, 1997, с.12.

²³ Пак там, с.15.

²⁴ Пак там, с.16.

²⁵ Пак там, с.17.

²⁶ Пак там, с.23.

²⁷ Пак там, с.24.

²⁸ “Съвременната критика на “културализма” се отнася за дискурси, при които с помощта на понятието култура историчността и промяната на социалните отношения остават извън изследователския интерес, социалните различия вътре в рамките на едно общество и между различни общества се представят като постоянни и непроменими” – Вж. **Kassabova-Dintcheva, A.**, Migration und familie. Familienforschung und Politik /Am Beispiel Bulgariens/, Sofia, 2002, 215.

²⁹ **Kassabova-Dintcheva, A.**, Migration und familie... 238-239.

³⁰ Критериите на модернизационните теории за стопанското и социално развитие на страните от Югоизточна Европа до този момент се задават преди всичко чрез прилагането на модернизационно-теоретични концепти, формулирани за средно- и западноевропейските страни и в Северна Америка. Така и в “българския случай” анализите се подчиняват на нормите за описание и анализ на исторически процеси на съответните страни, а това води неминуемо до ситуирането му в “периферията” на Европа и установяването в крайна сметка на различни “отклонения” от този модел.

³¹ **Dimij, L** The village and the city in the society of the Kingdom of Yugoslavia – In: Jovanoviж M., K. Kaser, S. Naumoviж/Eds./, Between the archives and the field : A dialogue on historical anthropology of the Balkans, p. 176.

³² **Wolf, G.**, Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen zur Agrarmodernisierung Bulgariens in der Ersten Hdlfte des 20. Jahrhunderts – In: Todorova, Z., [Hg.], Probleme der Modernisierung Bulgariens 19. und 20. Jahrhundert, Sofia, 1994, S.71.

³³ **Scott, J.**, The Moral Economy of the Peasant, New Haven and London, 1976.

³⁴ **Popkin, S.**, *The Rational Peasant*, Berkeley, 1979.

³⁵ Вж. - **Langthaler, E.**, *Die Erfindung des Gebirgsbauern. Identitätsdiskurse zwischen NS-System und voralpiner Lebenswelt* – In: Langthaler, E., R. Sieder (Hg.), *Sber die Dürfer. Ländische Lebenswelten in der Moderne*, Verlag Turia, Wien, 2000, S.112-115.

³⁶ **Хирш, П., С. Майкълс и Р. Фридмън**, *Икономика VS социология? - Социологически проблеми*, 1996, кн.4, с. 13-14

³⁷ Вж. **Добринов, В.**, *Проблеми на прехода от капитализъм към социализъм в България*, С., 1975.

³⁸ **Sanders, I., T.**, *Rural Society*, New York, 1977 – Цит. по **Сандърс, Ъ.**, *Изчезващият български селянин*. – *Социологически проблеми*, 1988, 2, с.35.

³⁹ Авторът разделя това дискурсивно пространство на 2 оси – хоризонтална и вертикална. Вертикалната ос разделя десните от левите позиции. Десните позиции могат да виждат в селото романтичния и/или модерния вариант на държавния ред. Левите позиции също от своя страна могат да представят романтизиращата или модернизиращата позиция. Хоризонталната ос разделя позициите на романтизиращи и модернизиращи. Романтизиращите позиции пледират за преживяването на селото като средище на традиционни обичаи и практики (десния вариант) или като място на селската изостаналост (левия вариант). Модернизиращите отстояват “смъртта на селото” или като желан резултат на “обществена модернизация” (десния вариант), или чрез “непредотвратимото” разрушаване на селото чрез капиталистическата експлоатация (левия вариант) - **Kearney, M.**, *Reconceptualizing the Peasantry. Anthropologie in Global Perspektive*, Westview Press, 1996, p.45-112; Вж. също - **Langthaler, E.**, *Die Erfindung des Gebirgsbauern. Identitätsdiskurse zwischen NS-System und voralpiner Lebenswelt* – In: Langthaler, E., R. Sieder (Hg.), *Sber die Dürfer. Ländische Lebenswelten in der Moderne*, Verlag Turia, Wien, 2000, S.101.

⁴⁰ **Rüsen, W.**, *Einführung in die Agrargeschichte*, Darmstadt, 1997, VII., **Trobach, W., Cl. Zimmermann**, (Hg.), *Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven*, Stuttgart, 1998., **Rüsen, W.**, (Hg.), *Kommunikation in der Ländischen Gesellschaft vom Mittelalters bis zur Moderne*, Göttingen, 2000, **Zimmermann, Cl.**, (Hg.), *Dorf und Stadt. Ihre Beziehungen vom Mittelalters bis zur Gegenwart*, Fr. Am Main, 2001., **Mynkel, D.**, *Der lange Abschied vom Agrarland. Agrarpolitik, Landwirtschaft und Ländische Gesellschaft zwischen Weimar und Bonn*, Göttingen, 2000.

⁴¹ **Langthaler, E., J. Redl**, *Agrargeschichte wohin? - Reflexionen zur Tagung “Landwirtschaft und Gesellschaft von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart”* 6.11.2002, St.Pölten - <http://hsozkult/geschichte.hu-berlin.de/index.asp?id=110&pn=tagungsberichte>.

⁴² **Bruckmüller, E.**, u.a., Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft in 20. Jahrhundert, Bd. 1: Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Wien, 2002; ders., **Hanisch, E., u. R. Sandgruber**, (Hg.), Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft in 20. Jahrhundert, Bd. 2: Regionen, Betrieben, Menschen, Wien, 2003.

⁴³ **Sieder, R.**, Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? – In: Geschichte und Gesellschaft, 1994, 20, S. 445-468.

⁴⁴ **Zimmermann, C.**, Dorf und Land in der Sozialgeschichte – In: Schieder, W., V. Sellin /Hg./, Sozialgeschichte in Deutschland, Band 2, Goettingen, 1986, S.90-112.

⁴⁵ Теорията за модернизацията превръща понятието на Вебер “модерност” в абстракция със значителни последствия. Тя откъсва модерността от нейните съвременни европейски корени и я стилизира в неутрален по отношение на времето и пространството образец за социални процеси на развитие изобщо – Вж. **Хабермас, Ю.**, Философският дискурс на модерността. Дванадесет лекции, Плевен, ЕА, 1999, с.12.

⁴⁶ **Wehler, H.-U.**, Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen, 1975; С помощта на социологически и икономически теории се реконструират стопанските, политическите и културни структури, както и социалните формации (слоеве, класи и т.н.) на едно общество и техните промени се интерпретират като параметър на един напредващ процес на модернизация. Обществото се схваща при това почти изключително в политическите му измерения и като едно построение, което се разпределя в три до голяма степен автономни области – стопанство, власт, култура, където под култура се разбира изключително институционализираните форми на едно общество за образование и изкуство. Тук интересът се насочва към надиндивидуалните, независими от намеренията на отделния индивид и социална група, структури и процеси на държави и общества. В основата на този теоретичен модел лежи предположението, че за база на историческия анализ може да се използва един независим от време и място модел – Вж. **Дресел, Г.**, Историческа антропология. Въведение, Благоевград, 1998, с.34.

⁴⁷ Вж. **Apter, D.**, Politics of modernization, New York, 1967; **Balandier, G.**, Sens et puissances. Les dynamiques sociales, 1981, Paris; **Bendix, R.**, Tradition and Modernity reconsidered. – Comparative Studies in Society and History, 3, 1967, pp.293-346; **Bendix, R.**, Modernisierung in internationaler Perspektive. – In: Zapf, W. [hg.], Theorien des sozialen Wandels. Königstein, 1979, pp.505-512; **Chirot, Daniel.**, [ed.], The Origins of Backwardness in Eastern Europe, Un. of California Press, Berkeley, 1976; **Ferguson, F.**, Rural/ Urban Relations and Peasant Radicalism: A Preliminary Statement. - Comparative Studies in Society and History, 1976, 1, pp.106-119;

Gerschenkron, A., Economic Backwardness in Historical Peerspective, Cambridge, Mass, 1962; **Grew, R.**, More on Modernization. - Journal of social history, 1980, 2, pp.179-187.; **Inkels, A., D. H. Smith**, Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries, Cambridge, 1974; **Lepsius, M.**, Modernisierungspolitik als Institutionenbildung: Kriterien institutioneller Differenzierung. – In: Zapft, W. [hg.], Probleme der Modernisierungspolitik, Meisenheim am Glan, 1977, pp.17-28; **Lerner, D.**, The Passing of Traditional Society. Modernizing the Middle East, New York, London, 1958; Palmer, M., L. Stern, Political Development in Changing Societies. An Analysis of Modernization, Lexington, Toronto, London, 1971; **Stern, P., N.**, Modernization and Social History. Some Suggestions, and muted cheer. – Journal of Social History, 1980, 2, pp.189-209; **Wehling, P.**, Die Moderne als Sozialmythos. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien, Campus Verlag, Frankfurt/Main/ New York, 1999; **Zapft, W.** [hg.], Theorien des sozialen Wandels. Königstein, 1986. и др.

⁴⁸**Kaser, K., K. Stocker**, Вдурliches Leben in der Oststeiermark seit 1848, 2 Bunde, 1986-1988, Wien, Kцln u. Graz.

⁴⁹**Medick, H.**, Weben und Ёberleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte, Gцttingen, 1997.

⁵⁰**Werckmeister, J.** (Hg.), Land – Frauen – Alltag. Hundert Jahre Lebens- und Arbeitsbedingungen der Frauen im Lцndlichen Raum, Marburg, 1989.

⁵¹**Schulte, R.**, Das Dorf im Verhцr. Brandstцter, Kindsmцrderinnen und Wilderer vor den Schranken des бърgerlichen Gerichts, Reinbeck, 1989.

⁵²**Pyta, W.**, Dorfgemeinschaft und Parteipolitik 1918-1933, Dьsseldorf, 1996.

⁵³**Gudermann, R.**, Neuere Forschungen zur Agrargeschichte – Archiv fцr Sozialgeschichte, 41, 2001, S.432-449; **Kopsidis, M.**, Marktintegration und Entwicklung der westfdlichen Landwirtschaft 1780-1880. Marktorientierte цkonomische Entwicklung eines вдурlich strukturierten Agrarsektors, Mцnster, 1996.

⁵⁴**Briggemann, B., R. Riehle**, Das Dorf, Ёber die Modernisierung einer Idylle, Frankfurt/Main u. New York, 1986.; Вж. и **Langthaler, E., R. Sieder**, Die Dorfgrenzen sind nicht die Grenzen des Dorfes. Positionen, Probleme und Perspektiven der Forschung – In: Langthaler, E., R. Sieder (Hg.), Ёber die Dцrfer. Lцndische Lebenswdlten in der Moderne, Verlag Turia, Wien, 2000.

⁵⁵**ЦДА, ф 194к** – Министерство на земеделието и държавните имоти; **ф 371к** – Министерство на вътрешните работи и народното здраве, Дирекция на общините и социалните грижи; **ф 243к** – Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството; **ф 372к** – Главна дирекция на народното здраве; **ф 505к** – Институт за земеделско-стопански проучвания.

⁵⁶**ДА-Благоевград, ф 70**, Околийско агрономство гр. Петрич; **ф 3**, Околийско агрономство – Горна Джумая; **ф 61к**, Областна дирекция на МВРНЗ,

1943-44; **ф 3к**, Областна служба по земеделието, Горна Джумая; **ф 24к**, Околийско агрономство – Г. Джумая; **ф 6к**, Околийско управление Св. Врач, след 1927; Фонд 163к, Околийска земеделско-стопанска задруга – гр. Неврокоп; **ДА-Перник, ф 9к**, Околийско управление; **ДА-София, ф 61к**, Софийска областна дирекция; **ф 200к**, Околийско агрономство, Ихтиман; **ф 1014к**, Околийска земеделско-стопанска задруга, гр. Самоков; **ф 19к**, Околийска земеделско-стопанска задруга, Ихтиман.

⁵⁷ **ДА-Благоевград, ф 3к** - Областна служба по земеделието.

⁵⁸ **ДА-Благоевград, ф 70к** - Околийско агрономство - гр. Петрич; **ф 14к** - Околийско агрономство - Разлог; **ф 24к** - Околийско агрономство – Свети Врач; **ДА-Перник, ф 124к** – Околийско агрономство;

⁵⁹ **ДА-Благоевград, ф 41к**, Марикостинско селско общинско управление; **ф 52к**, Селско общинско управление с. Склаве, 1915-1944; **ДА-София, ф 206к**, Селско общинско управление с. Радуил /Самоковска околия/; **ф 548к**, Селско общинско управление с. Долна баня – Ихтиманско; **ф 1003к**, Селско общинско управление с. Мрамор /Софийска околия/; **ДА-Перник, ф ЧП 70**, Летописна книга на Допълнителното земеделско училище, с. Дивля, Радомирско, 1935-1943;

⁶⁰ **ЦДА, ф 915к**, Г.Д. Калъпчиев ; **ф 101к**, Ат. Ив. Узунув; **Научен архив-БАН, ф 178к**, Янаки Стефанов Моллов

⁶¹ **ЦДА, ф.178к**, оп.5, МЖПТ, Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните, Радио София /1926-1944/.

⁶² Фондация “Българско дело”, Кинопреглед f83, 1943 г.

⁶³ Вж. Jovanovič M., K. Kaser, Sl. Naumovič Between the archives and field: A Dialogue on historical anthropology of the Balkans, Belgrad-Graz, 2000.

Първа глава

Предистория. Политически, икономически и правни контексти на програмата “Образцово село”

“Прилагането на науката ползува най-напред градовете, после индустрията и най-последно земеделците... Но едва напоследък те /учените/ направиха едно голямо откритие, а именно, че в стопанството има селянин, и друго, още по-късно откритие, че там има и стопанка и семейство.”

И. де Вюсие /директор на земеделците в белгийското министерство на земеделците през 1905/¹

1.1. Селското пространство и държавата – “откриването” на селото

1.1.1. “Изнамирането” на “образцовия” селянин - европейските контексти

Идеята за селото като “основа за съществуването на държавата” е откритие на **физиократите** от XVIII в. Те са тези, които поставят за първи път проблемите на селското население като “социален въпрос”. Скицата на “идеалното общество” и “прогреса”, която физиократите предлагат в този момент представлява по-скоро интелектуална амбиция на тесни интелектуални кръгове - съвсем в духа на Просвещението и новаторството в творбите на Волтер, Дидро, Кондорсе и преди всичко на Русо (“Nouvelle Héloïse”, 1761).

Представителите на тази теоретична школа възлагат на селското стопанство централна роля като източник на богатство на държавите. Те се назовават “Les Economistes” (Икономистите). Адам Смит, който посещава Франция и самите икономисти през 1765 г., нарича техните идеи «Селскостопанска система». Най-популярни обаче те остават с името физиократи - тези, които утвърждават закона на природата.²

Физиократите остават тясно свързана общност и много от техните идеи не са индивидуални, а са обща позиция. Три са емблематичните фи-

гури сред тях - Франсоа Кене (1694-1774), Робер Жак Тюрго (1727-1781)³ и Пиер Самюел дю Пон дьо Немур (1739-1817)⁴.

Първият централен ангажимент на физиократите е свързан с концепцията за “естественото право” (le droit naturel), тъй като то според тях управлява икономическото и социалното поведение. Другият важен за тях момент е концепцията за “чистия продукт” (produit net). В нейната неукрасена форма тя означава, че цялото богатство произхожда от земеделието. Тясно свързана с представата за чистия продукт е и класовата структура според физиократите. В нея на първо място са поземлените собственици, които направляват, наблюдават или ръководят селскостопанското производство. Именно за тях се отнася produit net и върху тях пада социалната и политическа отговорност за обществото и държавата.⁵

С комплекса си от идеи физиократите “успяват да обосноват ново философско и литературно разбиране на селския живот – **земеделието като основа на всяка държава** или както обобщава Кене: “земеделието е източник на всички богатства на държавата и на богатствата на всички граждани”.⁶ Насърчаването и подкрепата на земеделието, според физиократите, е не само най-доброто, но и единствено средство за по-голямо национално благоденствие.

Физиократизмът е и нещо повече от една чисто икономическа теория. По-скоро се извеждат на преден план етично-социални проблеми – например, застъпването за мнозинството от населението, занимаващо се със земеделие и грижата за съществуването на селското фамилно стопанство.⁷

Установяването на практика на учението на физиократите започва с основаното в Берн през 1759 г. “Икономическо общество”. През 1762 г. цюрихският градски лекар **Йохан Каспар Хирцел** публикува книга със заглавие “**Икономията на един селянин-философ**” (1761), където за пръв път се появява **типът на “образцовия селянин”** (Musterbauer) – героят на книгата, селянинът Клайнйог (Kleinjogg). След като публикува и продължението “**Ново изпитание за селянинът-философ**”, Хирцел, подкрепен от Карл Фридрих от Баден, прави опити през 70-те г. на XVIII в. да приложи в няколко села в Баден своите теоретични разработки. Книгата на Хирцел, която жанрово стои на границата между белетристиката и специализираната литература, е приета въодушевено в Швейцария, Франция и Германия. С Клайнйог,⁸ който скоро се превръща нарицателно за образцов селянин, се появява един нов селски типаж в литературата и по-конкретно в т. нар. “селски утопии”: умният и любознателен селянин, осъществяващ

на практика просветителските философски идеи, който сам организира и направлява живота си.⁹

Следваща стъпка в развитието на идеите за “просветения селянин” прави **Йохан Хайнрих Песталоци** (1746-1827). В четирите части на неговата **“Линхард и Гертруд”**, с подзаглавие **“Книга за народа”** (1781-1787), той се интересува не толкова от стопанското подобрене на селяните, а по-скоро разработва теми, засягащи тяхното нравствено “повдигане”.

В следващите десетилетия зачестява появата на различни брошури и т. нар. календарчета за селяните. В тях чисто икономическите теми също не са водещи. Могат да се видят съвети за стопанството, домакинството, здравни съвети, напътствия по религиозни въпроси, по възпитанието на децата, широко пропагандиране на училищното образование и пр.¹⁰

В няколко поредни разработки, изхождащи от идеалистично-просвещенската традиция от 18 в., се появяват още няколко “емблематични” села-модели - селото Милдхайм на немца **Рудолф Закариас Бекер** (1787)¹¹ и “Голдмахер-дорф” (1817) на швейцареца **Хайнрих Цоке** (1771-1848).¹² Макар и силно повлияни от Песталоци, противоположно на селските утопии на просвещенците (особено при Цоке), общественият идеал вече не се представя в един абстрактен селски свят, а е белязан и с пълнежа на конкретни реалности. **“Селско огледало”** (1837) на **Йеремиас Готхефт** (1797-1854) и **“Шварцвалдски селски истории”** на **Бертолд Ауербах** (1812-1882) популяризират още по-настойтелно разширяването на образованието сред селяните и възможностите за организиране на селски взаимоспомагателни дружества.¹³

През XIX в. особена популярни стават споменатите “селски” или “народни календарчета”. Те са и първите преводни произведения от литературата за “селска просвета”, които достигат до немногобройните четящи българи през втората половина на XIX в. Първите преводи и компилации на български език започват да се разпространяват от средата на века. За модели се ползват преди всичко **“Австрийски народни календари”** (1845-1857) и **“Календарът на доктор Фогл”** (1858-1867) на **Йохан Непомук Фогл** (1802-1866), както и календарите на **Зилберщайн** (1827-1900) и **Фридрих Щайнбах**.¹⁴

Идеята да се работи за рационализиране на селското земеделие чрез образцови стопанства вече като **държавен ангажимент** започва да се реализира най-напред във Франция. Там в първите десетилетия на XIX в. се основават т.нар. *fermes modules* (образцови стопанства), които по-късно със Закона за земеделското образование от 1848 г. се превръщат в учебни стопанства (*fermes écoles*). Целта им, според една статия на **Хрис-**

то **Калчев**¹⁵ в сп. “Земледелие” от 1910 г., е била да обучават постъпили-те ученици – чираци в “практичните похвати на земеделието”.¹⁶ Предвиж-дало се е такива ферми да се основат най-малко по една във всички де-партаменти със субсидии от държавата. Въпреки това техният брой, дос-тигнал до 70, започва бързо да намалява и в първото десетилетие на ХХ в. във Франция има едва 16 *юфермес ъcoles*”, които държавата поддържа. От Франция идеята за образцови стопанства преминава в Германия и в други държави, “но има същата участ”, както се изразява Хр. Калчев¹⁷.

Френският модел остава най-дискутираният от българските автори в последното десетилетие на ХІХ в. Най-пространен в това отношение е, може би, **П. Дичев** в своята книга “Земледелското образование във Фран-ция и у нас”¹⁸ Той представя подробно еволюцията на френското земедел-ско образование от началото на ХІХ в. със организирането на първите три “земледелчески школи” до края на века, когато структурата на земеделс-кото образование вече е установена: висш агрономически институт в Па-риж (основан 1876 г.), три национални земеделски училища с образцови чифлици, 27 практически земеделски училища, 17 ферми –школи (практи-чески школи за обучение на селските работници).¹⁹

І. 1. 2. Българските автори и “просветения селянин” – края на ХІХ - началото на ХХ век

В периода до войните публицистичните опити, проблематизиращи социалните аспекти от живота на селското население в България, не са много. В малобройните издания от специализирания селскостопански печат обаче темата за “просветения селянин” като “трегер на прогреса” при-съства постоянно. Една статия на **Н. А. Начов**, в повлияното от патоса на народничеството пловдивско списание “Наука” от 1881 г., озаглавена “**На-ший селянин. Поглед върху неговия бит в хигиеническо, културно-образователно и икономическо отношение**”, първа засяга проблемите от това естество²⁰:

*“В настоящата статия ние идем да повдигнем едно от най-зане-марените у нас жизнени питания; желаем да поговорим за **нашия селя-нин** /к.а. –Н.Н./, за неговото положение в хигиеническо, културно-обра-зователно и икономическо отношение, ... да дадем начало, да побудим нашите учени да се заловят с всестранното изследване и изучаване на селският бит, да доближат селянина; да узнаят положението и болките*

му, та да вземат мерки за нравственото и вещественото му преуспе-
вание...”²¹

Авторът посочва, че има хора сред учителите, нисшето духовенст-
во, околийските чиновници и пр., които “се намират в пряко сношение със
селяните” и са успели “донякъде да вникнат в селския бит”. Заедно с
това той заявява необходимостта от организирането на една специална
работа сред селското население – проучвателна и подобрителна, чийто
двигател да бъде “нашата интелигенция”. “Не трябва – патетично заявява
Начов - да чакаме чужденците да ни описват във всичко и навсякъде”.²²
По надолу той прави опит да представи данни за жилищната обстановка,
храненето, хигиената, образованието на селското население и пр.²³

Подобни статии се появяват през 90-те г. на XIX в. и в друго пловдив-
ско списание – “Целина”²⁴. Една от тях, чийто автор не е посочен, носи
характерното заглавие “**Значението на образованите селски стопа-
ни като дейци за повдигане на народното богатство и просвеще-
ние**”.

Авторът започва статията с оптимистично изложение за готовността
на “българина да стъпи здраво в пътя на общочеловеческия напре-
дък” и това, как “той е винаги показвал явна рачителност да се ползува
от това, което по-развити от него са направили и приложили за все-
кидневните нужди на живота”.²⁵ Звучат и назидателни нотки, когато той
сравнява ситуацията в българското село с това, което се прави в “образо-
вания свят”:

“...сравнението, което всеки прави между **нашето и чуждото** /
к. а. -X./ е така нелесно, така непохвално за нас, щото ни иде всеки ден
да се червим за нашата закъснялост”.²⁶

И тази статия насочва вниманието преди всичко към необходимост-
та да се ангажират повече “трегери”, насърчавани от “държавата”, с проб-
лемите и нуждите на селото и да се стигне постепенно до формирането на
“просветения” селянин:

“Въпросът, който зачекваме в тази статия, е, според нас, един
от жизнените за нашия поминък и има грамадно значение за нашето
съвременно състояние на селското стопанство. Ако бяхме по-раншко
наченали да изучаваме нашето село, неговите нужди, неговите добри и
лоши страни, навярно въпроси като сегашния не биха били нови за нас.
Познанията ни за истинското състояние на нашето селско стопанст-
во са още твърде тъмни и твърде малцина са ония, които биха се пох-
валили, че познават **напълно** неговите потреби, истинските му нуж-
ди; но колкото знаем, твърде ясно ни доказва нуждата на нашето село

от хора развити, хора, знаещи новите способности за разумно стопанствувание.²⁷ ... **Образованите стопани** биха били най-здравия лост за повдигане на нашето село във всяко отношение” /к.а. - Х/²⁸ .

Следващите няколко години в сп. “Целина” спорадично се появяват подобни статии, свързани със социалната селска проблематика - все така неподписани или само с посочени инициали. Те продължават да апелират за по-голямата ангажираност на интелигенцията със селската проблематика:

“Едно време нашата интелигенция нищо не знаеше за живота на селянина и в печата ни дума не се споменаваше за него – никой не се интересуваше да знае, как живее по-голяма част от нашия народ, на плещите на който лежат всичките товари на държавата... Обаче, от няколко години насам едно радостно явление се забележава из нашия периодичен печат: по-често се пише за положението на селянина, за неговото умствено и материално състояние; взеха да се разискват въпроси, които пряко или косвено се отнасят до неговото подобрене...”²⁹

По-надолу авторът набелязва възможните посоки на работа, които да подпомогнат подобренията в живота на селските жители. На първо място той поставя необходимостта от въвеждането на професионални знания по земеделието сред селското население чрез института на т.нар. “пътуващи земеделски учители”. Паралелно със усилията на тези учители, статията предлага да се приложат и други “целесъобразни средства за повдигането на селското стопанство”. Авторът апелира една от главните задачи на новообразуваното Министерство на земеделието и търговията да бъде и създаването на т.нар. “образцови чифлици”.

Очертанията на идеята за образцовите чифлици е представена приблизително в онази схема, която през 30-те г. на ХХ в. ще се практикува в програмата “Образцово село”:

*”Най-малко във всеки окръг по един, в които нашите земеделци ще виждат нагледно работението на земята с усъвършенствувани токове и прибирането на храните си с машини жътварки, вършиачки и пр. ... **В образцовите чифлици селяните, освен това, което ще им се приказва, ще могат да видят всичко нагледно и да се уверят всички, които не вярват. Те ще бъдат като едно училище за тях, дето ще могат да видят всяко едно нововъведение какъв резултат дава и това от което те виждат, че ще имат полза, него да приемат.** /к.м. – М.А./ Някои окръжни комисии са направили вече първата крачка към това, за което заслужават похвала”.*

На този етап обаче в проектираните образцови стопанства акцентите се поставят по-скоро в земеделско-производителен аспект, докато пато-

сът на програмата по-късно ще бъде преди всичко хигиенен и ще се фокусира главно в пространствата на дома, селският двор, рационализирането на домакинския труд и благоустрояването на селата.

Авторът на “Нашите селяни” не пропуска да коментира и значението на специализираните издания, които да могат да се четат от самите селяни (когато ще са в състояние, разбира се):

*“Друго нещо, което ще направи да се интересуват нашите земеделци към занаята си и да се разпространят земеделските познания навсякъде са вестниците и списанията по земледелието. Тия вестници и списания трябва да дават на селянина по-широки познания по разните клонове на стопанството... Покрай своята малка цена, сгодна за сиромашката кесия на селянина, списанията трябва да държат и такъв език, който да е понятен на нашите слабички откъм образование селски читатели”.*³⁰

Тук се поставя въпросът за възможностите тези четива да намерят публиката, за която са предназначени. Именно възможностите да бъдат четени от селското население е първия съществен разграничител при анализ на рецепцията на този тип специализирана литература. (Вж. Гл. I.2.3.)

1.2. От “Номуне чифлик” до “Образцово село”. Държавни образцови стопанства и/или земеделски училища? Инициативи за “аграрна просвета” в България – края на XIX – началото на XX век

“Въобщие в тая страна може да да се даде голям импулс на земледелието с помощта на образцови стопанства, изложби на земеделски продукти, като се има всякога пред очи да се научи населението на най-добрите методи на земеделието и като се раздават за тази цел и премии.”³¹

Така апелира **Ами Буе** повече от десетилетие преди валията на Русчук **Митхад паша** да започне известните си реформени начинания (1863-1873 г.), свързвани най-често с образуването на първите “общополезни каси” (“менафи санджаклари”) от райфайзенов тип.³² Това, което ни интересува повече като аспект от реформите на Митхад паша като завръзка на предисторията на проекта “Образцово село”, е основаването близо до Русе през 1865 г. на едно държавно стопанство - семеипроизводително стопанство за изпитване на различни видове земеделски машини, получило наименованието “**Номуне чифлик**” (Образцов чифлик).³³

Различни държавни и общински институции и частни инициативи бележат “просветата” на селското население в България с оглед на една стопанска модернизация на земеделието. Разширяването и интензитетът, обхватът и въздействието на земеделско-стопанската просвета в България като исторически феномен в цялост са съвсем слабо изяснени проблеми в българската стопанска и социална история, за които почти няма квалитативни изследвания.³⁴

Инициативите за “земеделска просвета” тук са разгледани в няколко посоки – началата на специализираното земеделско образование, появата на популярната земеделска литература и специализирания печат, както и наченките в изграждането на мрежата от институции, получили по-късно гражданственост под името “обществена агрономия”.

1.2.1. Земеделското образование

Значението, което земеделските училища биха имали в процеса на една ускорена модернизация, се състои в посредничеството на новото

“модерно” знание за земеделието и всички негови отрасли. Модерните аграрни познания би трябвало да достигнат до селското население и то най-вече до младите поколения в селото. Намеренията тук са да се разгледа приносът, който има земеделското образование в постепенно ускоряващите се модернизационни процеси в аграрното пространство в България от края на XIX - началото на XX в.

Проекциите за развитието на обществена (държавна или общинска) институция „земеделско училище” в България още от началото на XX в. започва да се превръща в пресечна точка на разгорещени обществени дискусии. Още тогава “експертите” виждат шансовете на земеделските училища в това, че в тях би трябвало да се обучават преди всичко деца и юноши. Става въпрос за младежи, чиито селски традиции, практики и начин на живот и тези на техните родители все още не са се променили в посока на възприемането като “нормални” на “модерните” аграрни практики и всекидневие.³⁵

До този момент съществуват редица изследвания и отчасти е систематизирано историческото развитие на земеделското образование в България.³⁶ Все още почти липсват анализи (с едно изключение), касаещи рецепцията на тези знания у селското население и установяването им във всекидневните практики.³⁷

Във връзка с акцентите, които търся в изследването, в по-гояма степен ме интересуват целите на земеделското образование и неговото политическо транспониране, както и въздействието на законодателството в тази област.

Назряването на идеите за откриване на земеделски училища датира от последните предосвободженски години. Първите такива опити, макар и неуспешни, са в Софийското окръжие /1863 г./, в Котел и Стара Загора /1870 г./, в Пловдивско /1875 г./. Инициативата за тях във всички тези случаи е на българи, получили земеделско образование в чужбина.³⁸

Още в първите години от съществуването на самостоятелна българска държава идеята за земеделски училища и/или образцови стопанства се подема отново и още от самото начало сред малобройните експерти в земеделието се разгарят дискусии за модела и характера на тези места - училища или демонстративни стопанства.

В Княжество България и в Източна Румелия се проектира създаването на нисши ферми-школи от типа на френските образцови чифлици, които да служат за практическо обучение на “земеделците работници” със задача “да подготвят *опитни работници и старши ратаи за по-големите имения*”.³⁹

Освен чрез образцовите чифлици, в които ”се действа демонстративно пред *”неуките земеделци”*, за модернизирването на земеделието е предвидено да се работи още в две направления: чрез губернски практически училища и чрез едно средно земеделско училище *”гдето да се приготвяват учени хора, които ще управляват практическите земеделски училища и образцовите чифлици”*.⁴⁰

Първият проект за основаване на земеделско училище е от 2.X.1879 г. С него се поставя въпросът за откриване на *”стопанско училище в Софийска губерния”* и се предвижда теоретично и практическо обучение на учениците.⁴¹ Поради липса на средства и достатъчно квалифицирани кадри, в началото се налага проектът за образцовите чифлици. Въз основа на доклада на Григор Начович, на 13.XII.1879 г. е обнародван и княжеският указ за основаването на *”Образцов чифлик”*, *”в който да се учи земеделие практически”*.⁴²

Училището край Русе (бившият *”Номуне чифлик”*) - като *”ферм екол”* - е открито в началото на 1880 г.⁴³ Още същата година обаче идеята за образцовите чифлици е изоставена като нецелесъобразна за българските условия и се налагат проектите за откриване на теоретико-практически земеделски училища.⁴⁴ С указ от 1883 г. се утвърждава и специален закон за преустройството на **”Образцов чифлик”**. С него в училището-ферма се въвежда тригодишен курс на обучение, както и изучаването на ред общо-образователни и специални предмети, то получава и статут на средно учебно заведение. Учебните занятия в преустроеното училище започват на 27.IX.1883 г.⁴⁵

Същата метаморфоза претърпява и образцовото стопанство в Чешнигир /Садово/. Заслугата за неговото откриване принадлежи на Димитър Наумов - по това време журналист и депутат в Областното събрание на Източна Румелия. С публично-административен правилник от 18.IV.1881 г. губернаторът на Източна Румелия постановява основаването на **”Практическо земеделско училище в Източна Румелия”** с двегодишен курс на обучение. Избирането на правителствения чифлик в с. Чешнигир /Садово/ за място на бъдещото училище носи по късна дата - с публично-административния акт от 19.II.1883 г. то е превърнато в практическо училище с тригодишен курс на обучение.⁴⁶

Според Христо Калчев, в цитираната вече статия от 1910 г., благодарение на тези промени и напускането първоначалната идея да се основат като чисти образцови стопанства, тия две училища просъществуват и дават резултати – резултати като земеделски училища, а не като образцови стопанства. Според него *”държавните стопанства са били и ще*

бъдат предмет на остра критика, докато се считат и държат като образцови стопанства”.⁴⁷

*“Чифликът на Садовското училище – аргументира се той – има пространство повече от 5 000 дека, а този на Русенското близо 9 000 дека, когато в целите райони на училището няма нито едно стопанство с такова пространство земя. Пита се тогава: кому този стопанства служат за образец?...Естествено е, че държавните стопанства при тези размери на земя и експлоатационни средства и с такава различна организация не могат да служат за образци на околните дребни стопанства, даже ако те бяха уредени съобразно всички изисквания на науката и опитността и ръководени най-рационално”.*⁴⁸

През 80-те г. на XIX в. П. Дичев предлага дефинитивни определения за понятията **“образцов чифлик”**, **“практическо земеделско училище”**, **“рационално стопанство”** и по-конкретно поставя въпроса, кое земеделие може да се нарече “образцово” и рационално.

*“Много души у нас – коментира той – под думите образцово и рационално разбират, да е всичко наредено хубаво, да има привлекателен външен вид. Това, обаче, е свършено невярно...Ние получихме в Кюстендил “образцов разсадник”, в Плевен и Татар-Пазарджик, па и в самата София “образцови чифлици”, които туриха за цел да покажат “рационалния начин” за обработването на растенията, за “образцовото стопанствувание, ... а полза от тях още не се вижда”.*⁴⁹

Дичев също критикува намеренията тези демонстративни стопанства да се уреждат на площ стотици декари, тъй като от подобни демонстрации не би имало никаква полза за проеобладаващо дребните собственици, които не могат да си позволят показвания там скъп инвентар. Той вижда бъдещето на земеделското образование в разширяване мрежата на нисшите земеделски училища, както и в преподаването на тези знания в основните училища.⁵⁰

През 1897 г. е обнародван и първият закон, който регламентира системата и видовете земеделски училища - **Законът за земеделческото учение**.⁵¹ На основата на този закон, който е в сила до 1925 г., се откриват сравнително малко училища.⁵² Броят им чувствително нараства едва през 20-те години на XX в. и на практика законът не намира значително реално приложение. Основа за неуспеха на донякъде идеалистично формулираните в закона намерения лежи преди всичко в това, че финансовата тежест за отварянето и издръжката на тези училища се стоварва върху общините, чиито бюджети трудно могат да посрещнат такива разходи.⁵³ Дълго време липсват и достатъчно специалисти, които да създадат и поддържат ефек-

тивното функциониране на една работеща мрежа от земеделски училища (особено от т.нар. “нисши земеделски училища”). Чак след периода на войните, засиленият обществен интерес и нарасналите държавни ангажменти към проблемите на “селото” създават онзи идеологически фон, в който голям брой млади хора, имащи възможности да получат по-високо образование, се насочват към попрището на обществената агрономия.

1.2.2. Обществената агрономия

Тогавашните “експерти” и чиновници, работещи в областта на земеделието, си дават сметка, че освен специалното образование, насочено към младите хора в селото, трябва да се търсят и други възможности за разширяване на “земеделската просвета” сред селското население с наличните институционални ресурси.

От 1889 г. се залага началното институционално изграждане на бъдещата “**обществена агрономия**” – мрежата от агрономически служби, които да работят в селата и да дават знания по земеделието и неговите отрасли преди всичко на възрастното селско население. Тогава страната е разделена на 6 района, като за всеки район е назначен по един т.нар. “пътуващ земеделски учител”. Можем да предположим възможностите за ефективна работа на един такъв специалист като имаме предвид, че всеки от тях трябва да работи в 3-4 от 22-та административни окръга. Наистина, през следващата година броят на пътуващите земеделски учители е увеличен – по един за всеки окръг, но само след 2 години тези служби са закрити.

Едва със създаването през 1893 г. на Министерството на търговията и земеделието - със специална Земеделска дирекция, дейността на пътуващите учители се възстановява под не много сполучливото (по думите на един автор от 40-те г. на XX в.) наименование “земеделски надзиратели”.⁵⁴ Невъзможността на министерството да ги поддържа с бюджетни средства и държавните приоритети в този период, свързани с протекционистични мерки - преди всичко в областта на индустрията, не позволяват ефективната дейност на тези служби и само няколко години след създаването им (1899 г.) те отново са закрити. Те по-скоро продължават едно почти латентно съществуване в лицето на “инспекторите по лозарството”. Тези инспектори са натоварени със задачите да улеснят преодоляването на последствията от филуксера, унищожила голяма част от лозята в последните години на XIX в.

Едва в края на първото десетилетие на XX в. виждаме “инспектори по земеделието и отраслите му”, а от 1910 г. те официално започват да се наричат “**държавни агрономи**”. В този момент са открити и първите две “подвижни земеделски катедри” – в Пловдив и Велико Търново, а малко по-късно и във всеки окръг.⁵⁵

Така организацията на обществената агрономия прохожда едва с организирането на самостоятелно Министерство на земеделието и държавните имоти със собствена мрежа от институции, покриваща различните райони на страната, с увеличен брой специалисти, работещи там.

1.2.3. Популярната селскостопанска литература и земеделският периодичен печат - края на XIX – 30-те години на XX век

Значението на популярната земеделска литература като средство, подпомагащо установяването на земеделски знания, трябва да се пречупва и в отношението към другите пътища за посредничество при опитите да се въздейства за оформянето на “просветения селянин”. Взаимозависимостта между популярната специализирана литература и различните държавни, регионални и общински институции е да види и личността на авторите, преводачите и компилаторите на текстовете, които - като образовани специалисти - често пъти принадлежат към дадени институции. От своя страна развитието на този тип литература е в пряка зависимост с изграждането на едно земеделско училищно знание, което става факт от втората половина на 20-те години.⁵⁶

С публикувания през 1908 г. “Показалец на социалноикономическата ни литература” Ст. Мързев ни улеснява в опита да обхванем в един поглед доосвобожденската панорама на тази тематика в печатните издания.⁵⁷

Развоят на българския земеделско-стопански периодичен печат преди и малко след Освобождението е сред основните акценти на сп. “Известия на националния селскостопански музей” през 70-те и 80-те години на XX в.⁵⁸

Изследването на Габриеле Волф за рецепцията на популярната селскостопанска литература в България (1878-1944) предлага сравнително изчерпателен съдържателен анализ на този тип литература, представя авторите и прави опит да анализира рецепцията на читателите. Заедно с това тя проследява аргументационните стратегии на авторите и свързва развитие-

то на популярната селскостопанска литература с аграрната модернизация до средата на ХХ в.⁵⁹

Първите **книги** в областта на аграрната литература на български език се появяват от средата на ХІХ в. Този тип литература в България начева с появилата се през 1853 г. в Белград книга “Земеделие” на Никола Икономов (Жеравненеца) - компилация от руски, сръбски и гръцки преводни източници, засягаща широк спектър области на земеделието.

Книгата на Икономов до 1878 г. е последвана от още 9 публикации на земеделска тематика. При всички тях става въпрос за преводи и компилации - на Захари Княжески за бубарството, на Григор Начович – “Ръководство по правяние вино” (1873 г.), на Йоаким Груев - “Хранение свилени буби” (1873), “Златен извор” (общи съвети за домакинство, различни въпроси по земеделието и за ветеринарна медицина) - излязла през 1870 г. в Белград и преведена от сръбски от Христо Крантов и Димитър Смикаров и др.⁶⁰

През 1871 г. Цани Гинчев издава в Русе и първия **учебник по земеделие**, като се опитва да го въведе като помагало в Шумен и в Русенското класно училище.⁶¹

“Земледелско-економическият лист” “Ступан” на Димо Хранов, чийто първи брой излиза на 1.І.1874 г. в Букурещ поставя началото на българския **земеделско-стопански периодичен печат**.⁶² За истински вестник в тази сфера обаче можем да говорим от момента, в който Димитър Наумов списва в Стара Загора през 1883 г. в. “Земледелец”⁶³. Година по-късно агрономът Михалаки Георгиев⁶⁴ и Сава Дацов започват да издават списание “Домакин” (от 1902 г. – “Домакинство”). Прави впечатление, че голяма част от сътрудниците на списанието са хора с висше земеделско образование - Ив. Гошев /Висшето земеделско училище в Гриньон, Франция/, Кръстю Мирски /Земеделско-индустриалното училище в Табор/, Никола Витанов /в Крижевац/, Йордан Симеонов /Земеделския университет в Лайпциг и Земеделската академия в Хохенхайм/ и др.⁶⁵

До Първата световна война в България се издават около 40 земеделско-стопански издания с общоземеделско-стопански характер. Наред с тях през този период се появяват и първите списания по отделните земеделски отрасли – “Ветеринарна сбирка” /1892/, “Лоза” /1902/, “Пчела” /1902/, “Градинар” /1905/, “Птицевъдно списание” и др.

Земеделските училища също издават свои печатни органи. Така от 1898 г. започва да излиза вестник “Садово”, а през 1914 г. вестник “Ново земеделие” на училището “Образцов чифлик”. Свои издания подготвят и агрономическите колегии. Най-активни през този период са тази в Бургас

със “Земеделска зора” и Плевенската колегия със “Земеделски приятел”.⁶⁶

Прави впечатление, че земеделският периодичен печат като цяло през този период има едно непродължително съществуване на отделните издания.⁶⁷ Разбира се има и изключения – такива са “Ветеринарна сбирка”, “Орало” /1894; от 1908 – “Земледелие”/,⁶⁸ “Агроном” /1910 г./,⁶⁹ “Модерно земеделие” /1912-1948 г./ и др.

Много рядко се случва автор на книга или брошура да бъде селянин. Вероятно единственият случай от началото на ХХ в. е **селянинът** Димо Тодоров от с. Оваджик (северно от Харманли, сега Поляново), който през 1904 г. издава безплатно разпространяваната брошура “Книжка за земеделието”.⁷⁰

Остава открит въпросът, какво значение има популярната земеделска литература и целите, които си поставя, когато **авторите** ѝ принадлежат към една малка група (около 500 души през първата половина ХХ в.). Те представляват по-скоро един елитарен кръг и трябва да си даваме сметка, че прочитът на публикациите им ни представя преди всичко техните имагинерни модернизационни намерения и желания, пренесени в текстовете.⁷¹

От значение при подобен анализ е и да се държи сметка за **читателите**, към които са насочени тези четива и тяхната реакция - селското население и неговата роля като четяща публика и като хора, които прилагат публикуваните напътствия на практика. Въпросът е, по **какъв начин се съгласуват представите на авторите за тяхната публика със начина на живот и работа на селяните**. Едва ли е възможен еднозначен отговор, тъй като четенето на популярна селскостопанска литература като изследване представлява една трудно уловима реалност. Заедно с това трябва да бъдат диференцирани двата аспекта - “селянинът като читател” и “селянинът като прилагащ новите знания”.⁷²

Способността за четене служи като първи критерий за отграничаването на публиката на аграрната литература. Едва след един диференциран анализ на грамотността може да се види “селянинът като читател”. Чрез комбинацията от данните за способността за четене с данните за социалната структура /като възраст и пол/ би могло по-нататък да се интерпретира значението им в процесите на аграрна модернизация.⁷³ Тази е причината да обърна поглед и към проблема за **грамотността в селското пространство**. Статистическите данни за това задават първите отграничения на една четяща публика и могат за послужат за отправна интерпретационна позиция.

Към 1880 г. грамотното население в страната е около 3,3% (5% при мъжете и около 1,5% при жените). Ако се вгледаме в данните само за

селското население, процентите драстично падат – 0,5% от мъжете в селата са грамотни, а сред жените едва – 0,3%.⁷⁴ В отделните райони на страната, в отделните селища, нивото на грамотността също варира в процентно измерение.

Ниво на грамотност в България⁷⁵

Година	Село: Мъже %	Село: Жени %	Село: Общо %	Град: Общо %	Общо %
1880	0,5	0,1	0,3	3,5	3,3
1887	13,4	1,6	7,6	28,8	10,7
1892	21,9	3,0	12,6	40,2	15,6
1900 /без деца до 6 год/	38,9	7,4	23,4	54,0	29,8
1905 /без деца до 6 год/	45,0	11,3	28,4	58,9	34,8
1910 /без деца до 6 год/	53,2	18,9	36,3	64,3	41,8
1920 /без деца до 6 год/	62,7	33,4	47,8	71,3	52,7
1926 /без деца до 6 год/	69,5	42,2	51,9	69,5	55,6
1934 /без деца до 7 год/	77,1	52,5	64,8	81,0	68,4

От 1921 до 1930 г. сред младите мъже в България между 92% (1928) и 93,8% (1929 г.) са в състояние да четат и пишат.⁷⁶ За възрастите, които са в извънучилищна възраст стойностите са: 50,8% от 20-25-годишните, 19,8% от 50-55-годишните и под 8% при 65-годишните. Към 1934 г. не са грамотни 36% от над 45-годишните мъже и 80,9% от над 45-годишните жени.⁷⁷

Въпросът, поставен малко по-горе, трябва да се насочи и към тогавашните **авторски представи за “образа на селянина”** като първо условие за рецепция на предлаганите аграрни четива - т.е. доколко “реален” или “въобразен” е човекът зад този образ? В случай, че предложенията в тях широко се отклоняват от всекидневните реалности на потенциалните читатели–селяни, или пък те въобще не са в състояние да четат текста, тогава предложените възможности се разполагат в една имажинерна сфера, а селянинът - обект на тези предложения - се превръща буквално във “въобразен” селянин.⁷⁸

1.3. Законът за образцовите земеделски стопанства от 1899 г.

В самия край на XIX в. се появява и нормативната санкция, която регламентира устройването на образцови земеделски стопанства към съществуващите до този момент две средни практически земеделски училища. Става въпрос за изработения от Григор Начович *Закон за образцовите земеделчески стопанства*, гласуван от Народното събрание и обнародван в края на 1899 г.⁷⁹

При дефинирането на **“образцови земеделчески стопанства”** законът разбира стопанства, които държавата основава в селата, за да служат за образец на местните земеделци (чл.1). На този етап няма и помен от бъдещия водещ принцип при работата за създаване на **“образцови села”**, а именно – да се подпомагат домакинства в селото, които **“сами са поставили началото на подобрения...”**. Законът вижда **“образцовото земеделско стопанство”** като специално устроен двор в селото и работна земя в размер от 100 до 300 дка в околностите му с **“нужното количество добитък и земеделчески оръдия”**(чл.2).

Според предписанията на нормативния текст, в разстояние на 3 години Министерството на търговията и земледелието трябва да изработи програма (чл.7) и да устрои 22 такива стопанства – по едно във всеки окръг. За това се предвиждат съответните суми в бюджета на министерството (чл.3). Дефинитивната цел на тези стопанства, изказана в закона предполага те **“да дават на местните земледелци нагледен пример на най-усъвършенствувано земледелие; те ще трябва да обработват малки количества, но по един съвършен начин и с най-добрите земеделчески оръдия. Тия оръдия, обаче, трябва да бъдат само такива, каквито може да си достави всяка средна земеделческа кисия в страната”** (чл.7).

Законът не намира приложение в този си вид.⁸⁰ Причината за това е комплексна – невъзможност за материално обезпечаване на тези намерения с бюджетите на министерството, неизбистрената още концепция въобще за статута на малобройните земеделски училища, липсата на достатъчно кадри, които биха могли да организират такава мащабна дейност и институции, които да могат да координират тези усилия (широка мрежа от земеделски училища и местни структури на общественно-агронимически служби). Освен това липсват достатъчно хора сред селското население в онзи момент, които биха могли да възприемат нови нагласи и отношение към труда си или към поддържането на земеделското домакинство. Тази

невъзможност на първо място е обусловена от ниското образователното равнище в селото като цяло в момента на създаването на закона.

Самият закон, изглежда, не е пригоден за приложение в стопанството на едно домакинство, а по-скоро напомня познатата схема на фермите-училища – с ръководен персонал и “служачи” (чл.5, 6). Едва ли е и възможно в онзи момент да се намерят лесно селски общини, които да отсъпят 300 декара от общинската мера (чл.4) за начинание, в чиято необходимост и ефективност в селото и околностите му няма много убедени последователи. Законът предвижда на този етап и “подобрителната работа” да засяга само земеделието, скотовъдството и “другите специфични отрасли”.

Едва през 1910 г. в бюджета на Министерството на търговията и земледелието се предвижда една сума от 10 000 лв. за уреждане на “примерни стопанства”. И както коментира по този повод инспекторът от министерството /по това време вече в оставка/ Хр.Калчев, колкото и да е малка сумата, този факт е важен и заслужава внимание, *“защото от него заключаваме, че министерството е усвоило идеята за образцовите стопанства и това перо в бюджета е начало на една мярка, която ще се прилага в бъдеще.”*⁸¹

В цитираната статия на Хр. Калчев от 1910 г. много ясно се открояват възможните **подходи от страна на държавата към “образцовите стопанства”**. Авторът представя от позицията на държавен служител, ангажиран именно с избистрянето на концепцията по този проблем, насоките, в които ще поеме държавният ангажимент към замислените инициативи. Той намира за напълно безперспективни образцовите чифлици при земеделските училища, при положение, че основната цел е само да се демонстрират на обикновените селяни възможностите за “модерно” земеделие.

*“Образцови или примерни стопанства – продължава Калчев - могат да бъдат два вида: чисто държавни заведения и частни стопанства, които получават, за да бъдат образцови, субсидии. Видяхме, от това, което предшества, че...особено държавните стопанства са дали най-лошите резултати.”*⁸²

Втората категория (както са дефинирани в закона), той определя и като по-приемливи – не толкова скъпи, по-лесно осъществими и по-целесъобразни. Заедно с това обаче Калчев смята, че и те са трудно приложими на този етап:

“Ние имаме пред нас опит, направен в България, на местна почва и с такива стопанства. Известно е, че Министерството на търговията и земеделието опита това средство, като бе предвидило в бюджете

тите си за 1906 и 1907 г. една сума, която да се дава през три години в размер по 300 лева годишно на лица, които се съгласяват да стопанствуват „рационално“ по указанията на компетентни лица, стопанствата на които да служат като образцови. Макар, че в основата си тази мярка почиваше на по-рационални начала и да се различаваше от тая за основаването на образцови стопанства в тясна смисъл, тя пак не можа да даде очакваните резултати. Най-слабата ѝ страна, да не говорим за другите, бе фактът, че тя искаше чрез субсидии да направи стопанствата рационални. А с пари, подарени да стопанствуват „рационално“ и „баба знае“, казва българинът. „Примерните стопанства“ би наистина съществували, но също като французките *юфертес ъcoles* докато трае субсидията, без да могат да въздействат на земеделското население”.⁸³

В дискусиите за това, как точно трябва да се организират „образцовите“ стопанства често се представят и някакви конкретни примери на отделни стопани и случаи на конкретно място. В две поредни статии на списание „Целина“ през 1893 г. читателите трябва да бъдат убедени в необходимостта от формирането на онази фигура, наричана „образован земеделски стопанин”.⁸⁴ Този материал е продължение на друга статия от списанието, излязла малко по-рано под заглавието „**Едно образцово село**”.⁸⁵ Поредицата запознава читателите със с. Бърдарски геран (Белослатинска околия) и представя „ползата, която банатските преселници чрез своите знания за практическото земеделие принасят на околните наши селани”. Представяйки примера с Бърдарски геран, авторът влиза в дискусията за това, как точно да се стигне до формирането на „модерния” и „просветен” стопанин.

„Ако във всяка околия – апелира той – имаше по няколко такива села, то не би имало нужда от никакви модерни ферми, или образцови чифлици, доволно е само в такова село да се доставят и някои от по-сложните машини... и тогава земеделецът ще има възможност да види всичко нагледно”.⁸⁶

По-надолу той пояснява, че само един „колко-годе знающ” земеделец може да има силно влияние върху околното селско население и може да бъде пример за подражание, но заедно с това са нужни и училища, и образцови чифлици, нужни са пътуващи учители и - както той патетично възкликва – „нужни са свестни хора за селото”.⁸⁷

Няколко години по-късно, специалистите от Министерството на земеделието и държавните имоти имат вече по-ясна представа за това, как да изглеждат „примерните стопанства” и по какъв начин да се устройват. Христо Калчев смята, че критерий за определянето им трябва да са кон-

курси, които да се обявяват предварително за стопанствата в даден район, като се дават премии на тия, които удовлетворят предварително зададените изисквания. *“Тъй ще се възбуди – уточнява той - едно съревнование и интерес между земеделците към рационална употреба на стопанствата..., като се избегнат недостатъците и вредите от изкуственото поддържане на “примерни стопанства”, каквито министерството проектира да основава.*⁸⁸

Няма яснота за това, какви точно образцови стопанства в началото на ХХ в. подпомага министерството и през какви институции на локално равнище се осъществява подпомагането. Откъслечните публикации по тези проблеми дават само частична представа. Подобен случай цитира търновският журналист Александър Пенчев,⁸⁹ който десетилетия наред през първата половина на ХХ в. издава списанието *“Стопански преглед и домакинство”* и е редактор по-късно на поредицата *“Народен университет”*. В една от статиите си той представя стопанството на Васил Стоилов-Шекерджиата от Панагюрище, който около 1912 г. получава в условна собственост от общината 30 дка земя в близост до града. По-надолу Пенчев обрисова как само за няколко години *“стръмната гола поляна”* се е превърнала в *“едно рядко образцово земеделско стопанство, което учудва всички негови посетители”*.⁹⁰ По-нататък авторът апелира това стопанство да бъде видно не само от всеки, който се интересува от добре уредени земеделски стопанства, а от него да се заинтересуват и Пловдивската окръжна постоянна комисия, и Министерството на земеделието, за да бъде запазено и поощрено и да служи за образец на населението от този край.⁹¹

До второто десетилетие на ХХ в. подобни публикации, представящи конкретни примери за *“образцови”* стопанства или села в периодичния печат, са по-скоро изключение.

След 1912 г. Законът за образцовите стопанства въобще не се споменава и коментира в печатното пространство. Едва след войните една нова вълна на повишен социален интерес към *“селото”* ще възроди с качваща се интензивност *“образцовистката”* риторика и ще търси нови практики при реализирането на насочвани от държавата проекти, за да достигне в средата на 30-те до дефинирането и на специалната програма *“Образцово село”*.

1.4. Държавни политики и модернизационни опити към селското пространство след Първата световна война

*“А нейното (на държавата) изграждане започна от града. За дълго време селото бе оставено на собствените си сили и за никаква планова подобрителна работа в него и дума не можеше да става. От него се интересуваха дотолкова, доколкото можеше да дава гласове на партийните водачи и да плаща данъци ... Но този период измина. Започна един поврат към селото, който се засили особено много след войните. Селото, което дотогава даваше, започна вече да изисква...”*⁹²

След Първата световна война обществената чувствителност към проблемите на селското население осезателно нараства. До този момент акцентите на политиките към аграрния сектор са преди всичко икономически и до голяма степен остават в сянката на индустриализационния патос на 90-те г. на XIX в. и първото десетилетие на XX в.⁹³

През 20-те и 30-те години на XX в. селската социална проблематика се откроява отчетливо като един от приоритетите в обществените дискусии и в стратегиите на управляващите в България. Все по-настойчиво се поставят проблемите по установяване параметрите на жизненото равнище на хората, живеещи в селата; въпросите, свързани с повишаването на компетентността на селяните в земеделието чрез ориентирано към практиката образование; обсъждат се конкретни програми за подпомагането и уреждането на “образцови” стопанства; търсят се възможности за предоставянето на достъпни селскостопански кредити и т.н.⁹⁴

Опитите за разрешаване на много от социалните проблеми на селското население (съставляващо в този момент над 70% от населението на страната)⁹⁵ през втората половина на 30-те и първата половина на 40-те г. на XX в. в България намират своята формулировка в управленческите намерения и **обществени програми, фокусирани към “подобряване живота на селското население” или “повдигане на бита в селото”**.⁹⁶ Зад този широк спектър от социални ангажименти на държавата към проблемите на хората в селското пространство и избистрянето на концепцията за “Образцово село” стоят множество контексти.

Системата от законоположения, свързани с **държавно-реформаторска политика по отношение социалните проблеми на земеделс-**

кото население, се разработва още от 20-те години и първата половина на 30-те г. на XX в.

Някои от жалоните в тази посока се залагат от времето на управление на земеделското правителство /мащабното аграрно “реформаторство” от 1920-1923 г./, като в по-омекотени варианти те продължават да се прилагат или преработват и по-късно. В края на 20-те и през 30-те г. приложението им дава своите видими резултати – **стабилизирането на агрономическите служби**, които вече функционират реално и на общинско равнище⁹⁷ /т.е. има достатъчно подготвени специалисти и бюджетни средства, които се насочват към тяхното поддържане/ и постепенното разрастване на **мрежата на специализираното земеделско образование** едновременно с повишаването на образователното равнище в селата като цяло (масовизирането на прогимназиалната степен).⁹⁸

Аграрната политика на българските правителства след 1934 г. реализира проекти, заложи още през 20-те години. Различна от лятото на 1934 г. е **специфичната институционална “атмосфера”** - налагането на централистичните начала в управлението и променените условия за социални активности - странното на пръв поглед съжителство между държавна регулация и съществуващите ниши за автономни инициативи в социалната сфера като цяло. Тук трябва да се добавят и идеите за реализирането на “експертно управление” на всички управленчески нива, особено на общинско равнище.⁹⁹

Стопанската структура на селските региони в този период също е подложена на едно постоянно развитие. Действително, тези процеси не могат да се свържат с абсолютно всички селски райони. Различно е за отделните региони и села, но общите тенденции са свързани с нарастване на дела на интензивните култури в земеделието и увеличаващото се обвързване на земеделските производители с механизмите на пазара.¹⁰⁰

Трябва да се отбележи и свързаната с тези процеси нарастваща диференциация и **професионализация** на селското стопанство, разширяването на занаятчийството и нарастване дела на новите професии и търговски отрасли като електротехника, дърводелство, фотографските ателиета и т.н. не само в града, но и в селото.¹⁰¹

Не без значение е и фактът, че от втората половина на 30-те, в резултат на проведените първи **мащабни “земеделско-социологически” проучвания**, вече съществува известна яснота за конкретните параметри на жизнените условия на селското население в страната.

През 30-те години става забележимо и навлизането на **организациите от “третия сектор” в селското пространство**.¹⁰² Основават се мно-

гобройни клонове на различни просветни, благотворителни, червенокръстки и други организации и дружества¹⁰³. На преден план се извеждат въпросите, свързани с условията на живот на хората от селото, с повишаване на образователното и “културно” равнище на това население, с професионализирането на земеделския труд и пр.

Променен е и фокусът в **актуалните обществени дискусии**. Все по-често от началото на 30-те години по-абстрактно звучащата риторика за “земеделieto”, “аграрния сектор” и пр. се замества от тази за “селското семейство и/или домакинство” и “**земеделецът-стопанин**”.¹⁰⁴ Заедно с това “експертите”, работещи в селото, виждат вече в селяните не само обект, подлежащ на “модернизация”, но и активни участници в “подобрителните начинания”.¹⁰⁵

Върху културните отношения в селото чувствително започват да въздействат **медиите** – печата, радиото и др. (Вж. гл. II, 7.).

Често противоречивите стимули и претенции изискват все повече от селските жители. Тук се включват и императивите, които проникват и от **влиянieto на градските центрове** във всекидневните практики на селските жители. Всички тези елементи заплитат многопосочните нишки на процесите, които един изследовател определи като своеобразно модернизиционно “колонизиране на селските светове”.¹⁰⁶

1. 4. 1. Проекти за селото - 20-те – първата половина на 30-те години на XX век

След войните **правителство на БЗНС** (1920-1923 г.) поставя началото на нормативната уредба, насочена към реализирането на една помасщабна политика за “модернизиране и развитие на селскостопанското производство и за всестранно повдигане и благоустрояване на българското село” – така са формулирани намеренията в програмата, приета от БЗНС през 1919 г. Тя предвижда да се предприемат мерки за модернизирането и развитието на различните клонове на земеделieto и скотовъдството чрез създаване на образцови земеделски стопанства, откриване на подвижни земеделски катедри, изпитателни земеделски станции, увеличаване на фелдшерските участъци, на специалните земеделски училища, откриване на земеделски факултет и т.н.¹⁰⁷ Изпълнението на тези задачи земеделското правителство възлага на Министерството на земеделieto и държавните имоти, Българската земеделска банка, съюзната Земеделска кооператив-

на банка – Синдикална централа, държавнокооперативния Консорциум за търговия със зърнени храни, Главната дирекция на трудовата повинност, окръжните и общинските съвети и земеделските дружби.¹⁰⁸ В задачите на Консорциума, наред с основното му предназначение, са включени още: пропаганда и просвета, създаване на опитни полета и образцови стопанства, подготвяне на пътуващи учители и демонстрации.¹⁰⁹ Консорциумът обаче, през цялото време на съществуването си, търси стимулиране на селскостопанското производство главно чрез регламентиране на търговията със селскостопански произведения и реализиране на действителната стойност на продуктите на производителя.

През 1919 г. Народното събрание гласува една сума от 1,5 млн. лв. за подпомагане на земеделието,¹¹⁰ а през следващата година Министерството на земеделието и държавните имоти /МЗДИ/ и окръжните съвети отпускат средства за подвижните земеделски катедри и агрономите - за закупуване на семена, за устройване на земеделски, скотовъдни и овощарски дружества, за уреждане на изложби, за разпространение на безплатни брошури и наставления, в които се дават полезни съвети за земеделците и скотовъдците, разпространяват се агрономически знания с цел модернизиране на дребното земеделие, скотовъдство, овощарство, лозарство, пчеларство и т.н. От селските читалищни дейци, учителите, свещениците - въобще интелигенцията в селата - се очаква активно съдействие на общинските съвети и на подвижните земеделски катедри в пропагандата на нови земеделски знания.

До края на управлението си правителството на БЗНС продължава опитите да уреди нормативно възможностите за земеделско-образователни инициативи с цел модернизиране на земеделието, скотовъдство и земеделската техника. Изготвят се програми, предвиждащи изпращането на младежи и специалисти в чужбина за обогатяване със “стопанска култура”, за улесняване дейността на кооперациите и водните синдикати и пр.¹¹¹

От 1921 г. новооткритият Агрономо-лесовъдския факултет на Софийския университет започва да подготвя специалисти с висше агрономическо образование.¹¹²

Паралелно с това, в периода 1920-1926 г., в страната се организират и т.нар. “висши земеделски курсове” (София, Пазарджик, Плевен), които да подготвят преподаватели за земеделските училища.¹¹³ Мрежата на тези училища започва да се разширява с влизането в сила през 1925 г. на новия Закон за земеделското образование (Вж. гл. II. 5.1.4.).

Управлението на правителствата на Демократическия сговор запаз-

ва в основни линии очертаните от предишните управляващи посоки на въздействие в аграрното пространство.

Отраженията в България на ефектите от световната икономическа криза от края на 20-те-първата половина на 30-те години катализират допълнително нарастването на държавните ангажименти към проблемите на селското население и това не остава незабелязано от тогавашните наблюдатели. Все по-често се коментира необходимостта от “цялостна програма или план” за селото:

“Обаче голямата световна криза...подложи българското село на едно силно разтърсване. Наложил се, по едни или други причини, бързо трансформиране и интензифициране на земеделското стопанство. Но тук вече ясно изпъкнала пълната свързаност между всички проблеми, засягащи селото. Почувства се, че селото представлява нещо цялостно и неделимо. Неговият цялостен живот е като една система от скачени съдове. Подобренението на здравните условия и на обстановката е свързано с икономическите възможности, икономическите възможности – със земеделската и обща просвета, просветата – с обществения и нравствения живот и т.н. Не може да се постави точно граница докъде би трябвало да свършва компетентността на едни институти или органи на държавата и да започне компетентността на други. Всичко е преплетено помежду си. Това именно, повече от всякога, налага една цялостна планова работа, която да обединява усилията на всички, чиито преки задачи са повдигането на жизненото равнище в селото – една работа, в която всички мероприятия, свързани с повдигането на селото трябва да бъдат установявани, разисквани и прилагани общо и съгласувани...”¹¹⁴

Инициативата за обосноваване на една цялостна програма от началото на 30-те г., насочена към селото и неговите жители, принадлежи на министъра на земеделието Григор Василев. Малко след като организира първия ‘Празник на българската земя’ през 1930 г. (инициатива, която ще намери продължение едва през 1940 г.), той публикува известната **“Програма за българската земя”** (1932 г.).¹¹⁵ Целта на неговия проект за **“преобразяването /к. а. – Г. В../ на българската земя”**¹¹⁶ е да се създаде система, която да включва усилията на институциите и законодателството за разработване на програми по райони за земеделие и животновъдство, повдигане на земеделието чрез земеделска просвета, земеделски кредит, насърчаване на износа на земеделски произведения, професионализиране на земеделския труд и пр.¹¹⁷

Примерът с Григор Василев предлага и прекрасна илюстрация за значението, което има не само функционирането на институцията Министерство на земеделието, но и за влиянието върху посоките на работа, което оказват личностите, оглавявали този ресор.

1. 4. 2. Министерството на земеделието. Ролята на отделните министри

В предисторията на програмата “Образцово село”, а и в оформянето на държавните проекти за селското население като цяло и тяхното институционализиране след 1879 г., изграждането и дейностите на институцията Министерство на земеделието играе основна роля.

Преди обособяването на отделно **Министерство на земеделието и държавните имоти** в началото на 1912 г., опитите за разрешаване на аграрните проблеми на страната се регламентират чрез земеделските отдели, съществували в различни институционални конфигурации. В първите следосвободенски години това се осъществява при не много ясното взаимодействие между **министерствата на финансите и народното просвещение**.

През 1882 г., с образуването на **Министерството на общите сгради, земеделието и търговията**, се обособява и специален отдел Земеделие, оглавен за първи път от дипломиран агроном – Иван Гошев (завършил във Франция, преподавал агрономство в Болградското училище). Само след 3 години това министерство прекратява съществуването си и за известно време “земеделските обекти” са поделени между две отделения на финансовото министерство.

Със създаването на новото **Министерство на търговията и земеделието** от 1893 г. отново се обособява Отделение по земеделието. За земеделско министерство със собствен бюджет и институционална структура, обаче, можем да говорим едва след 1912 г.¹¹⁸

Една статия на Тотю Брънеков в сп. “Индустрия, търговия, земеделско стопанство” от 1940 г. проследява движението на бюджетите на Министерството на земеделието и държавните имоти между 1924 и 1939 г.¹¹⁹ Още в началото той посочва това, че България е земеделска страна, а на земеделието все още не се отдава “подходящо внимание”. Брънеков смята, че този упрек е още по-оправдан, като се сравни ситуацията с други страни (той дава примери с Италия и Германия), където на земеделието в “пос-

ледните години” се отделя голямо внимание, въпреки че там селското население е далеч по-малобройно. Като един от главните проблеми от земеделско естество в България Брънеков посочва именно недостатъчните бюджети на земеделското министерство: *“в никои случай не е нормално явление – пише той - земеделското стопанство, което дава над 62% от общия национален доход, да се ползва от държавни грижи, изразени чрез бюджета на Министерството, съставлящ само 4,46% от общия бюджет на държавата”*.¹²⁰

Съотношение между държавен бюджет и бюджет на Министерството на земеделието и държавните имоти¹²¹

Година	Държавен бюджет в лв.	Бюджет на МЗДИ	Част от държавния бюджет в %
1924/25	6 604 931 002	246 852 290	3,73
1925/26	6 825 000 000	239 538 450	3,52
1926/27	6 924 161 270	215 739 850	3,11
1927/28	6 992 876 855	228 637 870	3,27
1928/29	6 750 000 000	207 676 440	3,07
1929/30	6 274 804 000	200 746 440	3,19
1930/31	6 445 186 090	200 600 000	3,11
1931/32	6 400 000 000	322 000 000	5,03
1932/33	5 998 063 000	295 597 000	4,92
1933/34	5 221 220 000	293 188 800	5,80
1934/35	5 330 000 000	254 201 000	4,76
1935	5 695 120 000	300 003 000	5,26
1936	6 163 640 000	327 250 000	5,33
1937	6 912 900 000	315 325 000	4,55
1938	7 200 000 000	372 500 000	5,16
1939	7 626 280 000	566 713 000	7,43

Дейността на отделните министри и отражението на личностния фактор в посоките на работа на министерството в отделните моменти е аспект, който занимава авторите още през 30-те и 40-те години на ХХ в. Може би най-еднозначно поставен като проблем го намираме в статията на Александър Пенчев *“Петдесет години аграрна и агрикултурна политика. (От министър Славков до Д-р Ив. Бешков)”*.¹²² Отправна точка на неговия коментар е моменът на създаването на Министерството на търговията и земеделието през 1893 г. и първият министър Петър Славков: *“Аптекарят*

Славков от Търново, първият министър на новоучреденото министерство на търговията и земледелието, просто не е знаел как да започне...”.¹²³ По-нататък авторът коментира краткосрочните престои на министерското кресло на следващите министри (с изключение на Иван Евст. Гешов, управляващ министерството 1894-1896, 1896-1897 г.). Сред тях той отделя специално внимание на 4-месечното управление на Григор Начович, “за когото – посочва той - справедливостта иска да дадем добра оценка. Той е вложил много амбиция, искрено е желал да направи нещо по-значително, макар че и той, както всички тогавашни министри на земеделието, се е лутал в мъгла, като не знаел от где и с какво да почне да работи най-напред за подобрене на българското земеделие”.¹²⁴

Като сравнително благоприятен обрат в земеделската политика Пенчев определя първото десетилетие на ХХ в. Тогава министри на земеделието и търговията в различни правителства са Никола Геннадиев (1903-1907 г.) и Андрей Ляпчев (1908-1910 г.), както и работата на Димитър Христов (1911-1913).¹²⁵ Статията на Александър Пенчев съдържа малко информация за дейността на министрите по време на войните и в следвоенния период. Обобщаващите коментари на автора клонят към неудовлетворителна оценка на държавната аграрна политика като цяло: “Въобще в довоенния период – посочва той - държавата не е имала една разумна земеделска политика, не е давала средства за земеделието съобразно неговото значение, а по-скоро е градила индустрията, търговията и административните служби...”.¹²⁶

В вводната част на “Програма за българската земя” Григор Василев също представя посоките на работа на Министерството на земеделието в период от няколко десетилетия и свързва ефективното функциониране на тази институция с усилията (или липсата на такива) на хората, които са го оглавявали.¹²⁷ Прегледът на Григор Василев акцентира върху начинанията на онези ръководители и министри, които насочват усилията си към концепирането и осъществяването на държавна стратегия, насочена към селското население в страната. Затова след първите опити в това отношение на Григор Начович, Григор Василев също отделя специално внимание на дейността на министрите Никола Геннадиев и Андрей Ляпчев в довоенния период.¹²⁸ В първото десетилетие след войните той откроява работата на трима министри на земеделието – Александър Оббов, Янаки Моллов и Димитър Христов. Въпреки, че като цяло той дава висока оценка на усилията на земеделското правителство и специално на Александър Оббов, финалът на експозето му е белязан от не особено ласкавите коментари, че “е

страдал много от настроенята на времето” и че “дава израз на полу-болшевишки схващания”.

Най-пространната част от изложението върху работата на Министерството на земеделието и държавните имоти авторът посвещава на периода на управление на Демократическия сговор. Той отбелязва и първия истински експерт, след Григор Начович, оглавил министерството за период от две години и половина в лицето на професора от Агрономическия факултет **Янаки Моллов**.¹²⁹ Григор Василев маркира положителните страни на неговата програма като министър, но заедно с това коментира и липсата на достатъчно подготвени кадри и институционални ресурси, които да обезпечат реализирането на амбициозните намерения на Моллов.¹³⁰

Излизайки извън коментарите на Григор Василев, трябва да се отбележи присъствието на Янаки Моллов оттук нататък като един от основните идеолози на лансираните през следващите години стратегии за “подобрене на бита в селото” и конкретно на програмата “Образцово село”. Плод изключително на неговите усилия е гласуваният през 1925 г. нов Закон за земеделското образование, който преформулира стария такъв от 1897 г. и залага в следващите две десетилетия базовите условия за държавните образователни политики в селското пространство. В тази връзка ключови са намеренията за създаване на новия, с тенденция да се превърне в най-масов тип училища в селата – т. нар. Допълнителни земеделски училища (Вж. Гл. II. 5.3.). Самата програма “Образцово село” ще се свърже по-късно именно с тях и със земеделско-социологическите проучвания, чиито основен координатор от средата на 30-те години на XX в. отново е проф. Моллов. Първите очертания на “Образцово село” се набелязват още през втората половина на 20-те г., когато Янаки Моллов слага началото на съвместната работа с представителите на Американската близкoизточна фондация в България (Вж. гл. II.2.), за да ги видим като завършена концепция към средата на 30-те г. на XX в.

Общите посоки, заложиени в дейността на министерството след Я. Моллов, продължават да се следват и от наследника му на министерския пост в следващите 5 години Димитър Христов (1926-1930 г.), както и от самия Григор Василев (1930-1931 г.).¹³¹

Земеделските министри от управлението на Народния блок Димитър Гичев (1931-1932) и Константин Муравиев (1932-1934), въпреки амбициозното законодателство за “земеделеца-стопанин” и “предпазния конкордат” не намират място в доброжелателните коментари нито на Александър Пенчев, нито на Григор Василев, а също и в цитираната по-горе монография на Тотю Брънеков.¹³²

В първите месеци след Деветнайстомайския преврат през 1934 г. с аграрните въпроси е натоварено новосъздаденото **Министерство на народното стопанство**. В краткия период, когато Янаки Моллов се появява отново като министър (I-IV.1935 г.), се залагат институционалните рамки на проектите за “подобрене на бита в селото” и конкретно на програмата “Образцово село”. С нея ще свържат името си по-късно някои от следващите министри. В наредбите и окръжните по програмата, излизаци от министерската канцелария с най-голяма честота, ще видим подписите на министрите Ради Василев, Банко Банков, Иван Багрянов, Димитър Кушев и Иван Бешков.

I. 4. 3. Ролята на международните институции и “подобриенето на живота в селото” в България след Първата световна война

Обществените политики за селското население в България от края на XIX в. и началото на XX в. се разгръщат в посоки, сходни със случващото се и в други европейски страни. Това е така, не само защото експертите, опититващи се да ги прилагат в България, са възпитаници на агрономически факултети в чужестранни университети и са носители на съответния опит и модел за подобрителната работа.¹³³

В началото на XX в. и особено през 20-те г. вече съществуват и международни институции, чиято радиация допълнително стимулира или поне насочва стратегическите посоки на правителствените аграрни политики.

През 1913 г. е основан **Международният земеделски институт** в Рим. От 1921 г. по негова инициатива започват да се провеждат анкети върху “*първоначалното земеделско образование и професионалното земеделско домакинско-образование във всички страни*” и върху “*подобрене на социалните и морални условия в селското семейство*”.¹³⁴ Преместването на фокуса на внимание към чисто социалните аспекти на аграрната проблематика е един съществено нов елемент, който става видим от 20–те г. на XX в. в интереса на институциите към селското пространство и в България. Публикуващите по това време автори, много често, правейки паралели с това “как е в модерните страни”, посочват, че причините за “досегашните неуспехи за повдигане на селото” се коренят в недостатъчното познаване на обстановката в която живеят и работят селяните, в ниското образователно равнище на селските жители в страната и пр.

Сравненията със сходните проблеми и разрешаването им в други държави се появяват в публикациите не само за да илюстрират изостаналостта в българския опит, а по-скоро да покажат, че подобни проблеми стоят и пред “другите”.

*“Колкото и да са културни по-напредналите от нас народи, все и у тях селото е останало надире в много отношения в сравнение с града. И там селото не е добре. Това е създадо условия за съществуване организации и съюзи за повдигане на селото изобщо. И миналата година през месец август в Брюксел се състоя **IV-я международен конгрес за повдигане на селото** /подч. автора – А.П./.* Въпросът значи, който е повдигнат и поставен и у нас, е въпрос и европейски, да не кажем на целия свят”¹³⁵.

Така поредната статия на Ал. Пенчев от началото на 30-те години обяснява на читателите на сп. “*Стопански преглед и домакинство*” как се е стигнало до организирането и в България от края на 20-те г. на ХХ в. на т.нар. “**Съюз за повдигане на селото**”.¹³⁶

През 30-те години въпросите за “подобрието” на жизнените условия в селото са обект на внимание и от страна на **Обществото на народите**. До 1939 г. организацията е инициатор на няколко международни конференции по тези проблеми, които специализираният печат в България редовно отразява.¹³⁷

Сред чуждестранните организации, които имат най-голямо влияние върху изработване рамките на самата програма “Образцово село” и чиито експерти тясно се ангажират с провеждането ѝ, **Американската блискоизточна фондация** в България има най-плътно участие. (Гл. II. 2.)

1. 4. 4. Наредбата-закон за селските общини от 1934 г. и програмите за “всестранна дейност на общините”

Общинската реформа, която правителството на деветнайстомайци извършва през август 1934 г., кодифицира установяването на централистичните начала в българския държавен и обществен живот. Съществуващата до този момент партийно-политическа система, преценена от новото правителство като напълно дискредитирана, е заменена с “непартийно-национална власт”. Главната цел на новите управляващи е да се установа “стегната и икономична организация на държавата” и “стабилна общинска власт с назначавани кметове.”¹³⁸ С издаването на Наредбата-закон за сел-

ските общини, изборността на кметския институт се заменя със системата на назначаемостта на кметовете.¹³⁹ Аргументите на новата власт са, че с този нормативен акт само се придава законна форма на “общия повик” за назначаване на кметовете като гаранция срещу “партизанщината” в общинското управление и за издигане по този начин в *“съзнанието на селянина респекта към една нова власт в лицето на назначавания по-интелигентен, с по-голямо образование, неопартизанен и с положителни качества кмет...”*¹⁴⁰

Наредбата-закон за селските общини вменява като задължение на общините да съставят **програма за своята всестранна дейност** по правилник, изготвен от Дирекцията на общините на Министерството на вътрешните работи и народното здраве (гл. IV, чл. 21-22).¹⁴¹ Законът конкретно упоменава задължителните елементи по изпълнението на това изискване – в рамките на селската община трябва да има общински дом, първоначално училище, селски обор, здравен дом и ветеринарна амбулатория, достъпна за населението питейна вода, пожарна команда. Заедно с това законът *“задължава”* общинската управа *“да улеснява и насърчава всички социални, културни и стопански инициативи, предназначени да удовлетворят местните общи или частни нужди и интереси на жителите на общината”*.¹⁴²

Правилникът за съставяне на програмата за всестранната дейност на градските и селски общини, според формулировката която дава, има за цел *“да даде упътвания на общините относно тяхната всестранна дейност, чрез която да се подобри народния бит и да се повдигне материалното благосъстояние и гражданско съзнание на населението”*.¹⁴³ Особен акцент се поставя върху повишаване хигиенната култура на хората от селата. Предвижда се чрез училището и със специално уредени курсове общинските служители да работят сред селяните, за да *“привикнат правилно и питателно да се хранят, добре да се обличат и хигиенично да живеят”* (чл. 6 от Правилника).

Прави впечатление, че според тези нормативни документи се интервенира директно и в пространствата на живеене. Общината трябва да улеснява стопаните при *“устрояване на стопанския им двор и поддържането на хигиенични жилищни сгради... с образцова чистота”* (чл. 10, 11). Кметовете (или кметските заместници) трябва да пропагандират и следят даже за *“въвеждането във всяка къща на креват...”* (чл. 8).¹⁴⁴

Архивните фондове на околийските управления и общинските архиви от лятото на 1935 г. предлагат богата сбирка от тези програми за всестранна дейност на общините. Така например в община Вукан, Трънска око-

лия, Програмата за всестранна дейност, освен благоустройствените дейности в селото, предвижда:

*“... Всички стопани от общината трябва да се задължат да се направят помийни ями, определено място за смет, да почистват дворовете си поне 1 път седмично и също улицата пред къщата и въобще да се научат да живеят хигиенично... Всички къщи да се строят по план и образци, дадени от общината. Дворовете да се оградят с камък или дървена ограда. Всяко стопанство да се задължи да направи санитарни нужници...”*¹⁴⁵

Цитираната програма, изготвена по типовия модел е структурирана в две основни части:

- *“материално повдигане на населението от селата в общината”* – тук се предвижда подпомагане на земеделието, “оползотворяване свободното време на земеделеца-стопанин”, уреждане сказки и беседи през зимните месеци с научно-просветен характер, уреждане курсове във всички села на общината по земеделието и отраслите му и пр.

- *“социални грижи”* – уреждане на трапезарии при всички училища в общината, а през лятото детски игрища или подобряване на съществуващите.¹⁴⁶

До кметовете на общините са изпратени инструкции от околийските управители, според които общинските съвети трябва да съставят т.нар. “5-годишни стопански планове за стопанската дейност”.¹⁴⁷ В тях частта “Санитарни грижи и хигиена” заема основно място, а за работата в тази посока се изготвят и отделни напътствия - *“Санитарни грижи и хигиена. Мерки и препоръки”* (към Програмата за дейността на г. г. Кметовете на общините, 24.IX.1934).¹⁴⁸ Тези препоръки предлагат на кметовете подходи при прилагането на програмата за всестранна дейност:

“... За изпълнение на същата /кмета и хигиенния съвет/ препоръчваме първоначално съветите, увещанията, но после заповедите и на последно място – санкциите... Нека не се забравя, че нашето селско население, не по вина е било лишено досега от здравна просвета, и за да се създадат у него здравни навици... трябва да се действа планомерно, бавно и упорито... Първите стъпки в това отношение са много важни. Те трябва да бъдат разумни и предпазливи, за да се спечелят умовете и сърцата и тогава по-нататъшната работа се значително улеснява: 1/ всеки двор, където живеят хора трябва да има нужник – в дъното на двора, 1.5 м. дълбок, ограден и покрит, 2/ помийна яма... 5/ да се създадат здравни навици в населението, поне 1 път в неделата да

си измиват главата със сапун и да се преобличат. Сапун да не липсва в никоя къща...”¹⁴⁹

Инструкциите предвиждат и механизмите за прилагане на програмите за всестранна дейност на селските общини. Препоръчва се това да става *“бавно, постепенно и ще се подбират най-подходящите средства: разделяне селищата на здравни участъци, контролирани от комисии или отделни лица, в които обезателно ще влезнат кметските наместници, учителя/учителката и просветени лица; съвети, беседи, плакати по улиците, заведенията, училищата, устни покани и напомнания... и най-накрая - санкции.*”¹⁵⁰

От кметовете се очаква да влизат и контролират дори домашното пространство на жителите в общината:

*“През зимата, когато населението е в домовете си, е удобно време за свиждане и проверка нуждите и неволите му, г-да кметовете им се налага да бъдат в непосредствен контакт, да обиколят всяка къща на общината им, да проверят състоянието на оборите им, здравната хигиена на всяко семейство и по такъв начин на самото място да дадат своите съвети и вземат бележки за работата, която им предстои. През същия сезон г-да кметовете с просветните си комитети трябва да обединят около себе си и проведат набелязаните си планове”*¹⁵¹

Акцентите, които законът за селските общини поставя върху благоустройствените и санитарно-хигиенни условия в селата и прилагането на “програмите за всестранно повдигане”, постепенно ще обвържат тясно с програмата “Образцово село” и Министерството на вътрешните работи и народното здраве и по-специално неговите структурни звена - Главната дирекция на общините и Дирекцията за народно здраве. Именно реализирането на част от заложените в програмите инициативи в рамките на общините малко по-късно ще бъде решаващ индикатор за определянето на първите села, включени в “Образцово село”.

I. 4. 5. Институционализиране на “бита в селото” и началото на аграрната социология в България през 30-те години на XX в.

I. 4. 5. 1. “Подобрение бита в селото”

“Животът в селото е твърде първобитен и оскъден. Много и важни проблеми във връзка с подобряване на храната, облеклото, жилището и възпитанието на селското население чакат своето разрешение. Нужни са държавни грижи и система от държавни мерки, чрез които да се създадат условия... за подобряване на условията и начините на живеене в българското село.”¹⁵²

Средата на 30-те г. на XX в. бележи чувствителното нарастване на институционалния ангажимент към условията на живот в селата – вглеждането в селския дом и в неговата уредба, домашната хигиена и женския труд в селската къща.¹⁵³ През 1935 г. към Министерството на земеделието и държавните имоти /МЗДИ/ се обособява и специална **Служба за подобряване на бита в селото**.¹⁵⁴ Посоката на работата, която трябва да провежда службата се декларира така: *“да се създадат навици, знания и възможности у селското население, които да му помогнат да подобри съществуването си”*.¹⁵⁵ Наистина, към средата на 30-те г. МЗДИ разполага вече и с една достатъчно широка **мрежа от агрономически служби** - Областни земеделски камари, Околийски агрономства и работещите вече и на общинско равнище агрономи. До онзи момент обаче, посоките и акцентите на работа на тези служби се концентрират изключително върху чисто стопанските параметри на подобрителната работа в аграрния сектор.¹⁵⁶

От средата на 30-те години подобрителните инициативи на министерството, с организирането на Службата за подобрене бита в селото, чувствително променят акцентите си:

“Стигнахме до разбирането, че не е достатъчно да се работи за създаване на повече блага от земята, за да подобриме живота на селското население, а са нужни и преки мерки, чрез които да създадем навик, знания и възможности на това население правилно и разумно да използва тези блага за своето съществуване. В тази връзка се създаде към Министерството специална служба, работата на която се пос-

тави в тясна връзка със земеделското образование и особено с образованието на селската жена.¹⁵⁷

Цитираният откъс с мотивите за институционализирането на подобна насока на работа на министерството на земеделието е на ръководителя на службата по бита по това време Димитър Бирников. В същата статия, публикувана в сп. *“Образцово село”*, той представя по-диференцираните посоки на работа: *“Грижете за подобряване бита на селското население за сягат храната, облеклото, жилището, хигиената и възпитанието на селското население.”*¹⁵⁸ Предвижда се реализирането на тези намерения да се разгърне на три равнища:

1. Чрез специализираното образование, което да обхване подрастващите в селата чрез *“подходяща и целесъобразна организация”* на земеделските училища. Неслучайно самата служба е подчинена на отделението по земеделско образование към МЗДИ;

2. Чрез курсове за възрастни селски домакини, в които те да *“се подготвят да използват разумно добитите в стопанствата материали и да подобряват храната и облеклото на членовете на своите семейства, както и да внасят повече разум, удобства и подобрения в уредбата на селския дом и домакинство и в отглеждането на своите деца”*;

3. чрез провеждане от система от конкретни *“мероприятия”*, насочени да повдигнат *“равнището на живота в българското село”*. Те включват усилия в селските домакинства да се произвеждат и консумират достатъчно и разнообразни хранителни продукти (обзавеждането на обществени консервни работилници и построяването на обществени фурни в селата, които да се комбинират с бани, перални, и сушилни за плодове и зеленчуци); да се пропагандира носенето на *“удобно и хигиенично облекло”*; чрез безлихвени заеми от БЗКБ да се подпомага построяването на *“хигиенични и удобни жилища”* и селскостопански сгради и тяхното обзавеждане с необходимия подходящ инвентар и покъщина; да се стимулират общините и отделните жители в посока благоустрояване и *“разхубавяване на селските дворове, на селата”* и пр.¹⁵⁹

Тогавашните експерти си дават ясна сметка, че реализирането на тези намерения няма да стане бързо и повсеместно и че младите хора в селата биха били най-надеждните носители на намеренията за промяна в пространствата на живеене и въобще в отношението към земеделския труд.

Около година след образуването на Службата за подобрене на бита в селото концепцията за нейната основна линия на работа вече придобива конкретни очертания – на първо време **да се концентрира вниманието към работа в няколко десетки демонстративни села.** Това се пра-

ви както за да се експериментират резултатите, така и заради убеждението на специалистите, че хората в околностите на тези “примерни” села ще се убедят в полезността на “подобренията”, които ще могат да видят и усетят сами, и ще приложат нововъведенията в собствените си стопанства и домакинства. По този начин и субсидирането на начинанията ще бъде по-концентрирано в отделни пунктове и ще става постепенно. Това по същество е **стартовата точка на програмата “Образцово село”**. Проблемът е, че до този момент няма голяма яснота за конкретните битови условия в различните райони и села в страната, с изключение на сведенията за санитарното състояние на селищата от общинските лекари или от систематично събираните сведения от учителки-съветнички в селата, където има клонове на Съюза за закрила на децата.¹⁶⁰ Едва с провеждането на първите проучвания и анкети за условията на живот в селата от агрономите и агрономките, поставили началото на аграрната социология в страната, става възможно конкретното дефиниране на необходимите “подобрения” и разгръщането им в програма.

1. 4. 5. 2. Началото на аграрната социология. Институтът за земеделско-стопански проучвания

*Поради много причини от научен и обективен характер погледът на социолога и общественика, като че ли повече е обърнат към града. Това може да е оправдано за много чужди страни, където голямата маса от населението е заета в индустрията. Но това съвсем не е оправдано за една страна като нашата, където към 80% от населението живее в селото и където имаме едва няколко поколения в действителност създадени в града... Трябва с по-малко пренебрежение и с повече разум да се надникне в селския бит и отношения, да надникнем в селската къща, за да видим как живее селянинът, с какво се храни, с какво се облича, на какво спи, кои са причините за преждевременното състаряване на нашата селянка, кои са причините за голямата детска смъртност в селото и пр.*¹⁶¹

“Образцово село”, а и цялата вълна за “повдигане на селото”, започва да се осъществява едва след провеждането в средата и втората поло-

вина на 30-те г. на ХХ в. на първите мащабни **социологически проучвания на селските земеделски домакинства**.

От втората половина на 20-те години група млади агрономи и агрономки, работещи с проф. Янаки Моллов, поставят началото на аграрната социология в България.¹⁶² Тя получава своята институционализирана форма с откриването през 1935 г. на **Института за земеделско-стопански проучвания**.¹⁶³ В този институт, също както в МЗДИ, се обособява **“Отдел за проучване условията за живот в селото”**. Работещият там екип започва провеждането на *“земеделско-социологически, проучвания които да установят какво представлява нашето селско земеделско домакинство, какви са неговите нужди и какви въпроси настоячително поставя то за разрешаване...”*¹⁶⁴

Едно от изследванията, осъществени в рамките на института, оказва базисно влияние върху цялата вълна “подобрителни” начинания в селското пространство от втората половина на 30-те години. Става въпрос за публикуваната през 1938 г. монография на Хр. Мочева **“Селското земеделско домакинство в България през 1935/36. (Бюджет, обстановка и разход на труд)**.¹⁶⁵ Конкретно свързан с програмата “Образцово село” е т. нар. **проект “Житен”**, в който екип от Института за земеделско-стопански проучвания – Янаки Моллов, Христина Мочева, Вера Тодорова-Йончева - и експерти от Американската блискоизточна фондация експериментират методите за работата по подобрене битовите условия на селското население.¹⁶⁶

Ето как вижда необходимостта от провеждането на такива проучвания и от промяната на фокуса към проблемите на селското население **Христина Мочева**, авторка на публикуваните след около 2-годишна проучвателна работа резултати за жизнените параметри в селското домакинство:¹⁶⁷

“Немалка част от деятелите, които работеха и работят за подобрене живота в нашето село, нямаха и нямат в действителност една гледна точка, една пълна представа, основана на неоспоримо установени данни за живота на нашето селско домакинство. Те малко познават и познават повече външно недъзите, които го разяждат, окъдицата, която го гнети, за да може помощта, която се мъчат да му дадат, да е наистина от полза за него.

Едва в последното десетилетие се появи един по-сериозен стремеж да се проникне по-надълбоко в бита на селянина и да се открият ония фактори и импулси, които ръководят и направляват неговия живот, и да им се даде една научна и същевременно, реална обрисовка... И наистина, съвсем не могат да се отрекат големите трудности за ра-

*бота в нашето село. Защото при работа по подобрене живота на селото, покрай другото трябва да се работи с човека, с неговата мъчно уловима, неподчинена на канализиращи закони психика, неговите желаниа и страсти, с неговата безкрайна сложност. Ако се познава основно бита на селянина, неговите нужди и желаниа, много разочарования биха били спестени”.*¹⁶⁸

Спирам се повече на изследването на Христина Мочева, защото то през следващите няколко години служи като основен ориентир, предоставящ данни, които, макар и приблизителни, да дадат представа за устройството на селското домакинство, средствата, с които разполага селският стопанин за издръжка.¹⁶⁹ Изследването на Мочева се превръща в основна изходна база, според която се набелязват начинанията за подобрене условията за живот в селския дом през следващите години.

Малобройният персонал на института извършва проучванията си със съдействието на агрономическите служби и преподавателите в съществуващите в страната Допълнителни земеделски училища. Те се опитват да установят **обстановката, в която живее селското население** - жилищните постройки, тяхното разпределение, хигиеничност, проблемите, свързани с храненето на селското население и пр.; делът от домакинските разходи, който се отделя за “храна, облекло, отопление, лични нужди, покъщина, лекуване, поддръжка на постройки”.¹⁷⁰ Разбираемият основен акцент, предвид това, че става въпрос за проучване на домакинската обстановка, а и заради конкретните професионални интереси на Мочева към проблемите на жените в селото, е свързан със **селската домакия**. Нейното проучване предоставя и обширни данни за приблизителния разход на труд на жената в домакинството и в стопанството.¹⁷¹

Когато две години по-късно, една от сътрудничките в проучването - **Вера Тодорова-Иончева** - провежда анкетата “Интереси, дейност и задачи на селското момиче”, тя също представя обстановката за живеене през проучването на Мочева:

“В малка стара или полумодерна къща, в 3-4 лошо разпределени стаи, с ниски тавани, малки прозорчета, селската фамилия, средно от 6 члена, живее обикновено в две стаи. Често цялото семейство спи, готви и живее в една стая. Малко домакинства имат отделно помещение за кухня... Бащата се грижи за материалната издръжка на семейството и често пъти с това се изчерпва целия му ангажимент към него. Главното му занятие е земеделието... Майката е домакия, която работи наравно с мъжа в стопанството, а често пъти се ангажира и с чужда работа, за да посрещне нуждите на семейството... Непросветете-

на и уморена, тя отделя малко време за възпитанието на децата си...¹⁷²

Резултатите от изследването на Мочева често се цитират и от други автори. Нейният колега от института и основен опонент по въпроса за характера на въздействието за подобрене бита на селото **М. Казанджиев** също се позовава на анализа ѝ за селското земеделско домакинство. За разлика от Хр. Мочева обаче, която е на мнение, че *“въпросът за бита е въпрос на културно-просветна дейност”* (такава е визията и в държавната стратегия в този момент), Казанджиев смята, че подобренieto на бита в селото предполага преди всичко икономически мерки за развитието на земеделието.¹⁷³

По същото време в България работи и американският социолог (по това време преподавател в Американския колеж край София) **Ъруин Сандърс**. През 1934 г. той провежда няколкомесечно изследване в софийското село Драгалевци, в което включва лични наблюдения, анкети и интервюта, документи от общината и пр.¹⁷⁴ Сандърс често публикува в българския специализиран печат (преди всичко в сп. *“Земеделско-стопански въпроси”*) и е в постоянен контакт с българските си колеги – неговата методология използва В. Тодорова-Йончева при провеждането на анкетата за интересите на селското момиче.¹⁷⁵

От края на 30-те г. на ХХ в. на базата на изследванията на специалистите от Института за земеделско-стопански проучвания, Отделението за бита в селото към аграрното министерство разработва и т.нар. **“Петгодишен план за подобрене бита и живота в селото”**.¹⁷⁶ (Вж. Гл. II.8).

Най-динамична е работата на института в началото на 40-те години. Проучванията се осъществяват с тясното сътрудничество на агрономите в районните агрономства, преподавателите в земеделските училища (особено от допълнителните земеделски училища) и стажантите от Агрономическия факултет на Софийския университет - тогава, когато става възможно функционирането на тези институционални мрежи и на ниво отделна селска община. Динамизирането на дейностите на цялата тази мрежа от институции от средата на 30-те години прави възможно и раждането на идеята и опитите за реализиране на конкретната държавна програма **“Образцово село”**.

Бележки:

¹ **Моллов, Я.**, С. Житен. Организация и метод на работа за повдигане на равнището на живота в селото, С., 1940, с.5.

² **Гълбрайт, Дж. К.**, Икономическата наука в перспектива, С., ИК “Христо Ботев”, 1996, с.64.

³ Интересни са експериментите му като губернатор на Лимож, тогава една от най-бедните части на Франция. Тук Тюрго започва поредица от реформи, целящи да насърчат селското стопанство, да подпомогнат местната търговия, да се подобрят транспортните комуникации и да се ограничат данъчните нарушения. В тази посока работи и малко по-късно като финансов контролор и министър на финансите (1774-1776 г.) – Вж. **Гълбрайт, Дж. К.**, Цит.съч., с.65

⁴ След като издава списание по земеделие и пише по политически въпроси, дьо Немур събира и издава някои от работите на Кене под името “Физиократите” – **Гълбрайт, Дж. К.**, Цит.съч., с.66-67

⁵ Пак там, с.69.

⁶ Пак там.

⁷ **Hein, J.**, Dorfgeschichte, Stuttgart, Sammlung Metzler, 1976, p.52.

⁸ Прототип на Клайнйог е швейцарският селянин Якоб Гуйер, с когото Хирцел има лично познанство - **Hein, J.**, Dorfgeschichte... p.53.

⁹ **Hein, J.**, Dorfgeschichte... p.52.

¹⁰ Пак там, с.53.

¹¹ Пак там, с.54.

¹² Пак там, с.61-64.

¹³ Пак там, с.77-80.

¹⁴ Пак там, с.85-91.

¹⁵ Хр. Калчев (1869-1935) - от 90-те г. на XIX в. – инспектор по земеделието в Министерството на търговията и земеделието. От 1904 г., след търкания с тогавашния министър Н. Генадиев, е преместен като директор на земеделското училище в Садово. От 1909 г. е директор на земеделието, но след несъгласия с действията и на следващия министър – Андрей Ляпчев – подава оставка. След това заниманията му са във връзка с активностите на научния отдел при Българското земеделско дружество.

¹⁶ В тази статия Хр. Калчев представя първите опити за практическо прилагане на идеята за организиране на образцови стопанства във Франция и Германия, както и трансфера и метаморфозите ѝ в първите следосвобожденски години в България – Вж. **Калчев, Хр.**, Образцови стопанства – Земледелие, г. XVI, 1910, кн.6, с.82.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ **Дичев, П.**, Земледелското образование във Франция и у нас, С., 1895.

¹⁹ Пак там, с.16-21. По-подробно върху образцовите чифлици авторът се спира на с. 40-44.

²⁰ **Начов, Н. А.**, Наший селянин. Поглед върху неговия бит в хигиеническо,

културно-образователно и икономическо отношение - сп. "Наука", 1881, кн.6, с.447-455, кн.8, с.616-626.

²¹ Пак там, с.448.

²² Пак там.

²³ Пак там, с.448 и сл.

²⁴ Селско месечно списание за стопанство, поминък, наука и книжнина, г.І, 1892. Нареща и издава дружество "Селски приятел", Пловдив.

²⁵ Значението на образованите селски стопани като дейци за повдигане на народното богатство и просвещение – Целина, г. ІІ, 1893, кн.1, с.3.

²⁶ Пак там, с.3-4.

²⁷ Пак там, с.4-5.

²⁸ Значението на образованите селски стопани като дейци за повдигане на народното богатство и просвещение – Целина, г.ІІ, 1893, кн. VI, с.129-130.

²⁹ **М-в**, Нашите селяни – Целина, г.ІІІ, 1894, кн.V, с.102.

³⁰ Пак там, с.103-104.

³¹ **Вой, Ami**, La Turquie d'Europe, Paris, 1840, 3 vol., p.38. – Цит. по **Калинов, Д.**, Земеделското производство и земеделският кредит в България преди и след освобождението – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, г. LXXI, 1910, 9-10, с. 772.

³² **Калинов, Д.**, Земеделското производство и земеделският...с.773. – Авторът посочва, че намеренията на Митхад за подобни реформи изкристализират от престоя му като мютесарифин на Нишкия санджак (1861-1863 г.), където е могъл да се запознае с функционирането на съществуващите там по подобие на унгарските "осигурителни магазини", по-късно превърнали се в "Управа фондова и сръбски земеораднички задруги". Освен това, според Калинов, Митхад паша, при пътуванията си в различни европейски страни в периода 1857-1860 също има възможност да се запознае с модела на Райфайзеновите заемни каси и Шулце-Деличовите популярни банки.

³³ **Ненков, Ст.**, Основни етапи в развитието на земеделското образование в България - Известия на Националния селскостопански музей, 1983, 265.

³⁴ Вж. **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt. Zur Rezeption von populärer landwirtschaftlicher Fachliteratur in Bulgarien /1878-1944/, Waxman Münster, New York, München, Berlin, 2001, S. 95-98.; **Wolf, G.**, Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen zur Agrarmodernisierung Bulgariens in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts – In: Todorova, Z., [Hg.], Probleme der Modernisierung Bulgariens 19 und 20. Jahrhundert, Sofia, 1994, S.71

³⁵ Вж. **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt..., 111.

³⁶ Вж. **Ахчийски, Кр.** (ред.), Проблеми на земеделското образование. Сборник от педагогически приноси, Кюстендил, 1944, **Георгиев, П.**, Агрономи-

ческата просвета на земеделското население – Агрономическа мисъл, г.1, 1940, кн.8, с.257-263, **Диваров, И.**, Земеделското образование в България 1883-1992, С., 1993, **Иванов, Хр.**, Принос към историята на земеделското образование в България, С., 1930, **Ненков, С.**, Основни етапи в развитието на земеделското образование в България – Известия на националния стопански музей, 1983, 5, с.259-291, **Николиев, Г. Гр.**, Какво трябва да бъде земеделското и земеделско-домакинското образование у нас. С., 1938, с.6., **Чакърров, Н.** (ред.), История на образованието и педагогическата мисъл в България, т.11, С., 1982 и др.

³⁷Вж. **Wolf, G.**, Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen... S.71.

³⁸**Ненков, Ст.**, Основни етапи в развитието... 263.

³⁹**Дичев, П.**, Земеделческото образование във Франция и у нас, С., 1895, с.10, 41,72, 17.

⁴⁰Пак там, с.72.

⁴¹**Ненков, Ст.**, Основни етапи в развитието..., с.264-265.

⁴²Държавен вестник, г.1, 1879, бр.18, с.2.

⁴³**Ненков, Ст.**, Основни етапи в развитието..., с.265.

⁴⁴Пак там, с. 266.

⁴⁵Пак там, с.267.

⁴⁶Пак там.

⁴⁷**Калчев, Хр.**, Образцови стопанства – Земледелие, г. XVI, 1910, кн. 6, с. 82.

⁴⁸Пак там, с.83.

⁴⁹**Дичев, П.**, Земледелското образование във Франция и у нас, С., 1895, 86-87.

⁵⁰Пак там, с.117-118.

⁵¹Указ №124 от 24.11.1897 г. по Министерството на търговията и земеделието, Държавен вестник, бр. 279, 17.12.1897, с. 1-5. По-подробно за типовете училища според закона вж. **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt..., S.115-116.

⁵²**Саранов, И.**, Земледелското образование у нас и в странство – Орало, 1901, 8, с.233-234.

⁵³**Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt..., S.116-120.

⁵⁴**Георгиев, П.**, Агрономическата просвета на земеделското население – Агрономическа мисъл, г. I, 1940, кн.8, с.257

⁵⁵Пак там.

⁵⁶**Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt... S.55.

⁵⁷**Мързев, Ст.**, Показалец на социаликономическата ни литература (брошури, статии и антрефилета до време на Освобождението – 1878 г.), С., 1908.

⁵⁸Вж. **Пашрапанска, Ж.**, Обзор на сп. “Домакин” – първото земеделско списание у нас след Освобождението - Известия на Националния селскостопански музей, 1989, кн.6; **Босилска, М.**, Поява и развой на българския земе-

делско-стопански периодичен печат след Освобождението – Известия на Националния селскостопански музей, 1979 и др.

⁵⁹ **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt... , S.121.

⁶⁰ Пак там, с.41-45.

⁶¹ **Ненков, Ст.**, Основни етапи в развитието ... , с.262-263.

⁶² **Босилска, М.**, Поява и развой на българския земеделско-стопански периодичен печат след Освобождението – Известия на Националния селскостопански музей, 1979, с. 172.

⁶³ Пак там, с. 174.

⁶⁴ Михалаки Георгиев – р. 23.VIII.1854 г. във Видин. Завършва гимназия и Висшето земеделско училищев Табор през 1874 г. От 1884 г. е началник на Отделението за държавните имоти, горите, земеделието и търговията – Вж. **Пашрапанска, Ж.**, Обзор на сп. “Домакин” – първото земеделско списание у нас след Освобождението - Известия на Националния селскостопански музей, 1989, кн.6, с. 107.

⁶⁵ **Пашрапанска, Ж.**, Обзор на сп. “Домакин”... с. 108; **Босилска, М.**, Поява и ...с.174-175. Висше агрономическо образование в чужбина до края на XIX получават 135 българи, като от тях 27 се дипломират преди 1878 г. - **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt. ..S. 35.

⁶⁶ **Босилска, М.**, Поява и развой... с. 175.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Това е списанието, инициатор за основаването на Българското земеделско дружество, чиито орган става по-късно.

⁶⁹ От 1912 г. – орган на българското агрономическо дружество

⁷⁰ **Тодоров, Д.**, Книжка по земеделието, Хасково, 1904, Печатница Балабанов, с.16.

⁷¹ Пак там 128.

⁷² Пак там, 185.

⁷³Вж. **Sundhaussen, H.**, Alfabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanlaendern in historisch-komparativer Perspektive – In: Reither, N., H. Sundhaussen (Hg.), Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor: Zur Geschichte der Elementarbildung in Suedosteuropa von der Aufklaerung bis zum Zweiten Weltkrieg, Wiesbaden, S. 21-36.

⁷⁴ **Попов, К.**, La Bulgarie йconomique, 1879-1911. Йtudes Statistiques, Sofia, 27-29.

⁷⁵ Цит. по **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt. ..S.187.

⁷⁶ Статистически годишник на Царство България, 25, 1933, с.94.

⁷⁷ Статистически годишник на Царство България, 34, 1942, с. 189.

⁷⁸ Вж. **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt... S.221.

⁷⁹ Държавен вестник, бр.277, 20. XII, 1899; **Георгиев, В., С. Трифонов**, История на българите в документи, 1878-1944, Т.1, Част първа, С., 1994, с.451-453.

⁸⁰ **Калчев, Хр.**, Образцови стопанства – Земледелие, г.XVI, 1910, кн. 6, с. 84.

⁸¹ Пак там, с.82.

⁸² Пак там, с.84.

⁸³ Пак там, с. 84.

⁸⁴ Още малко за значението на образованите селски стопани като дейци за повдигане на народното богатство и просвещение – Целина, г. II, 1893, кн.VI, VII-VIII, с.127-130, 156-159.

⁸⁵ Вж. **Маринов, В. П.**, Едно образцово село – Целина, г.I, 1892, кн.XII, с.182.

⁸⁶ Още малко за значението на ..., с.5.

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ **Калчев, Хр.**, Образцови стопанства – Земледелие, г.XVI, 1910, кн.6, с.85.

⁸⁹ От края на 20-те години организира във Велико Търново и Комитет за повдигане на селото при дружество “Стара столица”.

⁹⁰ Вж. - Едно образцово стопанство в Средна гора – Стопански преглед и домакинство, г. XX, 1932, бр. 8, с.132-133.

⁹¹ Пак там.

⁹² **Димитров, Св.**, Народният бит и неговото значение при една подобрителна работа в българското село – Земеделско–стопански въпроси, г.VI, 1941, кн.2, с.89.

⁹³ Вж. Доклад от Христина Мочева, началник на отдел при Института за земеделско-стопански проучвания при МЗДИ, 1944 г. – **ЦДА, ф 915к**, опис 1, а.е. 66, л. 1-8; **Моллов, Я.**, Село Житен. Организация и метод на работата за повдигане на равнището на живота в селото, С., 1940, с. 5-9; **Калъпчиев, Г.**, 10 г. земеделско-стопански проучвания в служба на българското село 1935-1944, Институт за земеделско-стопански проучвания, С. 1946, с.5-6.

⁹⁴ Вж. **Wolf, G.**, Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen zur Agrarmodernisierung Bulgariens in der ersten Hдlfte des 20. Jahrhunderts – In: Todorova, Z., [Hg.], Probleme der Modernisierung Bulgariens 19 und 20. Jahrhundert, Sofia, 1994, S.72-86.; **Popova, K.**, Stories Upon Fabric: Popular Women’s Needlework in the mid-20th Century Bulgaria – In: Jovanoviж M., S. Naumoviж(Eds.), Gender relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century, Belgrade – Graz, 2002, p.171.

⁹⁵ Упоменаването на това съотношение дава по-скоро механична представа за категоризирането *селско - градско* население единствено на база демографски показатели и не позволява да се видят реалните динамики в

самите подкатегории. Честото позоваване на тези данни, особено от автори от изследвания период, ме накара да ги включа в изложението.

⁹⁶ Формално още в края на 20-те г. се създава Съюз за повдигане на селото – Вж. **Грънчаров П.**, 1930, Защо възникна Съюзът за повдигане на селото – Кооперативно дело, VII, 3-4, с.171-180; Съюз за повдигане на селото – В: Юбилеен сборник “Българското село 1931”, С., 1932.

⁹⁷ **Попов, Д.**, Метод на работа в обществено-агрономическата дейност - Аграрни проблеми, I, 1938, 5-6, с.171-183; **Радучев, Ст.**, План за работа при обществено-агрономическата дейност – Аграрна мисъл, II, 1941, 1-2, с.15-17; **Мончев, Б.П., Михайлов, Зл.**, Упътвания относно най-новите земеделско-стопански задачи на общините в България, С., 1943, с.88.

⁹⁸ Вж. **Бирников, Д.**, Земеделските училища в България. – сп. Селска младеж, г. I, 1942, кн.5-6; **Бирников, Д.**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, I, 1942, 3-4, с.1-16.; **Димитров, Н.** Повече просвета за земеделска България. – Образцово село, г.I, 1941, бр.1; **Бъчваров, Г. П.**, Стопански алманах. Настолна книга за всяко селско домакинство, С., 1942, с.161-169; **Wolf, G.**, Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen..., S.71-86.

⁹⁹ Наредба-закон за селските общини /Указ №79 от 29.07.1934, ДВ, бр.100, от 3.08.1934 г./ – Вж. Въвеждането на назначаемост на кметовете и образователния ценз за това; също и онази част от закона, която въвежда задължителното провеждане на Програма за всестранна дейност на общините.

¹⁰⁰ Вж. **ЦДА, Ф.505к, оп.1** – Институт за земеделско-стопански проучвания. – Фондът съдържа около 500 “домакински сметководни книги” от цялата страна. В тях могат да се проследят в рамките на няколко години (повечето са за периода 1936-1939 г.) всички приходи и разходи на изследваните домакинства.

¹⁰¹ **Попова, Кр.**, Мъжете от двадесети набор – Социологически проблеми, 1998, 3-4, с.113-116.

¹⁰² Вж. **Гаврилова Р., Ив. Еленков**, Към историята на гражданския сектор в България, Поредица *Изследване на гражданския сектор*, №2, С., 1998; **Попова, Кр.**, Мъжете от двадесети набор – Социологически проблеми, 1998, 3-4, с.111-124.

¹⁰³ **Kasabova-Dintcheva, A.**, Migration und Familie. Familienforschung und Politik /Am Beispiel Bulgariens/, Verlag “Variant 2000”, Sofia, 2002, S.136.

¹⁰⁴ **Стоянов, А.** За българския селянин като човек и като земеделец-стопанин – Земеделско-стопански въпроси, 1943, 3, с.101-117. и др.

¹⁰⁵ Сред многобройните примери, привеждам като илюстрация изказването на агронома и народен представител Б. Алексиев: “Само с бюджетни

средства и грижи от публичната власт селското стопанство не може да се подобри. Наложително е да се привлече организираното сътрудничество, активната подкрепа и съдействие на селското население....., като бъде поставено, обаче, в благоприятна обществено-икономическа обстановка за своето проявление.” - **Алексиев, Б.**, Обществената обстановка на селското стопанство – Агрономическа микъл, г. I, кн.5, с.162.

¹⁰⁶ **Langthaler, E., R. Sieder**, Die Dorfgrenzen sind nicht die Grenzen des Dorfes. Positionen, Probleme und Perspektiven der Forschung – In: Langthaler, E., R. Sieder (Hg.), über die Dörfer. Ländliche Lebenswelten in der Moderne, Verlag Turia, Wien, 2000, S.8.

¹⁰⁷ Програма на БЗНС. –В: Устав на БЗНС, С., 1920, с.29-30.

¹⁰⁸ **Панайотова, К.**, Политиката на земеделското правителство за модернизация и развитие на селскостопанското производство. – Векове, 1983, кн.5, с. 32.

¹⁰⁹ Земеделско знаме, бр. 70, 27 авг. 1921г.

¹¹⁰ Стенографски дневници на XIX ОНС, I РС, с.621.

¹¹¹ Земеделско знаме, бр.3, 3.03.1921г.

¹¹² **Панайотова, К.**, Политиката на земеделското..., с.33; До есента на 1944 г. в този факултет се дипломират 1230 души – Вж. **Калоянов, А.**, 40 г. агрономически факултет при ВСИ “Г. Димитров – В: ”Юбилеен сборник, 40 г. агрономически факултет, 1921-1961, С.,1961, с.33.

¹¹³ Вж. **Филипова, В.**, Висши земеделски курсове в България – Известия на националния селскостопански музей, 1989, кн.6, с.171-179.

¹¹⁴ **Димитров, Св.**, Народният бит и неговото значение при една подобрителна работа в българското село – Земеделско–стопански въпроси, г. VI, 1941, кн. 2, с. 90.

¹¹⁵ **Василев Гр.**, Програма за българската земя – Цит. по: “Пазарът е светът, а градината е България”. Григор Василев и неговата програма за българската земя – Балканистичен форум, 1997, кн. 1, с. 125-137.

¹¹⁶ **Василев, Гр.** Образът на българската земя – В: Един вдъхновен българин, С., 1994, с. 228.

¹¹⁷ **Попова, К.**, “Пазарът е светът, а градината е България”. Григор Василев и неговата програма за българската земя – Балканистичен форум, 1997, кн.1, с. 123-124.

¹¹⁸ **Ралчев, Г., Вл. Янков**, Поява, промени и развитие на министерството на земеделието от Освобождението до 9.IX.1944 – Известия на националния селскостопански музей, 1989, кн. 7, с. 91-94; **Брънеков, Т.**, Министерство и министри на земеделието и държавните имоти, Плевен, 1944, с. 5, 8-9; **Ботев, С., Й. Ковачев**, Земеделска енциклопедия, т. I-II, С., 1934-1936.

¹¹⁹ По това време Брънеков е началник на бюро в Министерството на земеделието и държавните имоти.

¹²⁰ Вж. **Брънеков, Т.**, Един много важен въпрос – Индустрия, търговия, земеделско стопанство, г.ІІ, 1940, бр.1, с.9.

¹²¹ Пак там.

¹²² **Пенчев, Ал.**, 50 години аграрна и агрикултурна политика. (От министър Славков до Д-р Ив. Бешков) – В: Пенчев, Ал. (ред.), Земя, труд и книга, Библиотека “Народен университет”, № 58, Велико Търново, 1944, с. 23-24.

¹²³ Пак там.

¹²⁴ Пак там.

¹²⁵ Пак там, с. 24-25.

¹²⁶ Пак там, с. 25.

¹²⁷ **Василев Гр.**, Програма за българската земя..., с.125.

¹²⁸ Пак там, с.126-127.

¹²⁹ Министър на земеделието и държавните имоти и управляващ Министерството на народното просвещение в кабинета на Ал. Цанков (1923-1926); министър на Народното просвещение и министър на Народното стопанство в кабинетите на К. Георгиев и Пенчо Златев (1934-1935).

¹³⁰ **Василев Гр.**, Програма за българската земя..., с. 127-128.

¹³¹ **Василев, Гр.** Образът на българската земя ...с. 224.

¹³² **Брънеков, Т.**, Министерство и министри на земеделието и държавните имоти, Плевен, 1944.

¹³³ Паралелите с “наше” и “чуждо” могат да се видят почти във всички публикации от този период.

¹³⁴ **Моллов, Я.**, С. Житен. Организация и метод на работа за повдигане на равнището на живота в селото, С., 1940, с. 6.

¹³⁵ **А. С. П.**, Селото не само у нас, но и в Европа спира вниманието на всички – Стопански преглед и домакинство, г. XX, 1932, бр. 8, с.124.

¹³⁶ Повече за този съюз - Вж. **Грънчаров П.**, 1930, Защо възникна Съюзът за повдигане на селото – Кооперативно дело, VII, 3-4, с.171-180; Съюз за повдигане на селото – В: Юбилеен сборник “Българското село 1931”, С., 1932.

¹³⁷ **Моллов, Я.**, Цит. съч., с. 6.

¹³⁸ **Манолова М.**, Законодателство и реформи в общинското самоуправление, 1878-1944, С.,1992, с. 53.

¹³⁹ Наредба-закон за селските общини, Указ №74, 29.VII.1934 – Държавен вестник, бр.100, 3.VIII. 1934 г. За измененията на Наредбата-закон до 1937 – Вж: **Стрезов, К., Б. Касабов**, Наръчен сборник по Наредба закон за селските общини с всичките му изменения до днес, С., 1937.

¹⁴⁰ Общински преглед, 16, 1936.

¹⁴¹ Наредба-закон за селските общини, Указ №74, 29.VII.1934 – Държавен вестник, бр.100, 3.VIII.1934 г.

¹⁴² Пак там.

¹⁴³ Утвърден с указ №289 от 20.XI.1934, Държавен вестник, бр. 195, 27.XI.1934 г.

¹⁴⁴ Вж. също Новата община в борба за здравно, благоустройствено и културно издигане на народа – Нова община, г. I, 1938, кн. 4-5, с. 19.

¹⁴⁵ **ДА-Перник**, ф.152К, оп.1, а.е. 8, л. 12-17 – Околийско управление, Трън. Преписки, 5-годишни планове на общините 1936-1940, Община Вукан.

¹⁴⁶ **ДА-Перник**, ф.152К, оп. 1, а.е. 8, л. 12-17 – Околийско управление, Трън. Преписки, 5-годишни планове на общините 1936-1940, Община Вукан.

¹⁴⁷ Пак там, л. 137-142.

¹⁴⁸ Пак там, л. 143-147.

¹⁴⁹ Пак там.

¹⁵⁰ Пак там.

¹⁵¹ **ДА-Перник**, ф.152К, оп.1, а.е.8, л.101 – Околийско управление, Радомир, Поверително Окръжно до кметовете в околията, 4.II.1935 г.

¹⁵² **Бирников, Д. Щ.** /началник на отдела за Земеделско образование/, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн. 3-4, с. 10.

¹⁵³ Как да си уредим добро жилище – В: Народен университет... В.Т., 1935.

¹⁵⁴ **Бирников, Д. Щ.**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн. 3-4, с.1-16; **Birnikov, D.**, Die Verbesserung der Lebensweise der laendlichen Bevoelkerung – In: Kalinov, Th. (Hg.), Die bulgarische Landwirtschaft, Berichte ьber Landwirtschaft. (Zeitschrift fьr Agrarpolitik und Landwirtschaft), Sonderheft. 157, Berlin, 1943, S.39-44.

¹⁵⁵ Пак там.

¹⁵⁶ **Георгиев, П.**, Агрономическата просвета на земеделското население – Агрономическа мисъл, г. I, 1940, кн. 8, с. 257-263.

¹⁵⁷ **Бирников, Д. Щ.**, Грижи за подобрене бита на селското население – Образцово село, г. I, 1941, кн. 1, с. 2.

¹⁵⁸ Пак там.

¹⁵⁹ Пак там, 2-3.

¹⁶⁰ Вж. **Попова К.**, Националното дете. Благотворителната и просветна дейност на Съюза за закрила на децата в България 1925-1944, С., 1999, с. 45-64, 174-198.

¹⁶¹ Доклад от Христина Мочева, началник на отдел при Института за земеделско-стопански проучвания при МЗДИ, 1944 – **ЦДА**, ф.915К, оп. 1, а.е. 66, л. 1-8.

¹⁶² **Узунов, Ат.** Задачи и дейност на Института за земеделско-стопански проучвания – Образцово село, 1941, кн. 1, с. 10.

¹⁶³ Институтът се организира към Министерството на земеделието и държавните имоти. Уредник и директор на института до 1941 г. е проф. Я. Моллов, от 1941-1943 – Ат. Узунов и до 1946 г. – Г. Калъпчиев. – Вж. **Калъпчиев, Г.**, 10 г. земеделско-стопански проучвания в служба на българското село 1935-1944, Институт за земеделско-стопански проучвания, С., 1946.

¹⁶⁴ **Калъпчиев, Г.**, 10 г. земеделско-стопански проучвания в служба на българското село 1935-1944, Институт за земеделско-стопански проучвания, С., 1946, с. 27-32.

¹⁶⁵ **Мочева, Хр.**, Селското земеделско домакинство в България през 1935/6 (бюджет, обстановка и разход на труд), С., 1938.

¹⁶⁶ **Моллов, Я.**, Житен. Организация и метод на работата за повдигане на равнището на живота в селото. С., 1940.

¹⁶⁷ От 1941 г. тя е и ръководителка на отдела за бита в селото към института.

¹⁶⁸ Доклад от Христина Мочева, началник на отдел при Института за земеделско-стопански проучвания при МЗДИ, 1944 – ЦДА, ф 915к, опис 1, а.е. 66, л. 1-8.

¹⁶⁹ **Бирников, Д. Щ.**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн. 3-4, с. 2.

¹⁷⁰ Проучването се провежда 1935/36 г. и засяга 199 села с данни от 939 домакинства /при средно 6 души в домакинство/; ок 61% от къщите са от кирпич; по-малко от половината притежават отделно помещение за кухня /43, 56%/; в което липсват “необходимите удобства” – 11,5% - мивки с канали; водоснабдеността – от общоселски чешми или от кладенци/собствени кладенци – 42,89%/; клозети – “далеч от хигиеничните изисквания” - 17,37%; уредбата на жилището – едва 7,8% от капитала, вложен в стопанството се отделя за покъщина; липсата на кровати - “Голям брой от членовете на семейството спят на земята, а зимата – всички в една стая”. Кухненска печка /в пълния смисъл на думата/ имат малко домакинства - 32% въобще не притежават, а се готви на огнище. Кухненски шкафове – по-малко от половината. “В повечето – яденето става на земята на софри и най-често от обща паница. Вилицата е рядко явление. Храненето става с дървени лъжици”. За “културни и духовни нужди”, според изследването, се отделят 1 715 лв годишно /7,11%/ - главно за образование на децата; “Масата от нашето население, поради много причини е още мъчно достъпна за лекаря” – само в краен случай...” - **Мочева, Хр.**, Селското земеделско домакинство в България... с.147-149.

¹⁷¹ Времето, което тя отделя за тъкане и предене, готвене, ръкоделна работа /чеиз и украса/, носене на вода, грижи за децата, почистване на къщата,

месене и печене на хляба, пране и гладене, цепене на дърва, шиене и кърпене, отиване на воденица, консервиране на туршии и пр.

¹⁷² **Тодорова-Йончева, В.**, Интереси, дейност и задачи на селското момиче – Кооперативен подем, г. XIII, 1941, бр. 7-8, 271-77.

¹⁷³ **Казанджиев, М.**, Към въпроса за подобрене бита на нашето село – Агрономическа мисъл, г. IV, 1943, кн.1-2, с.2-3, 5.

¹⁷⁴ **Sanders, I. T.**, *Balkan Village*, Lexington: University of Kentucky Press, 1949.

¹⁷⁵ Доклад от Вера Тодорова Йончева – агроном специалист при Института за земеделско-стопански проучвания за дейността ѝ като агроном–специалист в областта на социологията на българското село - ЦДА, ф.915К, Оп.1, а.е. 69, л. 2.

¹⁷⁶ Доклад от Христина Мочева, началник на отдел при Института за земеделско-стопански проучвания при МЗДИ, 1944 – ЦДА, ф 915к, опис 1, а.е. 66, л. 1-8.

Втора глава

Програмата “Образцово село” (1937-1944 г.)

“Образцовото село трябва да има преди всичко голяма духовна и материална култура или с други думи, там хората трябва да знаят и умеят неща, които в другите “необразцовите” в този момент не знаят и не умеят, като това знание и умение им осигури по-сносен живот без оскъдица на най-необходимото...”¹

Програмата “Образцово село” стартира като официална държавна инициатива в първите дни на 1937 г. и продължава да се развива в почти непроменени нормативни рамки до към 1947 г. Министерските наредби от края на 1936 г., регламентиращи устройването на първите “образцови селски общини”, продължават да действат и през следващите няколко години. Дори приетият през 1945 г. *Закон за земеделското образование и подобрене на бита в селото*, буквално повтаря текстовете на предишните нормативни актове.²

Тук програмата е проследена до втората половина на 1944 г. Две са причините за избора на тази хронологична рамка. В края на 1944 г. и началото на 1945 г. новият политически режим почти изцяло подменя хората, работещи в институционалните структури, които обслужват програмата. От този момент нататък по нов начин зазвучава и декларативният патос на “Образцово село”. Става въпрос не само за въвеждането на нови епитети и метафорика в документите по програмата от това време. По-скоро е осезаемо желанието, разчитано в същите тези документи, “Образцово село” да се представи като идея и програма на новия комунистически режим. Така, въпреки че нормативната уредба е непроменена, от 1945 г. се модифицират акцентите и функционалните посоки на самата програма и тя вече няма почти нищо общо с първоначалните намерения на авторите и реализаторите си от втората половина на 30-те г. на XX век.³

II. 1. “Образцово село” – импулси отвън и адаптиране на моделите. Влияния на модернизационните проекти за селото от Европа и Северна Америка.

*“Да се изхожда от непосредствените съществени нужди на сегашния селски живот... Не американизъм или някаква съветска система, а българска, само че модернизирана”.*⁴

Когато през втората половина на 30-те г. на XX в. стартира програмата “Образцово село” и се институционализират проектите за “подобрене бита на селото” в България, подобни модернизационни политики вече се упражняват и в други страни. Програмата намира своите контексти и в директни импулси извън страната – от “радиацията” на международните организации, работещи в тази област, и чрез българските специалисти-агрономи, които познават и се опитват да прилагат определен модел (или елементи от него).

Наименованието на програмата веднага ни отправя към движението **“Musterdorf”** (“Образцово село”) в **Германия**. Наистина, през първата половина на 40-те г. контактите на хората от “обществената агрономия” с колегите им от Райхскураториума за техника в земеделието (Райхснерщанд, RKTL) са особено интензивни.⁵ На страниците на специализирания печат все по-често се тиражира германският опит в работата с образцовите села и “показните и учебни стопанства” (Musterbetriebe und Lehrhoefe) в тях.⁶ Въпреки съпадението в наименованията обаче, българското “Образцово село” е много различно от немския вариант на програмата. “Musterdorf” е изцяло потопено в идеологията на “Blut und Boden” (“Кръв и земя”) и при него се отдава изключително значение на водаческите принципи. В чисто функционален план, приоритетите на немското движение са насочени преди всичко към подобрене на земеделско-техническите параметри в аграрния сектор, докато при “Образцово село” патосът е изключително хигиенен. Затова и обект на програмата в България са главно жените (младите жени) в селата като се търсят промени преди всичко в домакинската сфера и пространствата на живеене (“бита в селото”). Заедно с това, българският вариант е освободен в голяма степен и от тотално унифициращия патос на “Musterdorf”.

В самото начало на разработването на програмата “Образцово село”, най-близки са паралелите с методите на работа на **американските обществено-домакински служби** (“Home bureaus”). Това не е случайно.

Идеята и реализацията на първите стъпки на програмата са плод на съвместните усилия на проф. Янаки Моллов и неговия екип от млади колеги-агрономи (Атанас Узунов, Г. Калъпчиев, Иван Табаков, Христина Мочева и др.,) от една страна и представителите на Американската блискоизточна фондация в България (Клейтън Уипъл и Леонтий Фелдман) от друга. (Гл. II. 2.)

Преди споменатите млади агрономи да заемат ключови административни позиции в земеделското министерство или в Института за земеделско-стопански проучвания, те получават възможност за няколкомесечни специализации в САЩ.⁷ Много характерен в това отношение е случаят с агрономката Христина Мочева. Контактите и съвместната ѝ работа с Леонтий Фелдман датират от 1935 г., а от 1940 г. по препоръка на МЗДИ е изпратена на едногодишна специализация по домакинска икономия и хранене на селското население в Корнейлския университет (щата Илинойс).⁸ По-късно в поредица от статии в сп. "Земеделско-стопански въпроси" тя представя дейността на американските обществено-агрономически служби.⁹ По техен модел, малко по-късно - през 1941 г. - Христина Мочева и Вера Тодорова-Йончева ще предложат проект за организиране подобрителната работа в селото чрез създаването на специални женски дружества.¹⁰

Влияния при разработването на програмата "Образцово село" оказват и теоретичните рамки, в които създателите ѝ работят при земеделско-социологическите проучвания - специалистите от аграрната социология малко по-късно са и сред най-динамичните фигури по реализирането на програмата. За работата си по анкетата за интересите на селското момиче например, Вера Тодорова-Йончева споделя:

"За провеждане на анкетата изработих въпросник при съставянето на който, естествено, използвах много чужди автори: американски – проф. Сандерсон, Цимерман, Бляк, Сорокин, Галпи, Жий, Колб, Бъргес; румънски – Густу, белгийския професор по социология Жак Минс и д-р Сандерс, американец, който работеше върху социологията на българското село, специално в с. Драгалевци. Във връзка с опитната ми работа за подобрене живота в селото проучих организацията, задачите и метода на работа на Румънския социологичен институт в Букурещ под ръководството на проф. Густу... Нашата работа в много моменти напомняше тяхната работа в "културните огнища" из страната им. Това сходство в работата може би идваше от факта, че и те се ръководеха от американски автори и търсеха да открият начин как най-добре и най-лесно да въздействат върху човека, ...за да се спечели той с цялото си съзнание и воля в работата за подобрене цялостния му живот."¹¹

Споменатите от авторката **“културни огнища” в Румъния** съществуват от 20-те години на ХХ в. и в началото на 40-те г. броят им е около 2 600 в цялата страна. Тяхната организация си поставя за цел да мобилизира усилията на интелигенцията в селата (чиновници, учители, свещеници и пр.) и на земеделците, за да се проведат “социалните реформи”, заложиени в румънската държавната политика.¹² Тамошните програми за селото се разработват в създаденото през 1918 г. “Общество за социални проучвания и реформи”, трансформирано в последствие в Румънски социален институт. Селската проблематика става централна за института от 1925 г., когато съвместно със Семинара по социология при университета в Букурещ започват проучванията в селата и организирането на “културните огнища”.¹³

При разработването на модернизационните стратегии за селото в България се изследва и опитът на **италианската “бонификация”**. Сред архивните документи на Министерството на земеделието и държавните имоти често се срещат доклади, представящи законодателните мерки в Италия, свързани с насърчаване строежа на жилища и селскостопански сгради.¹⁴ Италианският опит се тиражира и в специализирания печат.¹⁵ Неговото влияние върху “Образцово село” през втората половина на 30-те г. обаче не е толкова чувствително, за сметка на елементите, които се заемат от американския, румънския, германския и донякъде -чехословашкия модел.

Това което сближава **чехословашките социални програми за селото** с тези в България, е хигиенният патос и акцентите за подобрителна работа, центрирана преди всичко в пространството на селския дом. В Чехословакия програмата, паралелна на “Образцово село”, се нарича **“Грижи за здраво село”** и от 1928 г. се координира от специално създадения по инициатива на организацията на селската младеж Съвет за социално-здравни грижи за селото.¹⁶ Постоянна информация за програмите в Чехословакия също е достъпна за четящите български специалисти от обществената агрономия през 30-те г.¹⁷

В печата (не само специализирания) гласност получават всички подобни на “Образцово село” програми, за които журналистите и пишещите агрономи имат информация. Така научаваме, че през 1943 г. намерения за организиране на образцови села има и в **Унгария**.¹⁸

Идея за организирането на образцови села през първата половина на 40-те години се разработва и в **Япония**. За това съобщават дори и локални български печатни издания, ангажирани с тази проблематика. Така например печатният орган на Шуменската земеделска камара в материал под заглавие “Образцовите села в Япония”, отразява това по следния начин:

“Според един план на японското Министерство на земеделието в цяла Япония щели да бъдат създадени, разпръснато образцови села. Броят им щял да възлиза на 300. Чрез тях ще се даде на селското население представа, как трябвало да изглежда едно модерно село...”¹⁹

Влиянието на различни варианти в стратегиите за модернизирание на селото от 30-те години в България може да бъде разчетено и в продължаващите в този период дискусии за модела на земеделското образование и въобще за “земеделската просвета”. Самата програма “Образцово село” е изключително тясно свързана със мрежата от земеделски училища (преди всичко допълнителните земеделски училища) и локалните служби на “обществената агрономия”. Показателна за тези дискусии е статията “Какво трябва да бъде земеделското и земеделско-домакинското образование у нас” на тогавашния директор на Земеделско-домакинския институт в Пазарджик Григор Николиев. Той представя **два модела за подобрителна работа в селата**. В едната група поставя страни като Германия, Чехословакия и Австрия, където “земеделската просвета” се дава предимно чрез земеделските училища.²⁰ Представителни за другия модел, в който балансът се търси в синхронно въздействие, чрез земеделските училища и през общественно-агрономическите служби, са Франция, Италия, Белгия и пр. В тази група Николиев поставя и България.²¹ Статията му е интересна и с това, че в нея е отразена най-еднозначно точката на пресичане в споменатите дискусии, когато става въпрос за очертаване контурите на “българския модел”:

*“Всеки народ, всяка държава в своето културно и стопанско издигане е минал по пътя на опитите. Нещо копирала от други държави, нещо добила на своя почва, на свой опит, в края на краищата всяка една страна сама се спира на нещо определено и почва да работи за неговото реализиране... Периодът на безогледното копиране мина. Ние вече имаме вече свой опит... В случая нашият опит е достатъчен, за да ни покаже, че пътят по отношение на нашето земеделско образование е избран правилно. Него ние трябва да следваме с известни корекции”.*²²

В програмата “Образцово село”, през всички години на провеждането ѝ, специалистите, които я реализират, продължават да търсят варианти за оптимизиране на параметрите ѝ. В най-голяма степен за избистряне на концепцията за действие по “подобрителните” проекти за селото оказват влияние резултатите от съвместната работа на хората от Отдела за бита в селото на МЗДИ и експертите от Американската блискоизточна фондация в България.

II. 2. Американската блискоизточна фондация и Министерството на земеделието и държавните имоти. Експериментът на първите образцови села

На свиканата в София през май 1936 г. конференция на кметовете на бъдещите образцови селски общини присъства и председателят на Американската блискоизточната фондация за България **Леонтий Фелдман**.

Американската блискоизточна фондация (Near East Foundation), като филантропична корпорация, съществува от 1929 г. Сформирана в годините на Първата световна война (1915), първоначално като комитет за подпомагане на арменското и сирийското население, малко по-късно се превръща в постоянно действаща организация (Near East Relief) – от 1919 г., като обхваща целия район на Източното Средиземноморие и Балканите. Към средата на 20-те години на ХХ в. дейността на тази филантропична организация трайно се преориентира от чисто продоволствена помощ към социални и образователни проекти в региона. В тази посока дейността на “Помощ за Близкия изток” започва с организирани курсове по земеделие за сираци и безработни младежи в Гърция, на територията на около 20 села, прераснали по-късно в т.нар. “образцови чифлици”. След 1929 г., когато Near East Relief се реструктурира в корпорация с определена филантропична програма, начева и по-чувствителното ангажиране на експертите от фондацията и на територията на България.²³ През 30-те години се разработват общи проекти със Съюза за закрила на децата в България и с Министерството на земеделието и държавните имоти.²⁴

Присъствието на Леонтий Фелдман на споменатата по-горе конференция на кметовете не е случайно – като основен докладчик, той представя резултатите от близо 2-годишната съвместната работа между фондацията от една страна и специалисти от няколко министерства за “подобрителните” начинания в с. Дивля (Радомирска околия). Още в отчета за дейността на Американската блискоизточна фондация в България за 1935 г., се натъкваме на параграф “Участие в създаването на образцови селски общини”.²⁵ Именно резултатите от експерименталната работа в с. Дивля се превръщат в матрицата за програмата през 1936 г. (Гл. III. 3.) Личната инициативата на Фелдман, съвместно с кмета на с. Дивля Яни Танев и с проекцията на Главната дирекция на общините, да организира експерименталния проект “Дивля”, е в унисон с възприетия през 30-те години от Фондацията основен принцип за работата ѝ. Той постулира, че икономическият напредък може да се постигне само чрез съчетаване на подобренията в

областта на социално-битовото и здравното осигуряване на населението и със задължителни реформи в образованието.²⁶

Контактите на Близкоизточната фондация с българските правителствени институции започват през 20-те години на ХХ в. Още тогава програмата на тази филантропична организация е насочена преди всичко към поощряване на обществените науки и селското стопанство. Съветът за образование към фондацията сформира през 1926 г. група от експерти по селско стопанство, икономика и здравеопазване, които заминават на обиколка в района на Източното Средиземноморие и България, за да проучат на мястото проблемите на отделните страни и да помогнат за съставянето на единна филантропична политика в тази част на света.²⁷

От първата половина на 30-те г. **постоянни представители на фондацията в България са Ралф Колинс, Клейтън Уипъл и Леонтий Фелдман.** Те често участват при обсъждането на различни проекти на Дирекцията за народно здраве към Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) и на земеделското министерство - в областта на физическото възпитание и професионалното ориентиране на младежите от София и провинцията, хигиенизирането на населените места и личните стопанства, подобряване на битовите условия на населението в крайградските и селските квартали и т.н.²⁸ Освен в Дивля, представителите на фондацията изготвят проекти за експериментални центрове по хигиена в селата Александрово (Великотърновско) и Новоселци (Софийско). Популяризират и кампаниите по почистване и пренареждане на личните стопанства в редица села в Северна България. Леонтий Фелдман е в постоянен контакт със Съюза за закрила на децата в България във връзка с организирането на летни детски игрища и дневни детски домове, както и на курсове за подготовка на преподаватели за тях.²⁹

До средата на 30-те години фондацията се ангажира и с подпомагането на специализираното земеделско училище в с. Пордим по т.нар. 'извънучилищна дейност'.³⁰ До този момент, свеждана до стандартните за малка провинциална здравно-съвещателна станция с консултации от старшата сестра, тази дейност се пренася на територията на целия Плевенски край и в нея участват почти всички от преподавателите в училището. Те обикалят селата и изнасят беседи по актуални здравни, икономически и конкретни селскостопански въпроси, разясняват ползата от записването на повече ученици в курсовете и от издигането ролята и авторитета на селската жена и т.н. Тук ангажиментите са преди всичко на Клейтън Уипъл. Той и българските му колеги посещават бившите възпитаници в личните им стопанства и дават конкретни съвети за подобрения в тях.³¹ В края на

май 1932 г. структурата на проекта за подпомагане на бившите ученици на земеделските училища в Плевенско в общи линии е готова, но поради липса на машини и на средства практическото му приложение се забавя, а с прекратяването на субсидиите за земеделското училище през 1934 г. този проект остава незавършен.³² Той намира продължение в основания скоро след това и координиран от земеделското министерство **“Съюз на завършилите народните земеделски училища”** в страната със седалище в Долни Дъбник (Плевенско).³³

Почти по същото време Министерството на земеделието се обръща към представителството на Близкоизточната фондация с настоятелното искане за повторно продължение престоя на Клейтън Уипъл, мотивирано с предстоящите реорганизации в **земеделското образование**, които изисквали помощта на компетентни съветници и личното присъствие на Уипъл сред тях. Молбата е изпълнена и е постигнато съгласие той да участва във всички съвещания с областните агрономи по проблемите на земеделската икономия, в организирането на опреснителни курсове за завършилите земеделски училища и на пропагандни кампании за хигиенизиране на селата в Северна България. Заедно с това, докато Фелдман е ангажиран в с. Дивля, Клейтън Уипъл продължава да работи по проектите за експериментални центрове по хигиена в с. Александрово (Великотърновско) и Новоселци (Софийско).

Междувременно, през 1934 г., представителството на Фондацията в Атина приема генерален план за бъдещата си благотворителна дейност в Балканските страни. България е спомената като страна, чието икономическо и политическо положение след преврата от 19-и май продължавало да бъде “сложно”, но направените от режима “подобрения в здравеопазването и общото положение на земеделското население” заслужавали насърчение.³⁴ Вероятно под “подобрения” се имат предвид разпоредбите в новоприетия закон за селските общини да се обзавеждат здравни домове и ветеринарни амбулатории, общините да оказват съдействие на местните болнични заведения и да поемат част от разходите за подпомагане на бедни семейства, болни и безпризорни деца и пр. Това дава възможност на американската организация по-лесно да съгласува дейностите си с Министерството на вътрешните работи и народното здраве, с просветното министерство и с Министерството на земеделието и държавните имоти относно бъдещата си програма за подпомагане в страната.³⁵

Израз на **задълбочаващото се сътрудничество между Министерството на вътрешните работи и народното здраве** и фондацията е споразумението, сключено през 1935 г., за разгръщане на споменатата

експериментална стопанска и здравна дейност в с. Дивля. След неколко-месечни проучвания, Л. Фелдман, заедно с общинските власти, разработва конкретен *“План за всестранната дейност на Дивлянската селска община”*.³⁶

През есента на 1934 г. в помощ на Уипъл са назначени двама специалисти от министерството на земеделието – Атанас Узунов и Александър Димитров. В отчета си до ръководството в Атина Уипъл отбелязва, че от Министерството го поканили за извънщатен сътрудник и му предложили да изготви програма за масово въвеждане в училищата на такива учебни предмети като Икономика на домакинството, Жилищно обзавеждане, Хигиена и други такива, за които той отдавна настоявал.³⁷ Атанас Узунов пък е изпратен още през 1932 г. със средства на фондацията на специализация в САЩ.³⁸

Малко преди да започне конкретната подготвителна работа по организирането на образцовите села, в края на 1934 - началото на 1935 г., делегация начело с проф. Янаки Молов³⁹ - посещава някои центрове на Фондацията за селскостопанско и здравно развитие в Северна Гърция.⁴⁰ Започва и подготовката на специална програма за ускорено развитие на земеделието и животновъдството в 28 села в Плевенско. **За модел се възприемат споменатите образцови чифлици на Фондацията в Северна Гърция.**⁴¹

През втората половина на 30-те г. на ХХ в. всички инициативи на МЗДИ и одобрените за изпълнение държавни проекти, свързани с нововъведенията в програмите на земеделските училища и реорганизацията на обществено-агрономическите служби, се разработват с активното участие на Клейтън Уипъл и Леонтий Фелдман. Това включва и **изработването на цялостната програма за “подобряване бита и повишаване образователното ниво на селската младеж”** – една от дефинираните цели и на програмата **“Образцово село”**. Министерството определя като отговорници за изработването ѝ Клейтън Уипъл и Атанас Узунов (по това време вече директор на Института за земеделска икономия). Интензивни остават контактите на хората от фондацията и с колегите им от новосъздадения **Институт за земеделско-стопански проучвания към земеделското министерство.**

Кулминационен момент в градацията на сътрудничеството между Фондацията и Министерството на земеделието е **договорът за участието на Кл. Уипъл в одобрените за изпълнение държавни проекти** за периода 10 май 1938 – 30 юли 1939 г. Те обхващат широк спектър нововъведения в програмата на земеделските училища, в начина на организира-

не на годишните конференции на агрономите и провинциалните агрономически служби, в прилагането на традиционните продуктивни методи в животновъдството и птицевъдството в отделни райони на страната, в поддържането на редовна връзка със селскостопански институти и колежи в САЩ, във въвеждането на специфични методи в аграрната социология и т.н. Уипъл и Узунов се задължават да поддържат постоянна връзка със заинтересованите правителствени органи и постоянното представителство на фондацията, да ги информират своевременно за изпълнението на текущите задачи и да сформират екип от специалисти за работа по хигиенизирането на с. Житен (община Мрамор), с. Мрамор и с. Костинброд (Софийско).⁴² Договорът включва няколко точки, основна сред които е изработването на цялостна програма за подобряване бита и повишаване образователното ниво на селската младеж. Уипъл се задължава да бъде консултант при съставяне на ръководство за учители по предмета "Обзавеждане на дома", което да бъде въведено във всички земеделски училища. Пак според договора, той трябва да бъде свързка между Министерството на земеделието и съответните образователни и селскостопански организации в САЩ, които ще му изпращат информация за най-успешните експерименти в своята област.

Предвижда се да продължи сътрудничеството на Уипъл и Фелдман с проф. Я. Моллов и неговите сътрудници от земеделските институти за подготовката на кадри по "икономическо и социално организиране на селския бит", като ги запознават с опита на други страни, отразен в научната литература на английски език. Във връзка с тази клауза най-вероятно са още няколкото стипендии за специализации в американски университети, отпуснати от фондацията за млади специалисти (сред тях и Христина Мочева) в областта на земеделската икономия и домакинство.⁴³

От есента на 1939 г. обаче Фондацията спира финансирането на проектите си в България, а след италианските нападения над Гърция и възможността за германска намеса през 1941 г. окончателно отзовава и представителите си в централата в Атина.⁴⁴ В България по свое желание и настояване на МЗДИ остава Л. Фелдман - дори след прекъсването на дипломатическите отношения със САЩ през декември 1941 г. В кореспонденцията му от този период с представителството в Атина той твърди, че няма причини да напусне поста си, особено след като Софийският митрополит Стефан лично се застъпил за неговото оставане и обещал пълната финансова подкрепа на Синода, а властите и населението настоявали съвместната работа да продължи както преди.⁴⁵

До влизането на германските войски в Атина през пролетта на 1941 г.

и евакуирането на постоянното представителство, сведенията за съвместната дейност с Министерството на земеделието рязко намаляват. Развоят на събитията заличава всички надежди за запазване на сътрудничеството в предишните му форми. При последното си посещение в България през септември 1940 г. Л. Арчър (завеждащ централата в Атина) заварва К. Уипъл зает с реконструкцията на някои новоприсъединени добруджански села. Два месеца по-късно той окончателно напуска България и заминава за Испания, където трябва да изчака новото си назначение. С това преките официалните ангажименти на Американската блискоизточна фондация с държавните подобрителни проекти за бита в селото приключват.⁴⁶

И в следващите няколко години, въпреки по-чувствителното навлизане на немско влияние в програмите за “повдигане” на селото, български специалисти, работили съвместно с представители на фондацията и специализирали в САЩ, ще доминират и определят посоките на развитие на тези социални проекти и конкретно на програмата “Образцово село”.

II. 3. Нормативни и институционални рамки на програмата “Образцово село”

“От няколко години насам твърде настойчиво се поставя задачата за подобрене бита на нашето село. Наскоро излезе една наредба на Министерството на земеделието, с която се слага началото на практическото ѝ осъществяване чрез организирането на образцови села и домакинства.

В тази насока се привлича вниманието и на други ведомства, доколкото въпросът не е само земеделско-стопански, но и такъв на обща културна, здравна и социална политика. Обективната основателност на почините за подобряване селския бит е вън от всяко съмнение. Налице са, наистина, редица страни от нашата земеделско-стопанска действителност, върху които има какво да се размишлява, когато става въпрос за селския бит - не само професионалното съзнание на българския агроном, но и гражданското съзнание на цялата общественост”.⁴⁷

Така през 1943 в сп. “Агрономически проблеми” една от многобройните статии върху посоките на работа за “подобряване бита на селото” засяга и разработената в началото на 1937 г. програма “Образцово село”. Споменатата “наскоро” излязла наредба всъщност е поредният документ на Министерството на земеделието и държавните имоти, с който продължава провеждането на програмата.

Първият нормативен акт за устройване на “образцови” градски и селски общини излиза от канцелариите на Министерството на вътрешните работи и народното здраве /МВРНЗ/. Заповедта на министър Г. Сапов от 15.IV.1936 г., наречена “*За образцовите общини*”, предвижда на основание чл. 21 от Закона за селските общини и чл. 22 от Закона за градските общини (програмата за всеобхватната дейност) изработването на **план и програма за устройството на образцовите общини в Царството**.⁴⁸

На свиканата в София на 4.V.1936 г. конференция в МВРНЗ се събират кметовете на градските общини Сливен, Бяла Слатина, Асеновград, Ловеч, Свищов, Радомир, Петрич, Казанлък, Кърджали и Попово. В следващите два дни заседават кметовете на селските общини: **с. Камено /Бургаско/, с. Вършец /Берковско/, с. Дивля /Радомирско/ с. Мало Конаре /Пазарджишко/, с. Телиш /Луковитско/, с. Бяла черква /Търновско/, с. Долна Баня /Ихтиманско/, с. Богомил /Старозагорско/, с. Кирково /Златоградско/ и с. Дивдядово /Шуменско/**.⁴⁹

За разлика от намеренията за устройване на образцовите градски

общини, където в програмата се залагат дейности свързани изключително с проблемите на общественото подпомагане, **при образцовите селски общини се предвижда “образцова уредба на всички служби в общината”**.

Списание “Обществено подпомагане” отразява в подробности протичането на конференцията.⁵⁰ Присъстват началникът на отделението за обществени грижи д-р Тодор Зъбов и инспекторите от отделението, председателят на Близкоизточната фондация за България Леонтий Фелдман, кметовете на селата и областните инспектори в Бургас, Враца, Пловдив, Плевен, София, Стара Загора и Шумен. Крайната цел на тази конференция е “чрез постигане добри резултати в образцовите селски общини, да се усвоят едни методи за издигане на всички български села в образцови такива” (подч. мое – М.А.).

На първо място при изработването на конкретните общински планове се залага необходимостта от преценка на изходната ситуация по параметрите на подобрителната работа и установяване всички закони, правилници и по-важни наредби, които се отнасят до “всестранното устройство на селските общини”. След това, за 5-годишен период, трябва да се определят конкретните дейности в няколко посоки:

- общинска администрация;
- народно здраве, лечение, хигиена и предпазни медицински грижи в образцовата селска община;
- устройство на общественото подпомагане;
- полиция, нощна охрана;
- пожарна охрана в образцовата селска община, помощ при обществени бедствия;
- уредба на учебното дело и грижи за народното просвещение;
- църква и религиозни грижи в образцовата селска община; грижа за друговерците и иномродното население;
- културно-просветни грижи;
- кредит за селското население, определяне и събиране на данъците, облекчение на длъжниците;
- професионални организации /земеделско-стопански задруги и др./ на населението в образцовата селска община;
- професионално образование за селското население;
- общо благоустройство на населените места, влизащи в състава на образцовата селска община, грижи за пътищата, електрификация;
- уредба на селския двор, заедно с жилищните и стопански помещения;

-радиофициране на общината и т.н.

Решенията на конференцията изброяват общо 48 конкретни дейности, изграждащи рамката за бъдещата работа в “образцовите села”.⁵¹

Още в края на 1936 г. Отделението за обществени грижи при Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството излиза с окръжно, в което обявява:

“През 1937 г., начиная от 1.1.1937 г ще се приложи една изцяло конкретна програма за устройството на образцовите селски общини”.

На първо време за такива се обявяват **11 общини от различни райони на страната**. Това са общините, чиито кметове участват в споменатата по-горе конференция.⁵² Окръжното на Отделението за обществени грижи към МВРНЗ е изпратено до кметовете на 11-те села с препоръки да стане достояние на всички “фактори” в общината.⁵³

До края на 30-те години все още липсва достатъчно избистрена концепция за провеждането на конкретната подобрителна работа. Министерските “окръжни” (тези на МВРНЗ) упоменават как се разпределят дейностите по програмата по ресорите на отделните министерства на ниво селска община. Заедно с това, на локално равнище, в първите 2-3 години тези административни актове достигат само до кметовете в селата и рядко мобилизират усилията на повече хора от местната интелигенция. Едва към 1939-40 г. документи по програмата излизат все по-често от канцелариите на Отдела за земеделско образование при МЗДИ, а понякога и от Министерството на просвещението. Дори Светият синод разпраща инструкции до свещениците в селските енории да подкрепят усилията на кметовете, агрономите, учителите и пр. в усилията им за “подобрене на бита в селото”.⁵⁴

Като база за провеждането на тези начинания се залагат задължителната по Закона за селските общини от лятото на 1934 г. **Програма за всестранна дейност**, която общинските съвети трябва да изработят (Гл. I.4.4.), и Наредбите на Главната дирекция на народното здраве при МВРНЗ за организирането на т.нар. “**здравни комитети**” в селата, свързани с подобряването на бита и хигиената.⁵⁵

Работата по съставянето на Програмата за всестранна дейност в първите “окръжни” от МВРНЗ до определените за образцови селски общини е разпределена в ресорите на няколко министерства.

Чиновниците от **Министерството на вътрешните работи и народното здраве** трябва да разработят онази част от програмата, която е свързана с обществените грижи, народното здраве (в т.ч. лечение, хигиена и предпазни медицински грижи), общинската администрация, полиция и обществена сигурност и пожарната охрана.

В Министерството на народното просвещение трябва да се разработи концепцията за уредбата на учебното дело в образцовите общини, на читалищата, на спортните дружества, селските оркестри и хорове.

Грижата за “друговерците и инородното население” и религиозните въпроси в рамките на набелязаните общини се прехвърля на експертите от **Министерството на външните работи и вероизповеданията**.⁵⁶

Макар в нормативните документи реализирането на програмата да се разпределя между компетенциите на представителите от няколко министерства, от края на 30-те г. на ХХ в. най-плътните ангажименти за цялостното координиране на програмата са от страна на **Министерството на земеделието и държавните имоти и неговите структури на областно, околийско и общинско равнище**. Специалистите от това министерство се оказват в най-тесен контакт със **селските кметове** – поне такава е впечатлението според документалните следи във входящата и изходящата кореспонденция от архивите на десетки селски общини и районни и околийски агрономства.

Постепенно именно земеделското министерство се превръща в мястото, където се разработват стратегиите по “подобряване на бита на селото” и тяхната “витрина” - програмата “Образцово село”. През 40-те години инициативи в тази посока идват отново и от Министерството на народното просвещение,⁵⁷ а и от Читалищния съюз⁵⁸ и др.

Окръжните до служителите на Министерството на вътрешните работи и народното здраве и тези на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството илюстрират начина на координация и **водещата роля на земеделското министерство**. Една от многобройните заповеди на министъра на обществените сгради, пътищата и благоустройството е особено показателна в това отношение:

“...Понеже създаването на такива образцови села е въпрос от голямо обществено и стопанско значение за цялата страна и подобрителната работа в тях не е по силите и възможностите на органите на Министерството на земеделието, а е необходимо тяхното сътрудничество и на всички останали служби и институти, които работят за благосъстоянието на българското село, ЗАПОВЯДВАМ областните, секционните и околийски инженери да поддържат тесен контакт с агрономическите власти, да участвуват във всички начинания, съвещания, конференции, комисии и др., свързани с работата в избраните села, като със своите компетентни напътствия, проучвания и практика, вземат активно участие в така наречените образцови села”.⁵⁹

Цитираният откъс илюстрира не само намерението на държавата да

се ангажира все по-плътно с проблемите на селското население, а и опитите да се координират през държавните институции усилията за практическото реализиране на тези ангажименти.

Наредбите и окръжните за образцовите домакинства и села след 1937 г. предвиждат **във всяка околия на страната** (след 1941 и в “новите земи”) **да се работи съсредоточено поне в едно село и три домакинства в него** (наредбите от 1940 г.⁶⁰, 1942 г.⁶¹ и 1943 г.⁶²):

*“... За да се популяризира дейността на Министерството (на земеделието) в това отношение, за да не се разпиляват усилия и средства върху много обекти и за да се получат по-пълни и видими резултати, Министерството желае занаят работата по подобрене бита на селото да се съсредоточи и в отделни пунктове. За тази цел трябва да се прибегне до избор на села и избор на отделни домакинства в тия села.”*⁶³

Нормативните документи указват конкретните изпълнители на програмата на околийско равнище, както и условията и параметрите за провеждането на програмата. При избора на селата трябва да се съблюдават няколко изисквания:

- във всяка околия да се избере по едно село, което да съчетава особеностите на земеделско-стопанския тип на района и да представлява по възможност средище на този район. Това означава да предлага удобни възможности за достъп от агрономическия персонал и жителите на околните села.

- да се предпочете такова село, в което е започната работа по общото му благоустрояване и хигиенизиране;

- избраното село трябва задължително да бъде седалище на допълнително земеделско училище или да попада в района на такова;

- да се предпочете село с комасирана земя или в проект да бъде комасирано землището му.

Окончателният избор на образцовото за всяка околия село се определя от комисия, в чийто състав са включени областният началник по земеделието или инспекторът по земеделското образование; районният агроном по бита, околийският агроном, околийският медицински лекар, околийският инженер, околийският управител, околийският училищен инспектор, околийският лесничей. След като комисията е определила “образцовата” селска община, заедно с кмета трябва да изработи 3-годишна конкретна програма за работа.⁶⁴

Любопитни са **критериите, които наредбите задават при определяне на образцовите домакинства** в набелязаното за “образцово”

село. Първото и задължително условие е да се предпочетат домакинства с млади жени, завършили земеделско училище. Подборът трябва да зависи и от това, дали те сами вече са *“сложили начало на подобрителна работа или имат желание да сторят това занаят”*. Нормативните текстове препоръчват обаче и да се държи сметка за *“културата и възприемчивостта на главата на домакинството, за да се отстранят бъдещи недоразумения”*.⁶⁵

Изборът на домакинствата трябва да се извърши в самото село от околийския агроном (или директора на допълнителното земеделско училище), специалистката по земеделско домакинство при същото училище, околийския инженер и околийския медицински лекар. Тази комисия, на базата на програмата за подобрителна работа в общината, изработва подобна за всяко домакинство - отново за срок от 3 години.⁶⁶

И в началото на 40-те г. наредбите на земеделското министерство продължават да препоръчват приоритетно внимание на **работата с отделните домакинства:**

“Като цел на работата...ще поставите задоволяване нуждите на избраните домакинства за един по-смислен начин на живеене...Същите трябва да служат за образец и на другите села и домакинства в това направление. Тази цел ще трябва да бъде преследвана през течение на няколко години до нейното пълно осъществяване, като прилагате всички препоръчвани от Министерството методи на работа и мероприятия по подобрене бита на селското население, като паралелно с това, постепенно увеличите броя на селата и домакинствата, които обхванете всички домакинства в района”.⁶⁷

В наредбите за образцовите селски общини се дефинира и **крайната цел на програмата:**

“смислен и подобрен начин на живеене, ...докато бъдат обхванати всички домакинства в избраните села и по този начин чрез подобряване на отделните домакинства, се стигне до създаването на образцови села”.⁶⁸

Функционалното разпределение на **посоките**, в които ще се работи в образцовите селски общини се концентрират в няколко области:

-повдигане на общата и специална култура на селското население – чрез уреждане на сказки, курсове, демонстрации, изложби, курсове, народни университети и др. Организирането им се възлага на специалистите от Министерството на земеделието и държавните имоти, Министерството на народното просвещение и Главната дирекция на народното здраве към МВРНЗ;

-подобряване храната на селското население – чрез разнообразяване производството на хранителни продукти и употребата им в селската кухня, консервирането им и “подобрене” на хляба. Организирането на тези дейности се възлага на експертите от земеделското министерство;

-подобрене на облеклото – чрез постепенното въвеждане сред по-голяма част от селското население на “хигиенично, здраво и евтино облекло”;

-подобряване на жилището, уредба и хигиена на селското жилище – ремонтване на старите и “нехигиенични” жилища, построяване на нови такива по планове от Министерството, “тяхното мобилиране със здрава и удобна покъщнина”, постройка на “хигиенични нужници”, водоснабдяване и канализация на жилищата. И тук отговорностите са поделени между Министерството на земеделието и държавните имоти, Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството и Главната дирекция на народното здраве;

-благоустрояване и разхубавяване на селата – в тази посока се предвижда строеж на обществени сгради, създаване на обществени градини и паркове, направа на удобни пътища, залесяване в околностите на селото, канализация и, по възможност, предприемане на стъпки за комасиране на селските имоти. Отново се предполага сътрудничество между органите на няколко министерства - МЗДИ, МОСПБ, Главната дирекция на народното здраве при МВРНЗ.⁶⁹ Авторите на програмата предвиждат в нейното реализиране да се включат и земеделските задруги в общините, групите на земеделските възпитаници, земеделските и кредитните кооперации и пр.⁷⁰

Към края на 1942 г. официално в програмата са включени над 100 “образцови селски общини”, включително и от “новите земи” в Македония и Добруджа.⁷¹

Образцови селски общини към IX. 1943 г.⁷²

Битолска област - с. Горни Косел /Охридска околия/, с. Янковец /Ресенска околия/, с. Долняни /Прилепска околия/, с. Кукуречани /Битолска околия/, с. Бела църква /Крушовска околия/.

Бургаска област - с. Българово /Айтоска околия/, с. Камено /Бургаска околия/, с. Бояново /Елховска околия/, с. Екзарх-Антимово /Карнобатска околия/, с. Градец /Котленска околия/, с. Граматиново /Малкотърновска околия/, с. Каблешково /Поморийска околия/, с. Джиново /Сливенска околия/, с. Дюлево

/Средецка околия /, с. Стралджа /Ямболска околия/, с. Сунгурларе /Карнобатска околия/.

Врачанска област - с. Бъркачево /Белослатинска околия/, с. Баница /Врачанска околия/, с. Боровица /Белоградчишка околия/, с. Боровци /Берковска околия/, с. Градец /Видинска околия/, с. Мокреш /Ломска околия/, с. Вълкова-Слатина /Фердинандска околия/, с. Грамада /Кулска околия/, с. Бутан /Оряховска околия/, с. Долни Луковит /Оряховска околия/.

Добричка област - с. Зафирово /Тутраканска околия/, с. Шабла /Балчишка околия/, с. Тервел /Тервелска околия/, с. Генерал-Тошево /Генералтошевска околия/, с. Бабук /Силистренска околия/, с. Добротица /Дуловска околия/, с. Крушари /Добричка околия/.

Пловдивска област - с. Рогош /Пловдивска околия/, с. Кара бунар /Пазарджишка околия/, с. Чешнегирово (Садово) Асеновградска околия/, с. Геба /Пещерска околия/, с. Богдан /Карловска околия/, с. Баня /Разложка околия/, с. Огняново /Неврокопска околия/, с. Стрелча /Панагюрска околия/.

Плевенска област - Долни Луковит /Оряховско/, с. Вуевци /Габровска околия/, с. Тръстеник /Плевенска околия/, с. Александрово /Ловешка околия/, с. Гостилица /Дреновска околия/, с. Петровене /Луковитска околия/, с. Душево /Севлиево околия/, с. Мария-Луиза /Горнооряховска околия/, с. Стефан Стамболово /Търновска околия/, с. М.Брестница /Тетевенска околия/, с. Константин /Еленска околия/, с. Врабево /Троянска околия/, с. Брест /Никополска околия/, с. Овча могила /Свищовска околия/.

Русенска област - с. Борисово /Русенска околия/, с. Ветово /Русенска околия/, с. Баниска /Беленска околия/, с. Борисово /Разградска околия/, с. Тетово /Кубратска околия/, с. Райнино /Исперихска околия/.

Скопска област - с. Драчево /Скопска околия/, с. Големо и Малко Църнище /Св.Николска околия/, с. Крупище /Щипска околия/, с. Подареш /Радовишка околия/, с. Дабиле /Струмишка околия/, с. Негорци /Гевгелийска околия/, с. Марена /Кавадарска околия/, с. Раковец /Бояновска околия/, с. Виница /Кочанска околия/, с. Стоймирово /Беровска околия/, с. Трабтивиче /Ц. селска околия/, с. Младо Нагоричане /Кумановска околия/, с. Курия /Неготинска околия/, с. Злетово /Кратовска околия/.

Софийска област - с. Лесново /Новоселска околия/, с. Байлово /Новоселска околия/, с. Пчелин /Ихтиманска околия/, с. Пещера /Радомирска околия/, с. Бобошево /Дупнишка околия/, с. Кочериново /Дупнишка околия/, с. Крупник /Горноджумайска околия/, с. Коняво /Кюстендилско околия/, с. Микрево /Светиврачка околия/, с. Марикостиново /Петричка околия/, с. Режанци /Брезнишка околия/, с. Зелениград /Трънска околия/, с. Годеч /Годечка околия/, с. Лъжане /Ботевградска околия/, с. Поповяне /Самоковска околия/, с. Габер /Царибродска околия/, с. Радославово /Пирдопска околия/, с. Гниляне /Пиротска околия/, с. Мрамор /Софийска околия/, с. Скравена /Ботевградско/.

Старозагорска област - с. Горно Ботево /Старозагорска околия/, с. Кортеж /Новозагорска околия/, с. Черна гора /Чирпанска околия/, с. Дълбок извор /Борисовградска околия/, с. Узунджово /Хасковска околия/, с. Свирково /Харманлийска околия/, с. Кирилово /Свилеградска околия/, с. Петково /Арденска околия/, с. Габарево /Казанлъшка околия/.

Шуменска област - с. Новградец /Варненска околия/, с. Градинарово /Провадийска околия/, с. Плисков /Новопазарска околия/, с. Златар /Преславска околия/, с. Дибич /Шуменска околия/, с. Макариополско /Търговишка околия/, с. Палатица /Омуртагска околия/, с. Ковачевец /Поповска околия/, с. Стефан Караджа /Провадийска околия/.

Във всички документи, адресирани до хората, които трябва да организират подобрителната работа в селата, постоянно присъстват пасажии, уточняващи **методите** на тяхната **работа**:

“...Изборът на селата и домакинствата трябва да се извърши много внимателно, а работата в тях да се провежда с нужния такт и умение, като се почне винаги от най-належащите и леснозадоволими нужди и се върви към по-маловажните и мъчнозадоволими такива”.⁷³

След обнародването на нормативните актове по програмата “Образцово село”, специализираният периодичен печат веднага ги тиражира в статии, съобщения и дописки. Веднага след излизането на Наредбата за образцовите селски общини (документ на земеделското министерство) от 1943 г., допълваща тази от 1940 г., в редакторска статия на сп. “Земеделска камара” - под заглавието “Подобрение бита в селото” - четем:

“Министерството на вътрешните работи и народното здраве е отпредило окръжно нареждане до подведомствените си органи, с което се конкретизират мерките във връзка с почивка и мероприятията за подобрене бита на селото. За да се постигнат реални резултати, за

*повдигане на общата и специална култура на селото, за подобрене храната на селското население, както и облеклото, хигиената му и благоустройството на жилищата му, се препоръчва да се съсредоточи работата в отделни пунктове. За тази цел ще се прибегне до избор на села и отделни домакинства в тия села по едно в околия. На първо време ще се избере по едно село в околия с по три избрани домакинства във всяко едно от тях. Ежегодно броят на избраните домакинства в избраните села ще се увеличава, докато бъдат обхванати всички домакинства в селището. По този начин чрез подобрене на отделните домакинства да се стигне до създаване на образцови села. В изпълнение на тия задачи се възлага на кметовете голяма надежда по организацията на всички почини и тяхното съгласуване с усилията на разните ведомства.*¹⁷⁴

Цитираният откъс дава частична представа за координацията между отделните министерства за реализиране на програмата. Земеделското министерство се явява главният ѝ институционален стожер в лицето на специалистите от Отделението за бита в селото, представителите на обществената агрономия и преподавател(к)ите в земеделските училища. Заедно с това са големи очакванията и към Главната дирекция на общините да стимулира кметовете на избраните селски общини в мобилизиране на усилията им по координирането и изпълнението на предписанията по програмата на общинско равнище.

II. 4. Местни ресурси на програмата: мрежата от институции и носители на идеологията

“Земеделското стопанство вече произвежда доста за пазара и се приспособява към неговите изисквания... Населението влиза във все по-засилващ се допир с града... като търпи чужди дотогава нему влияния. В селото се настаняват нови стопански организации: потребителни кооперации, синдикати и пр... От друга страна и общата просвета е оказала своето мощно влияние – училищата, читалищата, културно-просветните дружества. За засилване общуването на селото с града са оказали влияние и съсредоточените в града: административни и съдебни учреждения, повисши учебни заведения, по-специализираната здравна помощ, а също усложнената размяна на земеделски произведения... От своя страна, и градът с все по-голяма сила нахлува в селото... и разклаща старите форми на живот в селото. Появяват се чиновникът, лекарят, търговецът, младият учител, пътуващите театрални групи, сказчици и т.н., които идват със своите по-модерни възгледи, по-нови идеи, по-друго облекло, по-друга жилищна обстановка...”⁷⁵

От 1936 г. начеват интензивните опити по прилагането на една наредба на Главната дирекция по народно здраве, обнародвана още през 1934 г., която регламентира работата на т.нар. **здравни или хигиенни комитети**:

“Предвид на това, че здравето на нашия селянин е тесно свързано с неговия бит и поминък, с начина на изхранване и препитанието му, с начина на храненето и живеенето, нареждам: Във всяко селище - седалище на държавен санитарен участък, или общински лекар, да се организират...здравни комитети под ръководството на Г. Г. Кметовете на селските общини в следния състав: **Държавния участъков лекар** или общинския такъв – председател, **Директора на прогимназията** или главния учител на началното училище, **свещеника, агронома, ветеринарния лекар** и **председателя на местната кооперация** – членове-съветници, на които възлагам **да проучат условията на живота в населения пункт и да препоръчат нужните мерки за подобрене бита на населението** и опазването му от заразни болести. През зимния сезон същия комитет да организира вечерни курсове на население-

то със здравно-просветна цел, програмата на която допълнително ще се изпрати.⁷⁶ /курсив мой - М. А./

Министерските предписания много конкретно определят ролята на представителите на различните институции и съгласуването на усилията на специалистите от различните институционални равнища. Това личи и в други нормативни документи. Една от заповедите на Министерството на земеделието, озаглавена “За начина на работа в избраните села”, определя:

“... Областният началник на земеделието, заедно с районния агроном по бита, областният инспектор по земеделско образование и областната учителка по земеделско домакинство посещават горното село в най-скоро време... След това уреждат една конференция, в която трябва да вземат участие: **кметът на селото, представители на всички културно-стопански организации и местната земеделска задруга, представител на учителството, църквата, видни стопани и стопански дейци, директорът и учителката при местното земеделско училище.** На тая конференция трябва да се изяснят всички въпроси във връзка с бъдещата работа в селото, да се обсъди основно набелязаната конкретна програма за работа в избраното село, като се съблюдава и общата типова програма на Министерството. Тук трябва да се подчертае ясно, **че работата в избраното село ще се основава преди всичко върху самодейността и инициативата на местните власти и самото селско население и че средствата за реализиране на начертаните мероприятия ще изхождат преди всички от тях.** Министерството на земеделието ще има главното ръководство, ще подпомага с персонал, ще съдейства за реализиране на мероприятията и само отчасти, в кръга на бюджетните си възможности ще дава и своите парични помощи.”⁷⁷ (курсив мой – М.А.)

Списанието-ръководство “Образцово село” (Вж. Гл. II. 7.1.1.) понякога публикува писма на читатели, търсещи повече информация за програмата. Някои от тях са на кметове, които се интересуват от условията за включването в нея. Такова е писмото на кмета на Ресиловската селска община (Дупнишка околия), изпратено в редакцията през ноември 1942 г.

“През настоящата година – пише той - в България са обявени няколко села за образцови, като за тях се полагат особени грижи за подобрене поминъка и живота на хората. Водим от същото желание, да помогна, колкото е възможно повече за културното и стопанско издигане на селото, в което кметувам, аз бих желал, ако е възможно, и моето село да бъде обявено за образцово. В културно отношение тук хората

са доста назад и в това отношение има много да се работи, но смятам, че тъкмо затова трябва да се работи, защото болният има нужда от лечение, а не здравия.»⁷⁸

Цитираното кратко писмо индиректно позволява допускането, че официалната информация от земеделското министерство за механизмите и условията за включване в програмата трудно стигат до всички селски общини. В противен случай, цитираният кмет би се обърнал направо към специалистите в отдела по бита в селото в министерството или към районния агроном. От друга страна обаче, в неговата община явно се получава официалният печатен орган на програмата – щом е писал в редакцията. Остава въпросът, дали желанието му за “културно и стопанско повдигане на селото”, в което кметува, е механично повтаряне на формулата от нормативните документи и публицистичните текстове или има ясна визия за “подобрителните мероприятия”, които би искал да осъществи в своята община.

Междувременно в земеделското министерство вече са разработени приоритетните им посоки - насърчаване на специализираното земеделско образование, благоустрояване на селата, създаване на възможности във възприемането в селския дом на “модерните” хигиенни стандарти и пр.

II. 5. Основни посоки на “подобрителните” начинания в образцовите села

Изследванията на **Христина Мочева** за обстановката и разхода на труд в селските домакинства от втората половина на 30-те г. на XX в. са базата, от която в следващите години се изхожда когато трябва да се очертаят конкретните посоки и сфери на подобрителите начинания в селата, съобразно държавните стратегии. (Гл. I. 4.5.2.) Резултатите от тези проучвания по-късно се възпроизвеждат постоянно на различни равнища. На такъв случай (а той не е единичен⁷⁹) се натъкваме в документите за отчетната дейност на Плевенската областна земеделска камара за 1938 г. Докладът по ресора “Подобрение на бита в селото” е представен от учителката-специалистка към камарата **Злата Симеонова**.⁸⁰ В уводната част тя представя в щрихи въпросите, свързани с повишаване “щандарта на живота в селото”, цитирайки пространно Мочева. Злата Симеонова повтаря за пореден път констатацията, че условията, при които живее земеделското население в България са “под всякаква норма”. Тя посочва няколко основни причини, които лежат в основата на ниското жизнено равнище в селото:

малките доходи (оттам и намалението на покупателната и консумативна способност на населението); скритата и явна безработица; недостатъчната просвета; липсата до този момент на достатъчно “системни” грижи, целящи подобрене на живота в селото.

След това Симеонова уточнява, че тези въпроси в последните години са подети от Министерството на земеделието и държавните имоти и Дирекцията за народно здраве и се очертава една *“планомерна политика, която с редица законоположения и начинания цели подобрене на бита на селото”*.⁸¹ Заедно с това тя не пропуска да отбележи, че за да се очаква една подобна политика да има успех, най-напред *‘трябва добре да се познават нуждите, да се проучат конкретните условия, за подобряването на които ще се работи’*. Симеонова групира **проблемните области** така, както ги виждаме и в нормативните документи по програмата “Образцово село”:

- **подобрене храната, облеклото и жилището;**
- **благоустрояване на селото и хигиенизиране на селския дом;**
- **организиране и просвета.**⁸²

II. 5. 1. *“Подобрене на храненето”*

Христина Мочева продължава и през втората половина на 30-те и първата половина на 40-те г. проучванията си, свързани с проблемите на храненето. В поредица от статии в сп. “Земеделско-стопански въпроси” тя публикува резултатите от тези изследвания. Още през 1938 и 1939 г. Мочева провежда нова поредица от анкети, подпомагана от колеги от Института за земеделско-стопански проучвания при МЗДИ и Института за земеделска икономия при Агрономо-лесовъдския факултет на Софийския университет.

Анкетите конкретизират цяла поредица питання: колко пъти дневно се готви, колко пъти седмично се меси хляб, какви са установените навици на хранене (колко пъти дневно се хранят през различните сезони членовете на домакинството), хигиената във връзка с храненето (от общ съд или от отделни съдове), обстановката при храненето (на какво се хранят – маса, софра, на земята) и пр. Проучването обхваща 314 селски домакинства от 127 села в различни части на страната.⁸³

Най-много от проучените домакинства приготвят хляб един или два пъти седмично – 63-68% от домакинствата. Въпреки това се наблюдават

големи амплитуди в крайните цифри. Има домакинства, в които се меси и пече хляб 2 пъти месечно и такива, в които това става 2 пъти на ден.⁸⁴

Готвенето на храната е заетост, която поглъща около 2,5 часа дневно от общия домакински труд (около 13 часа) – това са данни от проучването на Мочева от 1935/1936 г. Тя отбелязва принципната разлика при готвенето за градските и за селските домакинства – ако в градското домакинство по това време се приготвя храна един път дневно, в селското в повечето случаи се готви по два пъти на ден, а през сезоните на активна полска работа (особено през месеците юли и август) – и по три пъти.⁸⁵

Хранене при селските домакинства (данни към 1938-1939 г.)⁸⁶

Колко пъти на ден се хранят в домакинството	Април		Юли		Октомври		Януари	
	Брой домакинства	% от общия брой	Брой домакинства	% от общия брой	Брой домакинства	% от общия брой	Брой домакинства	% от общия брой
2 пъти	10	3,18	3	0,95	7	2,23	20	6,37
3 пъти	290	92,36	225	71,66	294	93,63	289	92,04
4 пъти	14	4,46	86	27,39	13	4,14	5	1,5
Общо:	314	100	314	100	314	100	314	100

Обстановка и хигиена на храненето (1938/1939 г.)⁸⁷

На какво се хранят	Брой домакинства	Процент от общия брой
На маса.....	118	37,58
На софра.....	191	60,83
На земята.....	5	1,59

Ниската покупателна способност като цяло, според цитираните проучвания, е една от причините за “нерационалното” хранене при селското население. Доходите на селското население по това време са забележимо по-ниски, сравнени с тези на други социални категории.

Среден доход на глава от населението за 1935 г.⁸⁸

Активно земеделско население	6 638 лв.
Работници	11 386 лв.
Чиновници	31 627 лв.

Заедно с намалената покупателна способност, като по-важен фактор се изтъква “голямото невежество, което цари в областта на хранене-

то” и оттук нататък трябва да се работи за рационализирането му и да се подпомогне населението в тази посока.⁸⁹

Повече от десетилетие агрономката Христина Мочева е тази, която чрез Института за земеделско-стопански проучвания координира организационната работа по *“рационализиране на храненето на селското земеделско домакинство”*.⁹⁰ Тя е и една от основните фигури в дискусивната общност от специалисти агрономи, които от страниците на специализирания печат предлагат своите решения за *“подобрене на храната”* на селското население. В тогавашните дискусии тези въпроси придобиват очертанията на комплексен проблем. Храненето на селското население се представя като здравен, хигиенен или чисто модернизационен проблем. В опитите за рационализиране на храненето в селото специалистите виждат и част от начина, по който може да се навлезе в селския живот. Все пак най-осезаемият акцент при поставяне на тези проблеми е здравно-хигиенният. Осигуряването на разнообразна, питателна и в достатъчни количества храна за селските домакинства се извежда преди всички останали въпроси. Затова и държавните инициативи в сферата на храненето през втората половина на 30-те години се концентрират към това, да направят в колкото е възможно повече села обществени консервни работилници и т. нар. *“фурни-комбинати”*.

II. 5. 1. 1. Обществени консервни работилници

От 1935 г. в разходните пера на бюджетите на земеделското министерство се залагат средства за откриване на т.нар. *“обществени (или “народни”) консервни работилници”*.⁹¹ Отделът за бита в селото започва да пропагандира организирането им най-напред в селските общини, в чиито район има допълнително земеделско училище. Ето как Злата Симеонова аргументира необходимостта от тях:

“По пътя на търсене начин за сдобиване селското население с по-добра и евтина храна, се дойде до откриването на народните консервни работилници, чиято скромна и достъпна за селянина форма напълно допадна на нуждите му, поради което техния брой бързо нарастна. От домашните примитивни консерви чрез тия работилници се достигна до онзи вид хигиенична консерва, която може масово да се приготвява”.⁹²

Първите консервни работилници се организират в Пловдивска околия през 1935 г. от тогавашния околийски агроном, а още на следващата

година земеделското министерство поема централно координацията по откриването и по-нататъшната им работа.

“Народните” консервни работилници се откриват след разрешение от Министерството на земеделието и държавните имоти и се контролират от агрономическите власти. Те се ползват, съгласно чл. 12 от Закона за насърчение на градинарството, с безмитни машини и материали и са освободени от данъци. Обикновено откриването им става възможно по инициатива на местното земеделско училище, кооперацията или общината, а министерството предоставя типовия план за строеж, частично подпомага финансово строежа им и гарантира пред Българската земеделска и кооперативна банка за отпускането на дългосрочни нисколихвени кредити.⁹³

Консервни работилници и домакинства, които се ползват от тях⁹⁴

Година	Работилници	Брой домакинства
1936	156	9 796
1937	251	28 213
1938	345	61 084
1939	618	97 617
1940	724	85 891
1941	753	90 000

Най-голям скок в броя на консервните работилници се наблюдава между 1938 и 1939 г. Само за Плевенска област за този едногодишен период те нарастват от 92 на 174.⁹⁵ Кулминацията на “консервната треска” може да се ситуира в 1942 г., когато в страната са регистрирани 778 работилници.⁹⁶ След това те започват много бързо да намаляват и основната причина, според отчетите на Министерството на земеделието, е невъзможността от набавянето на достатъчно количество амбалаж – свързан преди всичко с дефицита на метални кутии в ограниченията на военновременната обстановка.

Преди стагнирането на този вид дейност земеделските камари, като част от популяризиране на консервните кампании, организират и демонстративни курсове. “... Камарата ни сложи начало и на 10-дневни практически-показни домакински курсове за селската домакиня” – четем в отчете на Софийската областна земеделска камара за 1938 г.⁹⁷

Предметът “консервиране” става неразделна част от програмите и на земеделските училища. Учениците в тях преминават през стаж в кон-

сервните работилници. Спомените на една бивша ученичка в т. нар. “Селски народен университет” в Пордим са запазили и този опит:

“Аз избрах стаж в консервната работилница. Видях какво правят хората и като се върнах, можах да организирам в село такава работилница. С капаците, с кутиите №113 и №119. Бланширахме зарзавата и го консервирахме. Приготовлявахме само за индивидуалните стопани и идваха даже от съседните села.”⁹⁸

Резултатите от проучванията на Христина Мочева показват, че храната на селското население е с недостатъчна калоричност, еднообразна и ограничена по вида на продуктите. Според анкетите ѝ около 68% от храната на земеделското домакинство съставлява хлябът. Ето защо специалист(к)ите по земеделско домакинство постоянно апелират:

“Затова в храната на българския селянин трябва да се вмъкне употребата на повече отколкото е – мляко, сирене, яйца, плодове, зеленчуци и мед. Тези продукти се произвеждат в стопанството, но са покупна монета на селянина и той се лишава принудително от тях.”⁹⁹

Като проблем от първостепенна важност в областта на “подобрене храната на селското население”, обаче, е да се експериментират възможните начини за повишаване качеството на хляба, който се консумира от селското население и да се “рационализира” производството му.¹⁰⁰ Затова в края на 30-те години на ХХ в. набира скорост и друга “треска” – за изграждането в селата на т.нар. “фурни-комбинати”.

II. 5. 1. 2. Обществениите фурни-комбинати

От началото на 40-те г. образът на бълвакия пушек комин на една нова за повечето села сграда започва да добива все по-голяма популярност. Това са комбинирани постройки, които обикновено се състоят от помещения за фурна, баня, сушилня за плодове и пералня.¹⁰¹ Целта им се декларира в намерението преди всичко да се облекчи селската жена¹⁰² – във варианта фурна, комбинирана с баня и пералня - като по “*този начин се свърже работата за подобряване на храненето с тази за подобряване на хигиената*”.¹⁰³

От този момент, въпрос на престиж за всяко “образцово село” е възможността то да разполага с “обществена фурна-комбинат”. В своеобразната надпревара се включват и онези общини, чиято управа смята, че са

покрили критериите за “образцовост” и заслужават да станат официално демонстративно село за околията. Специализираният печат също увеличава залозите в тази надпревара, отразявайки като изключително събитие всеки новооткрит “комбинат”.¹⁰⁴

Една статия в сп. “Образцово село” приписва идеята за въвеждането на комбинираните хлебопекарни с бани, перални и сушилни по селата на тогавашния началник на Службата по подобрието на бита в селото **Димитър Бирников**. След няколкомесечни проучвания, през 1937 г., той възлага на техника Карло Цъохмайстер да проектира и построи един експериментален комбинат в Земеделско-домакинския институт в Пазарджик.¹⁰⁵

Първият действащ “комбинат” е построен от кредитната кооперация “Съзнание” през 1939 г. в с. Макариополско /Търговишко/.¹⁰⁶ До средата на 40-те години в страната има 17 такива фурни-комбинати – в с. Летница /Ловешко/, Горско Сливово /Севлиево/, Костиево /Пловдивско/, Блъсничево, /Луковитско/, Баня /Беленско/, Долни Дъбник /Плевенско/, Пороминово /Дупнишко/, Владия /Ловченско/, Калугерово /Пазарджишко/, Езерово /Бургаско/, Есеница /Провадийско/, с. Радилово /Пещерско/ и др.¹⁰⁷ Още няколко десетки са в проект или така и не се дострояват. Това е един скъпо струващ строеж, за който, въпреки възможностите за изгодни заеми от Българската земеделска и кооперативна банка,¹⁰⁸ малко общини или кооперации могат, особено в ограниченията на военновременната обстановка, да отделят средства. Дори и в крайно патетичните публицистичните материали могат да се доловят тези дефицити:

“Обявяването към всяка околия по едно образцово село от страна на МЗДИ безспорно е факт от голямо значение за всестранното развитие на селото ни. Но нека не си правим илюзия, че постигането на една такава програма е леко дело. Докато видим тези села образцови ще са необходими много усилия – както от страна на населението, така и от властта.

Към общата програма на образцовите села се предвиждат и хранително-здравни комбинати. По наша преценка с тези мероприятия би трябвало първо да се почне изграждането на образцовите села, тъй като те стоят в центъра на въпроса по подобрието на бита в селото. Пък и голямата част от обявените села отдавна са предвидили това искане, като неотложна нужда, която формално е разрешена от Министерството на земеделието. По сведенията, обаче, които имаме, техният строеж не може да се осъществи, поради трудностите в намирането на строителни материали. В страната са обявени около 100 села

за образцови. Следователно става въпрос за намирането на материали за изграждането на 100 комбината...”.

За разлика от по-евтините за строеж и поддръжка консервни работилници (свързани и с мрежата от допълнителни земеделски училища в страната), фурните-комбинати добиват популярност повече като скъпоструваща възможност, заложена в бъдещите бюджети на селските общини и кооперации.

Макар да се представят като емблема на “образцовостта”, за голяма част от селата до 1944 г. комбинатите си остават по-скоро екзотична утопия. А и те са обект, засягащ цяло село и селска община, докато през изследвания период вниманието на обществените и държавните институции по подобрене бита на селото е насочено преди всичко към отделните селски домакинства.

II. 5. 2. Селският дом във фокуса на програмата¹⁰⁹

В нормативните документи, свързани с програмата “Образцово село”, се залага и друга основна посока на “подобрителна” работа. Формално тя се дефинира като “Подобряване жилището, хигиената и уредбата на селското домакинство и благоустрояване и разхубавяване на дворовете и селата”.¹¹⁰ Димитър Бирников представя в резюмиран вариант тези намерения:

“...Целта е да се създаде благоприятна обстановка за изграждане на мероприятията за подобряване бита на селското население и условията за удобен и приятен живот в селото. Ето защо, Министерството в рамките на своите преки задачи сътрудничи на тази работа като подпомага общините и частните стопани в техните усилия да благоустрояват и разхубавяват селата... То полага нарочни грижи и за строежа на образцови жилища и селскостопански сгради, за тяхното водоснабдяване и обзавеждане с подходящ инвентар и покъщнина. За целта службата за подобряване бита на селото е изготвила подходящи типови планове за селски жилища и стопански сгради за различните райони на страната, за тяхното най-правилно целесъобразно подреждане в стопански и жилищен двор, както и чертежи на необходимия и подходящ инвентар и покъщнина. За провеждането на тези мероприятия, Министерството отпуска помощи и дългосрочни безлихвени заеми на земеделските сто-

пани по специални наредби (курсив мой – М.А.)...*Във връзка с тези мероприятия, целящи да подобрят обстановката на живота в българското село, да оздравят и разхубавят селската къща, Министерството на земеделието действа системно като подбира в отделните околии единични села, а в избраните околии единични селски домакинства, в които съсредоточава своето внимание, усилия и грижи. По този начин то се стреми да създаде образцови селски домакинства, а от там – образцови села*".¹¹¹

Анкетите на учителките специалистки от допълнителните земеделски училища, които Институтът за земеделско-стопански проучвания поръчва от края на 30-те и първата половина на 40-те г. на XX в., сочат, че 61% от селските семейства живеят в кирпичени къщи и само 9% - в тухлени. В повечето случаи става въпрос за жилище от две стаи за средно около 6 души.

"Изобщо – възкликва Злата Симеонова в цитирания вече доклад - селското жилище с малкото си стаи, малки прозорци, глинест под, а някъде и сламен покрив, свидетелствува за ниския жизнен уровень на селото".¹¹²

Опитите за регулиране на жилищното строителство в селата начеват с приемането през 1926 г. на един **Закон за насърчение и улеснение строежа на селскостопански сгради**. Както и при регламентирането на възможностите за строеж на обществените консервни работилници и фурните-комбинати, и тук за строежа на "типични къщи" се предвиждат определени облекчения – освобождаване от данъци за няколко години, дългорочни заеми, улеснение при набавянето на строителни материали и пр.¹¹³ И през 40-те години обаче липсата на достатъчно интерес сред населението в селата продължава да бъде проблем за специалистите от обществената агрономия. Почти всички годишни събрания на Областните земеделски камари завършват с писма-препоръки до министерството да се оптимизира Законът за насърчение типичните селскостопански сгради, тъй като до този момент той не предлагал достатъчно "насърчителни" условия за стопаните, решили да строят ново жилище.¹¹⁴

В списъка на образцовите села от 1942-1943 г. (гл. II. 4) се забелязва голям брой селища, компактно заселени с бежанци след Първата световна война. В тях има цели квартали, застроени с т. нар. "къщи-шаронки" по Бежанския заем от края на 20-те години. Проектът за типични жилища на Министерство на земеделието по-късно предлага модифициран техен вариант.

Въпреки че строежът на "хигиенични жилища по типов образец" не

се превръща в масова практика за страната, в селата от програмата “Образцово село” те стават неотменна част от архитектурния пейзаж. В по-голяма степен това важи за селата от Търновско, Плевенско, Пловдивско, а по-рядко се строят в Югозападна и Северозападна България.¹¹⁵

От края на 30-те години данните от проучванията на Христина Мочева за **вътрешната уредба** на селския дом са с постоянно висока честота на цитиране от много нейни колеги.¹¹⁶ Те се представят неотменно в емоционално натоваарващ читателите (в печата, понякога и в читалищни сказки¹¹⁷ и радиопредавания) стил:

“За жалост, както покъщнината, така и редът в селския дом в повечето случаи са оскъдни и мизерни. В много домакинства се спи на земята, някъде върху рогозки или нарове; креватите притежават 80% от домакинствата, и то средно два, когато членовете са средно 6. Постилките за легло са повече черги, без чаршафи. В кухнята мобилировката е също много ограничена и далеч от изискванията на хигиената и възможностите за едно рационално използване на времето. Повече от домакинствата употребяват дървени прибори, хранят се от обща паница, нямат мивка и шкаф за съдовете”.¹¹⁸

На учителките в допълнителните земеделски училища и на работещите в общинските и околийски здравни служби се разчита в най-голяма степен да работят за “нормализирането” на битовите условия в селата:

“Селският дом трябва основно да се хигиенизира, да се осигури обстановка скромна, но приветлива и здрава за обитаване. Една голяма роля в това отношение трябва да изиграе допълнителното земеделско училище и местната медицинска власт, като се уредят здравни домакински курсове, изложби и се даде на предпазната медицина по-голяма популярност. Установяване на контрола върху хигиената в дома, проагитиране построяването на скрити отводни канали, домашни бани и клозет”.¹¹⁹

Апелите на Христина Мочева и Вера Тодорова-Йончева за организирането на специални женски дружества, чрез които да се популяризира въвеждането на модерните хигиенни норми в селския дом, не остават без отзвук:

*“Освен чрез допълнителните земеделски училища трябва да се основе дружество на селските жени с културно-просветни задачи, от името на което да се уреждат народни университети за жената; раздаване на премии на домакини, приложили в домакинството си новости; уреждане на демонстративно домакинство; кооперативно доставяне на домакински мебели и др.”*¹²⁰

В бюджетите на земеделското министерство се предвиждат и конкретни суми до 20 000 лв. за директно финансиране на отделни “демонстративни домакинства”.¹²¹ Обикновено в рамките на тази сума - в къщите на възпитанички на земеделски училища - районните агрономи предоставят готварски печки, мивки, шкафове за хранителни продукти, легла, домакински съдове или се отпускат средства за ремонтване на жилищата (поставяне на по-големи прозорци със стъкла или дървен под). Финансовото подпомагане на домакинството се насочва и за водоснабдяване, уреждане на дворни градини или за постройка на “хигиенични нужници” и помийни ями в селския двор.¹²²

През 1940 г. проф. Янаки Моллов публикува резултатите от неколкo-месечната експериментална подобрителна работа на Института за земеделско-стопански проучвания в “образцовото” село Житен (община Мрамор, Софийска околия).¹²³ В изложението си той също посочва, че е необходимо да се насърчава създаването на организации за решаването на проблемите в селото от самото население. Моллов предупреждава, че прекомерната интервенция на институциите не е уместна. На специалистите, според него, трябва да остане ролята на “дейци, които да подхвърлят идеите” и да ги предлагат за обсъждане в селската среда, а тези организации трябва да бъдат трансмисията за снемането им до повече от жителите на селото. Той, макар и в момента, в който пише този текст да се явява идеологът на движението за подобрене на бита в селото, отчита слабостите при провеждането на тази политика, когато се касае за пространствата на живеене.

“Изпускано е из предвид – отбелязва Моллов - че много от мероприятията за подобрене на земеделското стопанство, на селското домакинство, селската обстановка на живот, на селото въобще, за да дадат резултати, трябва да бъдат провеждани с общите усилия на голяма част от населението или на цялото население в дадено населено място, община, населението от няколко съседни населени места и общини, населението на цели райони, области и пр. Но, което е още по-важно, изпускано е из предвид обстоятелството, че каквото и да се прави от органите на държавната власт и обществените организации за подобрене на селския живот, резултати от работата им не биха могли да се добият в къс период от време, докато самото заинтересувано население, чрез всестранно обсъждане на всичко, което му се предлага, не осъзнае нуждата от тези подобрения и само не поеме върху себе си работата по издигане на неговия живот като свое лично

дело. На онова, което може да дойде отстрани, колкото и да се смята то за добре дошло, не бива много да се разчита.¹²⁴

В дискусиите, които се разгарят на страниците на специализирания печат и преди всичко в списанията „Земеделско-стопански въпроси“ и „Земеделско образование“, представителите на „обществена агрономия“ кръсват позиции за конкретните параметри на подобрителната работа.

„...Селското население е формирало в себе си свой начин на живот, разбирания, навици, традиции, обичаи..., които трябва да се имат предвид при въздействието върху живота на селянина и неговото стопанство. Навици и традиции, които... трябва да се отстранят с просвета и създаване и култивиране на нови правни норми и отношения..... Мерките в това отношение трябва да бъдат приветствани и насърчавани, както и разумно и целесъобразно прилагани....”¹²⁵

Приведеният откъс под различна форма може да се срещне в множество публикации от втората половина на 30-те и началото на 40-те години на ХХ в. В техния прочит се усеща ясно една тенденция - голяма част от „експертите“, ангажирани в подобрителната работа, са наясно, че обектите на тяхната дейност трябва да бъдат и активни участници, чиято инициатива да бъде водеща, а институционалната намеса да се концентрира преди всичко към „култивиране“ на способности за такава инициатива. За постигането на тези намерения в едно обозримо бъдеще се разчита на разширяване мрежата на специалното земеделско образование и увеличаване броя на неговите възпитаници.

II. 5. 3. Земеделското образование и програмата “Образцово село”

“Поради липса на много кандидати се бе дошло до положението, че някои от тия училища бяха се превърнали на изправителни учебни заведения, в които намираха убежище ученици, които не можеха да постъпят в други училища... Бедата в организацията на земеделското образование лежеше не толкова в честите промени, на които бяха подхвърлени земеделските училища, колкото в това, че се бе забравило, че с 170-200 възпитаници, завършили годишно тия училища, не се разрешава въпросът за даване масова земеделска просвета на селската младеж...”¹²⁶

Специализираното образование се разглежда от идеолозите на обществените програми за селото като значим модернизационен фактор. То е разчетено като най-важния лост, чрез който да стигнат до повече селяни новите достижения на земеделската наука и на техниката, на модерните хигиенни норми. Да станат те употребими за тях, да се сведат в разбираеми и приложими форми.

Тогавашните “трегери” на подобрителната работа в селото си дават сметка, че само “образованият”/”просветеният” земеделски стопанин може да реагира адекватно и на останалите методи за посредничество, които трябва да дадат на селянина директните импулси: демонстрации, сказки (лекции), беседи от и със специалистите-агрономи. Тук се включват и изложенията и панаирите, които трябва да запознаят селяните с новите машини, уреди и продукти. Чрез печатните медии като списания и вестници, в брошурите и книгите, в специалните ежеседмични радиопредавания и кинопрегледни - те трябва сами да се информират. И накрая - образцовите стопанства и производства трябва да го подбудят към непосредствено подражание в тясно съседство.¹²⁷

За да успее този комплекс от методи да промени всекидневието на обикновените хора в селата, специалистите от обществената агрономия са категорични – първостепенна е “радиацията” на специализираните земеделски училища. Показателен е примерът, че няма “образцова” селска община, преди на територията ѝ да не е отворило врати поне допълнително земеделско училище. Това е едно от първите условия и в Наредбата за образцовите селски общини за номиниране за “образцово село”. (Вж. Гл. II. 3.). В

случай, че общината не е в състояние да поддържа такова, статутът ѝ на “образцова” се отнема.

В изкристализиралата окончателно към края на 30-те години конкретна правителствена програма за посоките на подобрителната работа, основният акцент се залага в организирането на такава система на земеделско образование, която “да отговори на нуждата от специална земеделско-стопанска и земеделско-домакинска просвета на селското население, в създаването на по-голям брой специалисти, които работят в областта на българското земеделие.”¹²⁸

Прилагането на законодателството в областта на специализираното земеделско образование от края на XIX в. до средата на 20-те г. на XX в. обхваща много ограничен брой млади хора от селата. Действащият между 1897 г. и 1925 г. *Закон за земеделческото учение* не дава големи възможности за въвеждане на масов тип земеделски училища в страната. Нещо повече - в този около 30-годишен период те се откриват преди всичко в градските центрове. Самият закон формулира добри намерения, но не без известна доза идеализъм - финансовите възможности за изграждане на нисшите земеделски училища лежат върху общините, средствата за което в повечето случаи са свръх възможностите им. (Вж. гл. I. 1.2.1)

След войните, при управлението на БЗНС, започва разширяването на мрежата от земеделски училища. Открива се и висшият агрономически курс в Софийския университет. По-конкретната регламентация на функционирането и структурата на едно ориентирано към аграрната практика земеделско образование в България става обаче едва със закона от 1925 г.

Този втори (и последен до 1944 г.) нормативен акт, наречен **Закон за земеделското образование**, влиза в сила през лятото на 1925 г.¹²⁹ Той регламентира откриването на един нов вид учебни заведения в селата – т.нар. **допълнителни земеделски училища**. Именно в разширяването на мрежата от този тип училища се съзират възможностите за “най-масова земеделска и домакинска просвета за младежи от двата пола” в селата.¹³⁰

Първите три допълнителни земеделски училища са открити експериментално още през 1924 г. Тогавашният ръководител на отдела за земеделско образование в МЗДИ коментира тези първи стъпки така:

“През 1924 г. бяха събрани данни за вида и числото на земеделските училища в другите страни. Сравнени с тях на нашето земеделско образование, пролича по очебиен начин, че в земеделска България земеделските училища са най-слабо застъпени както по отношение на работната земя, така и по отношение на населението... Това проучване затвърди мисълта, че е наложително да се пристъпи към практическо

*разрешаване на въпроса за даване на масова земеделска просвета на селската младеж... Така бяха организирани за първи път в страната три допълнителни земеделски училища – в с. Павел баня, Дъбово и Тулово... Като се има предвид, че в селата остават ежегодно около 20 000 младежи и девици, завършили прогимназията, посветявайки се на занаята на своите родители, ще се разбере колко голяма е била нуждата от масова земеделска просвета на селската младеж и че допълнителните земеделски училища дойдоха да задоволят по един евтин и практически начин тази реална нужда*¹³¹

В какво се състоят предимствата, според тогавашните експерти, на допълнителните земеделски училища? Обучението в тях трае 2 учебни години, през месеците (ноември-април), свободни от активна земеделска работа.

За селяните всяко поотраснало дете е и помощник в стопанството или домакинството. Родителите с неголеми доходи трудно могат да позволят две- или тригодишно откъсване от дома на някое от децата си – особено когато не виждат смисъл в това децата да се учат на занятие, което те и без образование упражняват. Когато обаче училището е в самото село и не се налага децата да отсъстват продължително от дома, обучението е безплатно, а и се упражнява и постоянен институционален натиск (от персонала на училището, кмета и пр.), шансовете на повече млади хора от селата да продължат обучението си след прогимназия чувствително се увеличават.

Самият Закон за земеделското образование определя като задължително посещаването на допълнително земеделско училище за всички момчета и момичета в училищна възраст, завършили прогимназия, главното занятие на чиито родители е земеделие и които няма да продължат образованието си в друг вид училище.¹³² Разбира се не всички младежи, покриващи тези условия, постъпват в допълнителните земеделски училища. Така например в Плевенска област за 1938/39 г. броят на учениците, подлежащи на задължително земеделско образование е 3 638, а учебната година в допълнително земеделско училище завършват около 2 400 младежи.¹³³ Данните за Шуменска област от същия период са още по-красноречиви. Там от завършили прогимназия около 3 500 момчета и 1 500 момичета през 1936/37 г., едва 30% постъпват през следващата година в допълнителните земеделски училища.¹³⁴

В самото начало, когато прохожда системата на допълнителните земеделски училища, пасивността, дори съпротивата, на селяните е много ясно доловима. Един родител от с. Александрово (Казанлъшко) си спомня:

“За пръв път в селото ни на 26 октомври 1926 г. дойде ръководителят на допълнителното земеделско училище в с. Габарево. И понеже единствено аз изпратих сина си, върху мене почнаха да се сипят негодуванията на ония родители, които не искаха да изпращат децата си в училището. Те ме обвиняваха, че ще стана причина да им бъдат съставяни актове за глобяване... През първата учебна година между другите предмети бе застъпено преподаването и по кошничарство, факт, който при втората учебна година бе използван от глобените вече родители и аз трябваше да понасям укори, между които и тоя, че син ми учил цигански занаят...”¹³⁵

Сходни наблюдения от това време има и Екатерина Галова – учителка специалистка в училището в с. Габарево (Казанлъшко):

“Първата ми работа – спомня си тя - беше да обходя къщите на ученичките, които подлежат на допълнително земеделско образование, да се запозная с родителите им, да поприказвам за програмата на училището и ползата, която ще извлечат дъщерите им от училището. Родителите с известно колебание и недоверие изпратиха 22 момичета със завършено прогимназиално образование само от две села – Габарево и Александрово – които са най-издигнатите в нашия район... Учебната 1926/27 мина под наблюдение на майките, изпратили дъщерите си в училището. Устройваните родителски срещи, общи беседи с родителите, визитациите по домовете, присъствието на родителите на ученическите обяди, курсовете за възрастни домакини станаха причина да се свърже училището със стопанствата и тази връзка така да се заякчи, че ученичките от 22 с течение на времето станаха 77 и не само от две села, а от осем.”¹³⁶

Описаната промяна на родителското отношение в спомените на Галова не е толкова невероятна, колкото изглежда на пръв поглед. Още едно преимущество на допълнителните земеделски училища се съзира и в това, че чрез тях е възможно да се въздейства и върху “**възрастното земеделско население**”. През летните месеци преподавателите от допълнителните земеделски училища трябва да уреждат курсове по домакинство, да подготвят лекции към организираните от читалищата т.нар. “народни университети” заедно с учители от местните начални училища или прогимназиите, с общинския лекар, агронома или свещеника в селото.¹³⁷ В задълженията им влиза да посещават домовете на своите възпитаници (момчета и момичета) и съветват на място за подобряване уредбата на дома или да дават съвети по “модерно” земеделие. Тези учители и учители са хората, които осъществяват и неколкогодишните анкети и наблюда-

ния за битовите условия в селото, които Институтът за земеделско-стопански проучвания провежда.

От 1936 г. МЗДИ започва да урежда и **летни детски градини** при допълнителните земеделски училища в селата, в които просветното министерство или Съюзът за закрила на децата в България не са открили такива. Любопитен допълнителен аргумент за откриването на тези детски градини твърди:

“Чрез тях учителките по земеделско домакинство намериха път да се вмъкнат в домашния и интимен живот на селското семейство, за да го подобряват и преустрояват като спечелват, чрез децата, сърцето и благоразположението на домакинята-майка”.¹³⁸

За да се стимулира по-голям интерес у учениците от допълнителните земеделски училища, областните земеделски камари предвиждат в бюджетите си средства за различни предмети, необходими за “модерните” селски домакинства, които раздават на проявилите се ученици - пчелни кошери, овощарски и лозарски комплекти, “готварски машини”, ютии, шкафове за продукти, комплекти маси със столове, мивки, сервизи и пр.¹³⁹

Инициативата за откриването на допълнителни земеделски училища в отделните села се поделя между земеделското министерство и селските общини, при заявена готовност от общинска страна за тяхната финансова издръжка. Министерството се ангажира с осигуряването на преподаватели и с частично финансово подпомагане.¹⁴⁰ Това е и основната отлика от другите видове земеделски училища в страната – практически земеделски, средни земеделски, зимни земеделски, специализирани по отделни отрасли в земеделелието, които се издържат изцяло с държавни средства.

Разпределение на сумите за издръжка на допълнителните земеделски училища¹⁴¹

Години	Отпуснати суми от МЗДИ	Помощи от общини и приходи от фондови земи	Всичко приходи
1936/37	2 487 338	5 849 490	8 337 128
1937/38	2 381 120	6 901 349	9 282 469
1938/39	2 243 606	8 477 998	10 721 504
1939/40	1 873 791	8 098 714	9 972 505
1940/41	2 700 000	9 100 000	11 800 000

В началото на 40-те години системата на земеделското образование в България има приблизително следната структура: **Агрономическият факултет** на Софийския университет и четири типа земеделски училища: **два земеделско-учителски института**¹⁴², **пет средни земеделски училища**¹⁴³, **47 практически земеделски и земеделско-домакински училища**¹⁴⁴ и **210 допълнителни земеделски училища** с мъжки и девически отдели.

Земеделските училища в България след 1925 г. – брой и видове¹⁴⁵

Година	Средно зем. у-ще	Практическо зем. у-ще	Допъл. зем. у-ще	Зимно зем. у-ще	Лозаро-винар. у-ще	Практическо зем. домак. у-ще	Средно зем.-домак. у-ще	Ср. у-ще по лесовъдство	Други
1925/26	3	1	14	7	1	6	1	1	У-ще по рибовъдство (РУ)
1926/27	3	1	34	8	1	6	1	1	РУ
1927/28	-	-	53	-	-	-	-	-	-
1928/29	2	2	69	9	1	6	1	1	РУ
1929/30	2	2	71	10	1	7	1	1	РУ
1930/31	2	2	68	14	1	7	1	1	РУ
1931/32	2	2	100	20	1	7	1	1	РУ
1932/33	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1933/34	2	3	120	24	1	7	1	1	РУ
1934/35	2	3	142	-	1	8	-	1	РУ
1935/36	2	2	165	-	1	8	-	1	РУ
1936/37	2	4	162	-	1	8	1	1	РУ
1937/38	2	4	162	-	1	8	1	1	РУ
1938/39	2	4	160	-	1	9	1	1	РУ
1939/40	2	4	208	-	2	11	1	1	2 У-ща по потопа
1940/41	2	6	205	-	2	12	1	-	2 У-ща по потопа

През допълнителните земеделски училища - от създаването им през 1925 г. до 1943 г. - преминават обучението си около **83 000 младежи** (момчета и момичета).¹⁴⁶ Няколко наредби на МЗДИ предвиждат учителите при тези училища да продължават да въздействат върху завършилите младежи и девойки като ги подпомагат в уредбата на техните стопанства и в подобрението на техните домове и след приключване на училището. Предвижда се това да става чрез финансовата подкрепа и стимулиране от страна на МЗДИ на завършилите посредством организирането в отделните селски общини на дружества на завършилите допълнителни земеделски училища.

В началото на 40-те г. в страната има 188 дружества на бивши земеделски възпитаници,¹⁴⁷ обединени в **Съюз на земеделските възпитани-**

ци със седалище гр. Плевен.¹⁴⁸ Тези групи, с над 5 000 членове през 1941 г.,¹⁴⁹ са концентрирани най-вече в Шуменска, Плевенска и Врачанска област, а най-много членове имат в Плевенска, Врачанска и Пловдивска област.

Освен че именно сред възпитаниците на земеделските училища се намира контингентът млади “образцовисти” в селата, неотменна част от пространството около училището е “показната” или “демонстративна” градина или стопански двор, поддържан от самите ученици. Инструкциите на чиновниците от министерството, а и нагласата на персонала от училищата, по този въпрос са еднозначни:

*“...Земеделските професионални и граждански добродетели се добиват и заякчават още по-добре чрез практическата работа в образцовото, показно земеделско стопанство, без което земеделското образование остава само словесно въздействие със съмнително трайно влияние. Най-добре е образцовото земеделско стопанство да бъде неразделна част от земеделското училище... Но когато това е невъзможно, образцово трябва да стане някое обществено (агрономско, общинско или училищно) стопанство или дори някое частно (на учителя, свещеника, просветения земеделски стопанин). В образцовото земеделско стопанство младите земеделски деятели ще се научат на общностен живот, ще свикват на другарство, взаимопомощ и благородно състезание, тъй необходими граждански добродетели за нашата земеделско-стопанска действителност. Пък и на недоверчивия наш земеделски стопанин ще подейства много повече онова, което сам вижда с очите си в някое стопанство, отколкото красноречивите словесни проповеди”.*¹⁵⁰

Нормативните документи по програмата “Образцово село” и практиките по реализирането ѝ регламентират не само конкретните варианти за устройването на образцовите земеделски стопанства. В тях постоянно се припомня и с кои групи млади хора в селата да се работи приоритетно. В случая, това са изключително момичетата, завършили прогимназиална степен на образование.

II. 6. Селските жени като основен обект на програмата “Образцово село”¹⁵¹

“Преди войните и доскоро след тях почти на всички селски домакини беше предоставено сами да се справят с тежките майчински задължения, сами да разрешават много свои задачи... Тя (селянката) беше лишена от знания и поставена в най-ограничени възможности за самообразование. Тя и днес е още жертва на суеверието, което съпътства всяка нейна дейност като майка, съпруга, домакия и стопанка... Благоустройство, обществена хигиена, домоустройство, водоснабдяване, не са на завидна висота в нашето село.... Недостатъчно просветена и поставена в извънредно тежки условия, селската домакия се движи под тежкото бреме на своите всекидневни задължения...А колко илюзии, колко надежди се погребват в резултата на тая стихийна надпревара в името само на три главни нужди – хлябът, облеклото и детето! А нашата трудолюбива и трезва селянка е достойна и за по-висши задачи...”¹⁵²

Цитираният пасаж от статията на областния земеделско-стопански директор на Бургаска област от 1938 г. представя характерния като звучене и акценти начин, по който в тогавашните обществени дебати се поставя актуалната селска проблематика, когато се пише в популярната аграрна литература по проблемите на жените в селото.

Формулата “просветена селска домакия” по това време се превръща в постоянно звучаща в общественото пространство фраза. В публицистичните текстове този образ се противопоставя на представата за мнозинството жени в селата, които нямат възможност (понякога и желание) да получат по-високо от начално образование. В текстовете или придружаващите ги илюстрации, те се представят обикновено като обитаващи “нехигиенични” жилища с недостатъчно и нефункционално разпределена жилищна площ. Около тях (обикновено приклекли до примитивно огнище) се изобразява недоволен съпруг и зле облечени и видимо недохранени деца.

Обратно – “просветената” селска домакия е представяна в приветлива кухня с печка и мивка, която посреща прибиращите се от детска градина деца или напътства подготвящата уроците си дъщеря ученичка. На високата маса - в красиво подредени прибори чака вечерята за семейството. В края на чисто застлания миндер наблюдателните читатели

могат да забележат и полуотворено четиво, за което домакинята е имала време през деня. В повечето случаи “просветената селска домакиня” е завършила земеделско-домакинско училища или поне домакински курс.¹⁵³

Няколко публикации от последните години отварят полетата на търсене, свързани със социалната история на селото и проблемите на жените в селското пространство - на полово-специфичните и поколенчески аспекти и на въпросите, свързани с начина на живот и житейските планове на младите жени, както и с значимите промени в домашната сфера.¹⁵⁴

Ситуирането на жените в програмата “Образцово село” се опитва да покаже, как са мислени, разбирани и преценявани от тогавашните участници и участнички в тези процеси, за да може след това по-адекватно от съвремените мащаби да се интерпретират социалните промени в селското пространство през междувоенния период; да представи ролите, които се задават на жените в рамките на нормата, формулирана от “Образцово село” като “просветени селски домакини”; да проследи, дали тези роли намират своите “актриси” и какви реални ефекти в крайна сметка има програмата за тези жени.

Освен специализирания периодичен печат¹⁵⁵ и архивни материали, тук са използвани и автобиографични интервюта с жени, родени през втората половина на 20-те – началото на 30-те г. на XXв.

Исклучително хигиенният патос на програмата “Образцово село” и опитите за промяна, преди всичко в пространствата на селския дом, определят като обект на въздействие на държавната институционална намеса главно селските жени, и то **младите жени в селата**.

В социологическите проучвания за “селското земеделско домакинство” от 30-те години и заниманията с проблемите на “българската селянка”, основният акцент е свързан с “разхода на труд” на **селската домакиня – в дома и в стопанската работа**. В тази посока най-представително е цитираното изследване на **Христина Мочева** “Селското земеделско домакинство в България през 1935/1936 (бюджет, обстановка и разход на труд)”¹⁵⁶ (Вж. Гл. I. 4.5.2.) Това проучване и основаните на него по-късни коментари на изследователи и обществено ангажирани аграрни специалисти, отбелязват селото като нехигиенично пространство, застрашаващо жителите му и нуждаещо се от радикални реформи. Акцентите на тези публикации постоянно напомнят, че “модернизирането” на селата неотменно се нуждае от младите момичета и жени, които би трябвало да усвоят модерните знания за това, как да поддържат своето домакинство и да възпитават децата си по рационален начин.¹⁵⁷

Вера Тодорова-Йончева¹⁵⁸ насочва интереса си към младите жени в селата и в самия край на 30-те г. провежда и публикува анкетата **“Интереси, дейност и задачи на селското момиче”**.¹⁵⁹

Участнички и образователно равнище на участничките в анкетата “Интереси, дейност и задачи на селското момиче”¹⁶⁰

Групи по възраст	I	II	III	Средно
Средна възраст на момичетата	16 г.	18 г.	23 г.	18 г.
Ученички /%/	67,1%	6,6%	1,6%	25,1%
Домакини /%/	31,7%	83,1%	82,0%	66,8%
Работят /%/	1,2%	10,3%	16,4%	8,1%
Не е продължила образованието си, защото:				
1. Не желае и няма интерес	25,5%	29,4%	28,3%	28,7%
2. Няма материална възможност	63,6%	60,6%	63,3%	61,5%
3. Родителите ѝ не позволяват	29,1%	28,4%	30,0%	28,7%
Би ли продължила образованието си?				
Да	68,3%	61,3%	52,2%	62,5%
Не	31,7%	38,7%	47,5%	37,5%

Интересни са отговорите на момичета, които визират техните жизнено и професионални планове:

*“... На въпроса: желае ли да продължи образованието си и къде? – 63% от всички отговарят “да” в професионално училище, в земеделско училище, в гимназия, университета, домакинския институт в Пазарджик и др. Много мечтаят да станат шивачки, учителки, чиновнички, агрономки, лекарки, аптекарки, зъболекарки, акушерки, самарянки, дори и артистки, поетеси и общественички.*¹⁶¹

Социологическите проучвания на селските домакинства отчитат не само параметрите на домашното пространство, но и се опитват да проследят участието на жените в стопанската работа и включването им в **различни обществени организации** в селата:

*“А повелята на новото време постави нови задачи на селската девойка. Като домакиня и майка тя трябва да се грижи за храната, облеклото, чистотата и здравето на семейството, отглеждане на деца, подреждане на дома и пр. като стопанка тя има равен дял с мъжа в работата на стопанството за осигуряване средства за преживяване на семейството. Най-после тя не е безучастна към обществения живот на селото, като макар и още не напълно осъзнала това... Тя вече е активен работник в читалището, в кооперацията, на селската сцена и пр...”*¹⁶²

Към края на 30-те г. на XX в. в около половината селски домакинства в страната има хора, които участват в някаква обществена организация. От тях едва 7,02% са жени – главно в християнски дружества, читалища, кооперации и пр.¹⁶³

Христина Мочева и Вера Тодорова-Йончева са тези, които в специализирания печат постоянно се опитват да популяризират създаването на **женски селски сдружения по образеца на американските домакински служби**. През 1941 г. те публикуват на страниците на сп. *“Земеделско-стопански въпроси”* и проект за програмата на едно такова сдружение. Предлаганият от тях модел на женско дружество трябва да работи в няколко посоки: да подпомогне работата на селските жени в сферата на домакинството – храната, хигиената, домакинската икономия /рационализиране на труда и балансиране на домакинския бюджет/, устройването на къщата и двора и пр.¹⁶⁴ Особен акцент двете агрономки поставят в посока засилването на обществената ангажираност на селянките:

“...В обществото – подготвяне на жената за една съзнателна и организирана намеса в социалния живот на селото – възприемане и подкрепяне на инициативите на училището, читалището, църквата и другите културно просветни организации във връзка с подобрене живота на селото; активно сътрудничество при организирането и извеждането работата в трапезариите, детските градини, благотворителни дружества и други почини на селото.”¹⁶⁵

Особено силен е и патосът на авторките, свързан с търсенето на възможности за **“свободно време”**:

*“...На жената да се даде възможност да се просвети и обучи в своята всекидневна многостранна работа, за да може чрез едно настъпило рационализиране и облекчение на труда да открие свободно време, което да употреби за отмора и културно издигане”.*¹⁶⁶

Министерството на земеделието и държавните имоти приема като един от основните си приоритети на работа по организиране на образцовите села в края на 30-те г. именно **“рационализирането” на домакинския труд**. Това е и един от основните мотиви за откриването на повече летни детски градини в селата, на “народни консервни работилници” и “обществените фурни комбинати”. (Вж. Гл. II. 5.1.1., II. 5.1.2.)

Не само жените, обществено ангажирани с програмите за *“подобрене на бита в селото”*, са тези, които популяризират промяната в престранствата на дома и в разпределението на труда в селското домакинство. Цитираните вече Димитър Бирников, Тотю Брънеков, Георги Калъпчиев, Димитър Павурджиев, Янаки Моллов и др. постоянно напомнят от страни-

ците на различните земеделски списания не само за необходимостта от рационализиране на женския труд в домакинството, но и за промяната на отношението към “женския” домакински труд въобще. Особено красноречив в това отношение е един от апелите на Захари Захариев:

*“Не е ли време да направим една основна ревизия на всичко онова, което в нашето мъжко самонадценяване, ние сме определили като “женска работа” и поради недоразбиране на собствените си интереси или просто от мързел, отказваме да вършим?”*¹⁶⁷

Голяма част от нормативните документи на МЗДИ на всички равнища (областни служби, околийски и районни агрономства, общински агрономически служби), както и публикациите на представители на министерството в специализирания печат, свързани с провеждането на начинанията за “подобрене бита в селото”, повтарят почти буквално една и съща фраза:

*“Работата по стопанското и културно подобрене на селото трябва да бъде поставена в тясна връзка със земеделското образование и особено с **образованието на селската жена**...”*¹⁶⁸ (курсив мой – М.А.)

Възпитаниците и възпитаничките на практическите (средни) и допълнителните земеделски училища, са визирани като бъдещите “просветени селски стопани” и “просветени селски домакини”, които ще са в състояние да усвоят нормите на едно “модерно земеделие” и “земеделско домакинство”. Специалистите, които тогава разработват основните параметри за подобрителната работа в селата, отчитат като обнадеждаващ факта, че за няколко десетилетия грамотните хора там са се увеличили. Вниманието им е насочено главно към завършилите прогимназиално образование.¹⁶⁹

В изграждането на действаща системата от допълнителни земеделски и земеделско-домакински училища се съзират най-достъпните пътища за разпространяването на редица “модерни и рационални” форми на бита сред младите жени в селата. (Вж. Гл. II. 5.3.)

В програмите на девически отдели на тези училища курсовете по готварство, ръкоделие, шев, птицевъдство и т.н. играят наред с обучението по земеделие много голяма роля.¹⁷⁰ В тях неизменно се включва цялата тази група предмети, пряко насочени към подготовката за ролите на майка и домакиня, с което работят за установяването на нормите за тези роли и формирането на представи за “образцовата” майка и домакиня.¹⁷¹

“...В тези училища ежегодно 2 500 до 3 000 селски девици получават теоретически и практически знания по следните земеделско-домакински предмети: земеделие, скотовъдство, млекоарство, птицевъдство, пчеларство, бубарство, овощарство, зеленичарство, цветарство, лозарство, консервиране, готварство, предачество, тъкачество, шев,

кошничарство, домакинство, семейна етика, хигиена и болногледане, майчинство и детство.

*Освен тези специални предмети, застъпени са и някои от по-главните общообразователни, като аритметика, български език, българска история, българска география и др., които имат значение да повдигнат общата култура на селската деввица...”*¹⁷²

При обосноваването на необходимостта от земеделско девическо образование често се използват аргументи, които могат да се видят и интернализирани като търсена ценност у голяма част от момичетата възпитанички на тези училища:

*“Всяка от нас ще стане образец на съвършена селска домакиня...Пръснати стотици, хиляди такива образцови домакинства – малки светили из страната ни, ще привличат очите и стремежите на по-назад стоящите към тях, защото човешката черта е стремежът към по-съвършеното. Ето нашата задача – да стоим високо и да повдигнем околното ниво към нас...”*¹⁷³

Изграждането на достатъчно широка мрежа от професионални земеделски училища в края на 30-те и началото на 40-те години на ХХ в. е свързано не само с по-големите бюджети на МЗДИ,¹⁷⁴ но и с наличието вече и на достатъчен брой специалисти и специалистки, работещи в сектора на “обществената агрономия” и преди всичко на учителки специалистки по земеделско домакинство в тези училища.¹⁷⁵

II. 6. 1. Жените-агрономки и учителките по земеделско домакинство – за усвояването на “рационалните” домакински практики или как се възпитава “модерната домакиня” на село

“Когато се подириха интелигентни и възпитани учителки на селската жена, за да научат нашата селянка на всичко онова, което ѝ беше необходимо като “стопанка, домакиня и майка”, такива учителки не се оказаха или, които бяха завършили учението си на запад у нас бяха малцина, но и те познаваха основно само някои от разнообразните нужди на селското домакинство и стопанство, нямаха едно цялостна представа за нашето селско домакинство и стопанство, нямаха познания, за да бъдат истински учителки на селянката; следователно не бяха годни за работа в село и между селската жена и девица...”¹⁷⁶

По този начин Григор Николиев (по това време директор на Полувисшия институт за земеделско домакинство в Пазарджик) започва една своя студия, посветена на женското земеделско образование. По-надолу той отбелязва, че в директната подобрителна работа с жените в селото най-успешно биха работили жени специалистки. Осъзнаването на тази необходимост още в началото на 20-те години, според него, е и причината да се открие през 1920/21 г. **Институтът по земеделско домакинство в Пазарджик**. До 1938 г. в него се подготвят около 270 специалистки по земеделско домакинство,¹⁷⁷ които работят по-късно в системата на “обществената агрономия” – учителки по земеделско домакинство към районните и околийски агрономства в цялата страна.

“Випуските - продължава Николиев - дадоха много учителки, които години наред работят в селото и по тяхната работа може да се съди и за работата на института... Целта на института е да подготви ръководителки на селската жена; учителки за земеделско-домакинските училища в страната ни и съветнички в селскостопанските и домакинските работи на селянката.”¹⁷⁸

С откриването през 1921 г. на **Агрономическия факултет** към Софийския университет, възможност да следват там получават и момичета. Преди това висше агрономическо образование в чужбина получават няколкостотин българи – до края на XIX в. това са общо 135 души (от тях 27 се дипломират преди 1878 г.).¹⁷⁹ Първата дипломирана агрономка в Бълга-

рия е родената в София през 1894 г. Ганка Рускова. Тя следва в Москва и Бон и след завършването си преподава в различни земеделски училища и работи като агрономка в районните служби на земеделското министерство.¹⁸⁰

Прави впечатление, без за това да има специални изследвания, че към висше агрономическо образование се насочват преди всичко млади жени от големите градове (Христина Мочева и Вера Тодорова-Йончева също не правят изключение),¹⁸¹ а в земеделско-домакинския институт и в практическите земеделски училища следват главно момичета от селата и малките градове.

Една статия на Радка Симеонова, публикувана през 1940 г. в сп. *“Млада българка”*, дава известна представа за проблемите на тези млади жени, решили да се професионализират като специалистки в аграрното поприще:

“Ако надникнем в аудиторииите на агрономическия факултет, на първо място ни прави впечатление, че количеството на мъжете е преобладаващо. Рядко може да се открие присъствието на някое момиче. Ограниченията, които се правят на жените при приемането им в университета, тук се чувстват най-силно. До скоро само 5 или 6 бяха щастливките, които имаха достъп до тая специалност. За голяма радост сега броят на жените е удвоен, но все още голяма част от кандидатките не могат да бъдат удовлетворени в техните стремежи... Българската е отрупана с толкова много задължения и труд, та сама никога не би се загрижила за своето културно издигане. Енергичната агрономка ще ѝ посочи средства за улесняване на всекидневната ѝ работа, ще я научи как да си приготви необходимите удобства, ще ѝ създаде най-после интерес към непознати до тогава за нея неща, от които тя би извлякла толкова полза!”¹⁸²

След завършването често се оказва проблемен и достъпът на агрономките до работа в обществено-агрономическите служби. Документите на МЗДИ за работещите в областта на обществената агрономия през 1941 г. показва следната картина: сред началниците на отдели и инспекторите в министерството, както и в обществено-агрономическите служби при областните дирекции и в районните агрономства няма жени. Сред участъковите агрономи (общо 260) фигурират имената едва на 9 агрономки.¹⁸³ Останалите най-вероятно упражняват професията си като преподавателки в различни земеделски училища в страната.

Опитите да се въздейства на жените в селото, за да променят параметрите на своето съществуване в посока към рационализиране на дома-

кинския и селскостопански труд и да внесат градски елементи в поддържането на селския дом, разчитат не само на специалист(к)ите по земеделско домакинство:

“Просветата на селската жена, обаче, не трябва да бъде дълг само на държавните институции – общопросветни и специални училища. ...Просветените жени в селото – учителки от общообразователните и земеделски училища, акушерки, детски учителки, съпруги на чиновници и др., могат да изиграят една много полезна роля в областта на селската женска просвета, защото на тях не ще им бъде отказана помощ нито от властта, нито от училищата, нито от читалищата, нито от кооперацията, нито от църквата. А ако тая инициатива се обособи и чрез едно женско дружество, което да стане фокус на усилията за работа на селската жена, тогава тази народополезна дейност би била особено одухотворена.”¹⁸⁴

Малко по-изчерпателна представа за реалните ефекти на програмата сред младите жени в селата може да се даде и не само чрез архивните документи и отраженията в специализирания печат. Все още е възможно някои от тогавашните момичета сами да аргументират житейските си избори. Интересно е да се види как самите те, като участнички в събитията, ги възприемат и дефинират, какви са собствените им анализи и мнения.

Сред **автобиографичните интервюта** с няколко жени, родени през 20-те години на XX в., в които са добре открити рефлексии им по отношение “образцовистката” пропаганда, ще представя **един конкретен пример** - разказа на жена от едно от образцовите села, която е учила в средата на 40-те г. на XX в. в земеделско-домакинския институт в Пазарджик.¹⁸⁵

С. И. е родена през 1925 г. в с. Долни Луковит, Плевенско – образцово село по програмата за Оряховска околия. То е едно от “витринните” села по програмата.¹⁸⁶ В непосредствена близост (в Плевен, а по-късно в Долни Дъбник) е и седалището на Съюза на завършилите допълнителни земеделски училища. Родителите на Станка са земеделци, притежаващи около 80 дка земя. Тя е най-голямото от трите деца в семейството. След основно образование в селото, и тримата завършват гимназия (в Кнежа и Оряхово). През 1946 г. Станка постъпва в девическия земеделско-домакински институт в Пазарджик и завършва неговия последен випуск преди закриването му през 1948 г.

Семейството ѝ е едно от 20-те в селото, включени в програмата или в “проекта”, както самата тя определя “Образцово село”:

“През 1943 г. беше идеята за Образцовото село. То не се обособи. То не можа да се обособи. Такава му беше идеята на правителството.

1944 г. стана превратът и той си отиде, германеца... - агроном, изпратен от Германия с цел да основе това стопанство – образцово. Той трябваше да основе това образцово земеделско стопанство, но поради, стеклите се политически събития не можа да се осъществи този проект, тая програма... Не знам кой му е набелязал тия 20 семейства. С 20 семейства той трябваше да работи. Едно от тия 20 семейства беше нашето...¹⁸⁷

Изключително интересни са коментарите на Станка Илиева за допълнителното земеделско училище в селото, преподавателките там и мотивите ѝ да се насочи към домакиния институт:

“А кой ме насочи? Това, че в нашто село имаше много хубаво обзаведено земеделско училище. Допълнително земеделско училище. Двегодишно, в което ние след института трябваше да бъдем преподавателки. След прогимназия – две години. То не дава никакво образование, просто дава някаква просвета. На момчетата - в областта на домакинството, в областта на шиенето, на бродерията. На момчетата - земеделието, овощарство, градинарство, пчеларство – това момчетата. Образцово, образцово – много хубаво земеделско училище. И там преподавателката, която беше по домакинство - беше момиче от село, завършила в Пазарджик... А преди нея, друга една, която пак беше от Пазарджик и татко много я ценеше... Тя Атанасова се казваше. Три села ѝ се даваха на нея – тя да ходи, да посещава тия села, да подпомага домакините, да ги обучава как се отглеждат буби и същевременно да ги обучава на домакинство и домакинска икономия. И на нея ѝ беха предоставили, понеже тя имаше район няколко села, ѝ беха предоставили двуколка. И тя седне на двуколката, и татко вика: “Като видя Елена Атанасова на двуколката... - много му беше приятно – там ще идеш и ти да станеш като Елена Атанасова”. И верно отидох там...¹⁸⁸

За Станка Илиева времето, прекарано в института в Пазарджик е един от най-значимите моменти в живота ѝ. Тя възстановява почти по минути престоя си там – подробно разказва за предметите, часовете, учителите и учителките, за момчетата, за плановете за бъдещето, които за чертаели заедно. Станка Илиева не е успяла да се реализира на избраното от нея поприще, но оценката ѝ за значимостта на образованието, което е получила е недвусмислена:

“Имахме право да преподаваме в земеделски училища. Аз не можах, защото тях ги закриха през 1949 г. - веднага щом завърших. Със закриването на нашия институт закриха и училищата. Ние остнахме на пътя... Възпитание, аз не мога да кажа, че го дължа на родителите

*си, защото те са слабо грамотни, с начално образование. Майка има IV отделение, татко има IV отделение. ...Така, че – там в института. Това е средата, която ми е дала, това, което СЪМ, ако съм нещо.*¹⁸⁹

Позоваването на автобиографични разкази на момичета, докоснати или засегнати от амбициозните програми за “подобряване на живота на селското население” не е самоцелно, макар и фрагментарно в настоящия текст. Промените и континуитетът в жизнените им ориентации и биографии могат да бъдат коректно преценени и оценени само ако се съблюдава и техния социализационен опит и индивидуалния начин, по който те са решили да изградят своя живот.¹⁹⁰

II. 7. Медийно покритие на програмата “Образцово село”

*Наред със земеделските училища, сред населението трябва да се развие и широка просветна пропаганда, за да се повдигне общата и стопанска култура на селото. За целта трябва да се пръсне безплатна популярна земеделска книжнина, филми с научен и здравен характер, снабдяване на населението с евтини радиоапарати, стопански екскурзии, намаление на ж.п.тарифи, подвигни и районни изложби, създаване на образцови села.*¹⁹¹

Изследването на селските модернизации от междувоенния период в България и фокусирането върху програмата “Образцово село” в този контекст би трябвало да държи сметка за две основни специфики: отношението между проект и процес и едновременно с това – между институции и поведение.¹⁹² Това означава да се потърси отговор на въпроса, **доколко посланията** на нормативните актове и усилията на “трегерите” от институциите, натоварени с реализирането на “Образцово село”, **стигат до своите адресати** и в крайна сметка – **какви са ефектите** от тези усилия. Представянето на информационната инфраструктура, обслужваща популяризирането на програмата “Образцово село” е необходимо и доколкото една “образцовост” има смисъл, ако е пред очите на хората.¹⁹³

Специализираният печат и популярната селскостопанска литература съпътстват и подпомагат процеса на аграрната модернизация и намират своята функция като посредник за разширяване на аграрните зна-

ния под различни форми.¹⁹⁴ (Вж. Гл. I. 2.3.) Тук трябва да причислим и другите медии, мобилизирани в “подобрителните” кампании за “подобриенето на бита в селото” през изследвания период – **радиопредаванията, кинопрегледите**, дори и специалните **изложби** и панаири.

II. 7. 1. Земеделско-стопанският периодичен печат

През 20-те години на ХХ в. се установява едно стремително развитие в писането на **селскостопански четива**. След 1925 г. излизат по около 47 издания в тази сфера годишно (само за 1929 г. те са 78). След частично отслабване в началото на 30-те г., по-късно - след 1935 г. интензивността в публикуването на популярна селскостопанска литература отново се връща на равнището от края на 20-те г. Втората световна война в началото не оказва голямо влияние върху броя на този род публикации и едва през 1944 г. настъпва главоломен спад.¹⁹⁵

През 1942 г. Георги Калъпчиев¹⁹⁶ подготвя специален анализ върху аграрния периодичен печат и основните заглавия в тази област.¹⁹⁷ Сред **вестниците** той представя “Български градинар”, “Вършачка”, “Горска просвета”, “Земеделска задруга”, “Земеделски възпитаник”, “Кооперативно птицевъдство”, “Кооператор”, “Говедовъдство”, “Наше село”, “Овощар”, “Стопански преглед”, “Тютюнопроизводител” и др.¹⁹⁸

Сред **списанията** като значими за популярната земеделска просвета Калъпчиев отбелязва “Аграрни проблеми”¹⁹⁹, “Агрономическа мисъл”²⁰⁰ “Българска коприна”, “Градинарство”, “Земеделие”, “Земеделска практика”²⁰¹, “Земеделско образование”²⁰², “Земеделско-стопански въпроси”²⁰³, “Кооперативен поход”, “Модерно земеделие”, “Образцово село”²⁰⁴, “Селска младеж”²⁰⁵, “Селска стопанка”²⁰⁶, “Списание на земеделските камари” и др.

Българското земеделие и правителствените програми за подобриенето на бита в селото през 1943 г. се представят и в немскоезичното пространство. В специалната поредица sBerichte sber Landwirtschaft” на Списанието за аграрна политика и земеделие (Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft) - орган на Райхсминистерството по прехраната и земеделието - излиза и специален брой за България.²⁰⁷ Тук са и студиите на познатите фигури, свързани с ‘образцовизма’ - Тотю Брънеков със статията “Българският агроном”,²⁰⁸ Димитър Бирников с “Подобриенето на бита в селото”,²⁰⁹ Христина Мочева със “Селското домакинство в България”²¹⁰ и др.

II. 7. 1. 1. “Към образцовост!” - Списанието “Образцово село”

Конкретно във връзка с популяризирането на програмата “Образцово село” през 1940 г. се замисля издаването и на специален печатен орган. От лятото на 1941 г. до втората половина на 1944 г. излиза т.нар. списание-ръководство “**Образцово село**” – “*илюстрирано списание за всестранно развитие на българското село*”. То се списва от “комитет”, в който фигурират имена на специалисти от земеделското министерство, Агрономическия факултет на Софийския университет и Института за земеделско-стопански проучвания – Тотю Брънеков, Иван Найденов, Цветан Кадийски, Емил Рудолф, Здравко Гунчев и др.²¹¹

Главен редактор на списанието е Димитър Павурджийски, който от втората годишнина на списанието започва да се подписва като Димитър Павурджиев-Образцовин. По всичко личи, че издателският комитет получава добро финансиране и “морална” подкрепа от Министерството на земеделието – то е богато илюстрирано със снимков материал, който може да бъде видян и в официалните издания на министерството. Списанието поддържа и рубрики, в които “гостуват” с кратки статии хора като Констанца Ляпчева,²¹² Захари Захариев,²¹³ Янаки Моллов,²¹⁴ Димитър Бирников,²¹⁵ Хр. Мочева²¹⁶ и др.

Пилотният брой на списанието запознава бъдещите читатели със своите популяризаторски цели и тематиката на материалите, които ще се публикуват:

*“Целта на списанието проличава от самото му име... - да дадем скромните си усилия, наред с другите труженици в това поле, за създаването на едно действително образцово село... Вярно е, че за постигането на този **идеал** (курсив мой – М.А.) у нас трябва много да се работи. В много отношения ние тепърва се организираме. ... Чрез своите сътрудници, много добре подбрани и компетентни, в кратки, но много и разнообразни информации, то ще третира: всички въпроси, необходими за доброто развитие на селското ни стопанство; особено внимание то ще обръща на живота и бита на селското население, стоящи в този момент на много ниско ниво; все със същата настойчивост ще бъдат поведигани и въпроси от социален и здравен характер; чрез него особено много ще се застъпват и въпросите, свързани и с образованието на селското население... Всяко списание, предназначено за селото, трябва преди всичко вярно да отразява живота в селото... Никога то не бива слиза под средния уровень на селото и трябва енергично да дърпа нагоре, а не да се подравнява със сега съществуващото положение*

ние..., но и да не витае във от досегаемите предели от селото”.²¹⁷

За да убеди в популярността си, списанието поддържа обширни рубрики с писма на читатели и читателки, оформени съответно като “Земеделските стопани до нас”²¹⁸ и “Земеделските домакини до нас”.²¹⁹ Разбира се публикуват се такива читателски писма, които са в унисон с патетичния стил на сп. “Образцово село”.

*“Няколко мои приятелки в селото – пише Донка Корфонозова от с. Геша, Оряховско - получиха списанието “Образцово село”. Прегледах го внимателно и разбрах задачата му: да работи за създаването на образцови земеделски стопанства, домакинства и села у нас. Да знаете и аз колко силно желая да стана образцова земеделска домакиня, т.е. да напусна този примитивен и убийствен живот за мен и семейството ми. Моля, изпратете ми всички излезли книжки досега”.*²²⁰

Понякога в списанието се отпечатват снимки и могат да се прочетат статии, публикувани вече и в други списания и вестници – във в-к “Стопански подем”, сп. “Земеделска камара” – Шумен, “Селска младеж”, “Селска стопанка”, “Земеделско образование”, “Общинска автономия” и пр.

Сред аграрния печат сп. “Образцово село” е може би и най-богато “гарнирано” с реклами, насочени да изкушат като клиенти читателите селяни. Рекламира се широк спектър продукти и стоки – от реклами на “модерен” земеделски инвентар, мебели, домакински уреди, радиоапарати, предложения за застраховки, обяви за домакински курсове, ... до реклами на козметика.

Приповдигнатият стил и предозираният понякога патос на материалите в списанието (от днешната перспектива на неизкушения в реалното време от образцовизма читател), не пречи на авторите да си дават реална сметка, до каква степен посланията им достигат до хората, за които са предназначени:

*“... Обаче все пак, положението на специално земеделската просвета сред земеделското население е незадоволителна. В това ни убеждава фактът, че в България, с 85% селско население, гдето все още главният поминък е земледелието, при наличността на 750 000 земеделски стопанства и на повече от 1 200 000 възрастни земеделски стопани, периодическа земеделска литература четат не повече от 50 до 60 000 души, т.е. около 4% от земеделските стопани”*²²¹

В проучването “С какви интереси живее селското момиче” Вера Тодорова-Йончева коментира и читателските предпочитания на младите жени в селата:

“... За да използва свободното си време и да се спаси от скуката и

еднообразието на забравеното, откъснато от града малко селце, селското момиче чете и то най-много любовни и исторически, случайни романи и вестници и списания... Домакински списания се получават и разглеждат с любознателност, а земеделски, литературни и философски – почти никак.²²²

Тя отбелязва също, че където имат тази възможност, хората в селото предпочитат да слушат преди всичко радио.

II. 7. 2. Радиопредаванията в популяризирането на обществените проекти за селото от 30-40-те г. на XX век

Във връзка с популяризирането на обществените проекти за селото в България и по-специално на програмата “Образцово село”, насочвам вниманието си към предаването “**Час за селото**”, подготвяно в “Радио-София” след 1935 г.

В началото на 40-те години радиоапарати вече има почти във всяко селско читалище, в кръчмата, а не са рядкост вече и в някои домове.²²³

Журналистически репортаж за с. Априлово (Поповско) от 1942 г. представя живописно как се слуша радио в едно село:

“В читалището има радио (с акумулатор, понеже селото не е електрифицирано). Три пъти на ден се събират тук селяните, жадни за новини... Ето ги, наседали в малката читалня на долния етаж на зданието, където е поставено радиото. Прозорците са разтворени, за да могат да слушат и ония, които са отвън... Идват да слушат новини и мъже и жени. Еднакво се интересуват. Един неделен ден дойдохме на “часа на селото”. Намерихме голям брой селяни... Освен този, в селото има още пет радиоапарата – един в една голяма кръчма и четири по домовете. Навсякъде бяхме по веднъж. Селяните, които имат радостта да притежават радиоапарати, любезно канят другите да им гостуват “на радио”. Затова не се учудих, когато веднъж в една такава къща, намерихме в малката стаичка, където беше радиото, над 30 души, наблъскани един до друг, мъже и жени, много от които бяха довели деца пеленачета и по-големи.”²²⁴

Това е времето, когато стават популярни думи като “радио-седянка” и “читалищна седянка” – и двете свързани със събирането на хората от селото за слушане и обсъждане на чутите радиопредавания. В програмата на “Българско радио” (Радио-София, Стара Загора и Варна) на блока

“Час за селото” е отделен един час в неделя привечер – време, когато се предполага, че селскостопанската и домакинската работа за седмицата е приключила.

Съдейки по запазените архивни източници с текстове на предаванията и част от обратната кореспонденция на редакцията, проблемите на бита и тук не остават без отзвук.²²⁵ В рубриките на предаването, напр. “Стопански съвети и напътствия”, често се говори за планове за строеж на “хигиенични и евтини типови жилища”,²²⁶ за фурните-комбинати,²²⁷ за строежа на образцови жилища, за акушерската помощ в селата, за участието на жените в обществения живот на селото,²²⁸ за девическото земеделско образование²²⁹ и пр.

Понякога, иначе сложно звучащите текстове на различни нови нормативни документи, се поднасят от водещия Петко Ников и по шеговит начин:

“Час за селото”, неделя, 30.III.1941.: - Здравейте драги селяни. Добре, че днес не е 1.IV. Сигурно всички щяхте да помислите, че каквото ще ви кажа, ще е лъжа; нали тогава се пуцат априлски шегу? ... На това отгоре ще ви зарадвам с една новина, която, може би, някои от вас вече знаят. Министерският съвет прави всичко възможно за хигиеничното подобрене и благоустрояването на селата. Първата стъпка в това направление са изработените в Министерството на благоустройството планове за хигиенични и евтини типови къщи, които ще се раздават безплатно. Ама не къщите, а плановете ще се раздават безплатно. Знам, че някои си помислиха: “Ха, ето и къщи безплатно ще ни раздават!”. А, много ще им стане... Подпомагането ще представлява – улеснение в строежа, 25% намаление на тарифни такси по БДЖ за превоз на материали... Това се отнася и за Дончо Каръмчев от с. Паничере, Пловдивско, който не само стихотворения да пише, ами и за типова къщичка да си помисли.”²³⁰

Обикновено всяко включване на водещия завършва с подобно на цитираното персонално напътствие, взето от писма на слушатели, които чакат да го чуят.

“Уважаеми Бай Петко – пише Г. Йончев от с. Житница – Слушаме редовно Радио София. Особено се радваме като засвири народна музика... Но едно ми е мъчно само, бай Петко: защо не казвате и за нашето с. Житница (Пловдивско) някоя и друга дума... Миналата есен си направихме община и читалище... Бай Петко, баба Кера Тарасовата иска повече народна музика в неделя, а дядо Паню Тараша пита, като му е заболял вола от “гъсеница” в задния крак, с какво го лекува...”²³¹

Писмото продължава, изброявайки проблемите на десетки жители от селото. В архивния фонд на радиото се съхраняват десетки подобни слушателски реакции, които показват, че много селяни искат не само да са добре информирани, но имат самочувствието да поставят на всеослушание и дребните си всекидневни проблеми. Сътрудниците на предаването за селото също насочват вниманието си към тази *“политика на дребните факти”*. Редакторска статия с такова заглавие във в. *“Български радиопреглед”*²³² поставя на обсъждане точно тези въпроси:

*“За разработването на тези “дребни проблеми”, за ежедневиия живот на селото, там, където се оглежда живота тяло на народа, за въпросите, свързани с храненето, жилищната уредба, облеклото, запълването на свободното време, общата хигиена, отглеждането на децата...”*²³³

Съзнавайки, че проблемите на бита в селото са проблеми преди всичко на селските жени, сътрудниците на *“Час за селото”* се тревожат дали домакинските радио-съвети стигат до тях и какви точно трябва да бъдат те:

*“Българската селянка по-малко слуша “Часа на селото”. То се дължи на това, че тя по-рядко може да посещава обществените места, дето има поставени радиоапарати, а в селските домове има твърде малко такива. Все пак, ако се уреди специално предаване за нея, биха могли да се премахнат и пречките, които я спъват да слуша радиопредаванията”*²³⁴

По-надолу неизвестният автор на статията от Земеделската камара в Шумен препоръчва да се засъпят в предаването повече земеделско-стопански въпроси, свързани с птицевъдство, зеленчукопроизводство и градинарство, защото – както е забелязал – при сказки на село жените проявяват най-голям интерес към тях. От домакинските теми той препоръчва да се предлагат повече напътствия за *“подобриенето и украса на жилището, селския двор, храната, консервното дело, млекопреработването, подобриение на облеклото, хигиената на човека и жилището и пр.”*²³⁵

Един общ поглед върху съдържанието и начина по който се поднася информацията в радиопредаванията за селото и реакциите на слушателите, насочва към проблема за *“образците”* и в един не толкова директен план. Може да се зададе въпросът - доколко моделите, които се предлагат (не само в радиопредаванията, но и в общественото пространство като цяло), се репродуцират във всекидневната практика на селяните и се превръщат в ориентир за нея?²³⁶

Медиите представят нормите за *“модерните”* условия за живот в селото така, че всяко поведение, което не се вписва в тези норми, се марги-

нализира. За хората, ангажирани в “подобрителните” проекти, образцовият селянин е и “нормалният” селянин. Това е ясно доловимо и в друг канал за разпространение на “образцовистките” идеи, появил се в началото на 40-те г. на XX в. – кинопрегледите.

II. 7. 3. Кинопрегледите в арсенала на “образцовистката” пропаганда

Част от кинопрегледите, които създадената към Дирекцията на националната пропаганда през 1941 г. Фондация “Българско дело” разпространява, също са във връзка с кампаниите за “подобряване живота на селското население”.

Пътуващите кина “завъртат” между 1941 и 1944 г. и кратките пропагандни филмчета: “Ден на земята”, “Културна седмица за селото”, “Пашкулно производство”, “Държавното земеделско училище в Кричим за девизи”, “Дивля – образцово село”, “Готварски курс в с. Челопечене”, “Културна седмица за селото”, “Постройка на жилища в Беломорието” и др.²³⁷

Най-интересен за целите на настоящото изложение е кинопрегледът от 1943 г. “Дивля – образцово село”. Радомирското село Дивля е може би най-тиражираният пример в цялата програма “Образцово село” (Вж. Гл.III.). Затова не е изненадващо, че именно то попада и пред обектива на камерата на оператора Г. Парлапанов.²³⁸

В триминутния черно-бял (разбира се) филм бялото преобладава – за да подчертае новите фасади на къщите в “образцовата” махала, образцовата хигиена в новия здравен дом, фаянсовите плочки на новопостроената училищна баня, новите екипчета на децата от лятното игрище. Докато текат тези кадри на фона на игрива граовска мелодия, патетичният глас на диктора запознава зрителите с “грижите на държавата за подобрене на битата в селото” и с това, как едно село може да стане “образцово”. Няма точни данни, колко зрители са имали възможност да видят този и подобни на него кинопрегледи.

Информация за правителствените програми се насочва по други канали и към онези жители от селата, които няма да прочетат, нямат възможност да чуят за тях по радиото или пък подвижното кино не е стигнало до селото им. С това обаче не се изчерпва пропагандният ресурс на програмата “Образцово село”. Използват се широк спектър от възможности, за да достигнат посланията ѝ до възможно най-много хора.

II.7.4. Изложби, панаири... - още витрини на образцовостта

На международните мострени панаири в Пловдив от края на 30-те и в началото на 40-те г. на XX в., Министерството на земеделието урежда специален щанд за “Образцово село” на земеделската изложба. На X панаир от 1942 г., например, министерството (под лозунга “*Просветен народ – здраво село*”) представя модел на образцова къща, разположена в образцово стопанство. На фона на този голям макет са представени множество фото-диаграми, илюстриращи грижите за “подобрене на бита в селото”.²³⁹

*“В залата на Министерство на благоустройството – представя панаира Брънеков - бяха изложени десетина модела на селски къщи, стопански сгради, дворове, улици, села и пр. и по този начин на посетителя се даваше възможност да оформи представите си за благоустройствена образцовост. Подобренieto условията на живота в селото бе намерило отражение и във втората част на земеделската изложба... Тук бяха показани ценни вътрешни уредби на кухня, изба, трапезария и пр. Освен това, Дирекцията на народното здраве бе уредила една изложба за домашната и лична хигиена...”*²⁴⁰

И на следващия панаир в Пловдив, през 1943 г., програмата “Образцово село” има централен щанд.²⁴¹

На специалната земеделска изложба във Варна (1939г.) Шуменската земеделска камара строи специално за случая образцова селска къща с двор.²⁴²

*“Селската образцова къща в гр. Варна, за която става въпрос, е построена миналата година от нас, специално за Международната изложба и Селския събор, които станаха в този град” - така описват инициативата си представителите на камарата в писмо да софийското дружество “Български дом.”²⁴³ Нашата цел беше – продължава писмото - да посочим как трябва да бъде обзаведен един селскостопански двор, какви постройки трябва да има в него, къде трябва да се поставят същите в двора и как трябва да бъдат построени и обзаведени. Така че, ние имаме построен по-скоро един образцов селски двор и в този двор между другото има построена и образцова селска къща”.*²⁴⁴

По време на Пловдивския панаир и изложбата във Варна, областните земеделски камари организират специални екскурзии. В тях участват представители на околийските агрономства и членове на земеделските задруги от отделните села в района на камарите. Така например в отчета за

дейността на Земеделската камара в Плевен за 1938-1939 г. е посочено, че 19 души - членове на камарата и на земеделските задруги по места - посещават Мострения панаир в Пловдив, а група от 28 души посещава и земеделско-стопанската изложба във Варна и областния селскостопанския събор.²⁴⁵

На Плевенската земеделска камара принадлежи идеята от 1939 г. за организирането на една **Подвижна здравно-домакинска изложба**, чието цел “е да се направят достъпни за широките селски слоеве най-съществените здравни правила и домакински нововъведения, да обхожда селата, за да пропагандира най-целесъобразните начини и средства за обзавеждане и поддържане на селското домакинство относно храна, хигиена, възпитание и пр.”²⁴⁶ Организирането на изложбата обаче е отложено и в крайна сметка остава неосъществено.

Когато през 1943 г. Министерството на народното просвещение и земеделското министерство подготвят проект на **Закон за културното издигане на селото**, на средствата за популяризиране на кампаниите за подобрене на бита в селото се отделя обширно място. Планът за дейност предвижда:

*“Да се радиофицират училищата и читалищата, да се открият повече детски градини и домове, ще се прожектират избрани културно-стопански филми. Освен това, предвиждат се редица здравни средства за подобрене на личната хигиена и здравеопазване и много музикални и битово-научни художествени средства – подготвяне и изнасяне селски концерти, музикални събори, подвижни художествени изложби и пр.”*²⁴⁷

Този проекто-закон не се превръща в действащ нормативен акт, но е интересен с оглед и допълването на представите за траекторията на държавните стратегии и политики за селото.

II. 8. “Повече държава?”

От края на 30-те години на ХХ в., с напредването на програмата, все по-често в обществените дискусии звучи един въпрос - докъде трябва да стига намесата на държавата в ангажирането ѝ с проблемите на селото и чия трябва да бъде водещата инициатива. През 1941 г. се чуват гласове (главно сред служителите в правителствените институции) за необходимостта от изработването на специален закон.

“Грижете за повдигане равнището на живота в българското село

– отбелязва началникът на отдела за земеделско образование Димитър Бирников - *трябва да се превърнат в общодържавна грижа. Реален израз на тази грижа трябва да бъде създаването на един закон, който, като съгласува усилията и средствата на всички, които имат допир с нуждите на българското село, да може да осигури ефикасното провеждане на мероприятията, целящи културното и стопанско издигане на селото. Основният принцип на този закон трябва да бъде не принудата, а облагата* / курсив мой -М.А/.²⁴⁸

Текстът на проекта за **“Петгодишен план за стопанското и културно повдигане на селото”** е изработен в МЗДИ още през пролетта на 1941г. без да е подписан.²⁴⁹ Авторството му най-вероятно е на Димитър Бирников и Христина Мочева, наскоро завърнала се от едногодишната си специализация в САЩ.²⁵⁰ Планът утвърждава за пореден път нуждата от *“държавни грижи и система от държавни мерки за подобряване условията на живот в българското село”*. Като централен момент във всички дейности по плана се залагат *“грижите за културното повдигане и специалната подготовка на селската жена”*.²⁵¹ Много малко обаче от заложените намерения в този план, съдейки по архивните документи, се реализират по-нататък. Една от причините е усложняващата се военновременна ситуация и намаляващите финансови възможности - особено на общинско равнище - за финансиране на заложените намерения.

Приемането на Петгодишния план отново разгаря дискусиите, за това, откъде трябва да идва инициативата за осъществяване на заложените намерения.

*“Общите грижи, полагани за просветата, благоустройството и съобщенията в селата не са достатъчни. – смята агрономът, а същевременно и депутат Б. Алексиев - Грижите на държавата в това отношение трябва да бъдат засилени, целесъобразно и системно прилагани. Не само това. Необходимо е да се привлече в това дело и организираното сътрудничество и самодействие на селското население, което е осъзнало нуждата да поеме в свои ръце и активно да работи за подобряване бита и културата на селото и условията на живота в него. Мерките в това отношение трябва да бъдат приветствани и насърчавани, както и разумно и целесъобразно прилагани. В това направление налага се едно действително оздравяване на селкостопанските икономически и др. организации, което оздравяване не се постига, когато се упражнява една намеса в техния живот, имаща подбуди и намерения, чужди на добре разбраните интереси на селото...”*²⁵²

Дискусиите около изработването на Петгодишния план и степените

на държавна намеса в проектите за селото предлагат добра илюстрация на отношението “местно” – “централно” в програмата “Образцово село”. Опитите на държавата да канализира и дори контролира процесите на всички равнища е част от процесите, свързани с авторитаристката “мода” след 1934 г. В изследването на динамиките в развитието на проекта “Образцово село” могат да бъдат разчетени и други нюанси в модернизационните усилия не само на държавата, а и на различни професионални общности, обществени организации и пр.

Основните механизми за стимулиране на подобрителната работа по провеждане на програмата “Образцово село” в голяма степен си остават инициативите на местно равнище. Решаващи се оказват намеренията на общината, кооперацията или друга обществена местна организация и тези на отделните земеделски стопани, като се цели балансираното им полагане в стимулиращ ги нормативен фон. И макар до 1948 г. нормативната рамка при провеждането на програмата да остане неизменна, още от зимата на 1944 г. акцентите започват осезателно да се променят. Различни са хората в институциите, координиращи подобрителната работа. Все по-малко място имат местните и индивидуални инициативи, а “образцовизма” започва да придобива съвсем различни очертания и се променя като процедура и като реално действие.

Бележки:

¹ Костов, Д., За образцово село – Образцово село, 1942, кн.1, с.2.

² ЦДА, ф. 89, оп. 6, а.е. 66, л.28-46 - Министерство на земеделието и държавните имоти (1944-1958), Отдел Земеделско образование, Отделение за бита в селото.

³ За сравнение вж. ЦДА, ф. 89, оп. 6, а.е. 15, 28, 66, 190, 191, 209, 384, 385, 465, 493 – Министерство на земеделието и държавните имоти (1944-1958), Отдел Земеделско образование, Отделение за бита в селото.

⁴ Герасков, М., Нови насоки в средното земеделско-домакинско образование – В: Проблеми на земеделското образование. Сборник от педагогически приноси под редакцията на Г. Аракчиев, Кюстендил, 1944, с.60.

⁵ През пролетта и лятото на 1940 г. българска делегация, съставена от представители на земеделското министерство – чиновници от различните отдели и агрономи от областните и околийски агрономства – посещава за няколко седмици Германия. Целта на това посещение е да се проучи опитът на обществено-агрономическите служби на Райснерщанда. Специална цел на по-

сещението са образцовите стопанства в Щолберг, Ерцгебирге, Каменц-Бауцен, тези в Саксония и Майнинген. Там отиват 26 курсисти, сред които и Ат. Узунов (по това време главен инспектор в министерството) - ЦДА, ф. 194К, оп.1, а.е. 627, л.3-9 - Доклад върху дейността на българските агрономи през време на пребиваването им в Германия, Берлин, 21 август 1940 г., машинопис, превод от немски; ф.194к, оп. 1, а.е. 627, л.3-19. Вж. също **Генов, К.**, Едно пътуване из Германия – Земеделско образование, 1942, кн. 2, 3; **Найденев, Н.**, Спомени с Иван Багрянов, С., 2002, с.31-35;

⁶ Вж. **Петев, Д. Т.**, Службата при държавния кураториум за техника в земеделието и работата по създаване на образцови села в Германия - Земеделско-стопански въпроси, 1943, кн. 2, с.66-78.; **Марков, Г.**, Как се провежда общественно-агрономическата дейност в Германия – Земеделско-стопански въпроси, 1942, кн.3, с.135-145; **Узунов, Ат.**, Дейността на обществената агрономия в Германия – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн.4, с.183-188; **Витанов, М.**, Обществено-агрономическата служба в Германия – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн.1, с.21-32.

⁷ Г. Калъпчиев специализира и в Германия (1937-1939) и защитава докторат по земеделска икономия в Берлинския университет. От 1943 до 1947 г. е директор на Института за земеделско-стопански проучвания – ЦДА, ф. 915К, оп.1, а.е.1 – Личен фонд “Д-р Г. Калъпчиев”, автобиография на Г. Калъпчиев.

⁸ ЦДА, ф. 915К, оп.1, а.е.66, л.10. – Личен фонд “Д-р Г. Калъпчиев”, автобиография на Хр. Мочева.

⁹ Вж. например **Мочева Хр.**, Организация на общественно-домакинската служба в Съединените щати – Земеделско-стопански въпроси, кн.1, 1941, с.11-20; **Мочева, Хр.**, Из дейността на домакинските организации в Съединените щати – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн.3, с.155.

¹⁰ **Мочева, Хр., В. Тодорова-Йончева**, Организиране на работата за подобрене живота в селото – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн.3, 154-155.

¹¹ ЦДА, ф. 915к, оп.1, а.е. 69, л.2.

¹² **Gusti, D.**, Les bases scientifiques du service social de Roumanie – In: La vie rural en Roumanie, Bucarest, 1940, p.3-18.

¹³ **Тодорова-Йончева, В.**, Институт по социология за проучване на селото в Румъния – Земеделско-стопански въпроси, 1943, кн.2, с.92-94.

¹⁴ ЦДА, ф. 194К, оп.1, а.е.27, л.41-42 – МЗДИ, Към научното организиране на българското село. Материали за преустройството на селското стопанство на модерни начала, 1938 г., Законодателни мерки, целящи да улеснят и насърчат построяването на земеделски сгради в Италия.

¹⁵ Вж. например **Хаджиев, Пр.**, Цялостно подобрене на земята в Италия – Агрономическа мисъл, г. II, 1942, кн.1-2, с.13-20.

¹⁶ Пак там, с.172-173.

¹⁷ **Бурджова, А.**, Грижи за селото в Чехословашко – Стопанство, г.II, 1936, кн.6, с. 172-176.

¹⁸ “Животът в селата все повече се подобрява. Грижи, които се полагат в различните страни”. - в **Стопански преглед**, 1943, г.III, бр.59-60, с2.

¹⁹ Образцовите села в Япония – **Земеделска камара**, Шумен, 1943/44, бр. 95-96, с.7.

²⁰ **Николиев, Г. Гр.** Какво трябва да бъде земеделското и земеделско-домакинското образование у нас. С., 1938, с.5.

²¹ Пак там.

²² Пак там, с.18.

²³ **Величков, Ал.**, Американската благотворителност в България между двете световни войни, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София, 1994, с.134-140.

²⁴ Пак там, с.143 и сл.

²⁵ **Фелдман, Л.**, Дейност на Американската блискоизточна фондация през 1935 година – Обществено подпомагане, 1936, кн. 11-12, с. 311-317.

²⁶ **Величков, Ал.**, Американската благотворителност в България между двете световни войни, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София, 1994, с.202.

²⁷ Пак там, с.131.

²⁸ Пак там, с.131-132.

²⁹ Вж. **Ангелова, М.**, Рокфелеровата фондация и Американската Блискоизточна фондация в България – инициативи в полето на социалната работа, 20-30-те години на ХХ в. – В: Попова, К., М., Ангелова (съст.), Обществено подпомагане и социална работа в България: история, институции, идеологии, имена, Благоевград, 2005, с.112-125.

³⁰ Става въпрос за замислената реорганизация на програмата на земеделското училище в с. Пордим, Плевенско, открито през 1929г. по инициатива на Едуард Хаскел, бивш преподавател и член на Американската протестантска мисия в Самоков. Създаденото от Хаскел не дублира съществуващата система от земеделски училища. Училището в Пордим е девическо, а програмата му е заимствана от най-популярното по това време в Европа домакинско училище в Дания. От началото на 30-те г., по настояване на Клейтън Уипъл, като главен преподавател по селско стопанство, започва и организирането на ежегодни зимни курсове и за момчета - **Величков, Ал.**, Американската благотворителност в България между двете световни войни, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София, 1994, с.182, 187-188.

³¹ **Величков, Ал.**, Американската благотворителност в България ..., с. 188.

³² Пак там, с.188-189, 199.

³³ **Минков, М.**, На другия ден...:В – Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939, с.69.

³⁴ **Величков, Ал.**, Американската благотворителност в България между двете световни войни, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София, 1994, с.153.

³⁵ Пак там, с.154.

³⁶ **НА-БАН**, ф. 178К, оп.1, а.е.85, л.1-9 – Личен фонд на Янаки Стефанов Моллов /1884-1948/; План за всестранната дейност на Дивлянската селска община, съставен от Л. Е. Фелдман.

³⁷ **Величков, Ал.**, Американската благотворителност ..., с.201.

³⁸ **НА-БАН**, ф.178К, оп.1, а.е.156 – Фонд Я. Моллов, писмо на А. Узунов до Моллов, Вашингтон, 1932 г.

³⁹ В този момент Янаки Моллов е министър на просветата, малко преди това – на народното стопанство, а по-късно - директор на Института по земеделска икономия и на Института за земеделско-стопански проучвания.

⁴⁰ **Величков, Ал.**, Американската благотворителност..., с.205.

⁴¹ Пак там, с.188-189.

⁴² Пак там, с.208-209.

⁴³ Пак там, с.217.

⁴⁴ Пак там, с.174.

⁴⁵ Пак там, с.175..

⁴⁶ Пак там, с.211.

⁴⁷ **Казанджиев, М.**, Към въпроса за подобрене бита на нашето село – Агрономическа мисъл, г.IV, 1943, кн.1-2, стр. 2-9.

⁴⁸ Заповед №623/ I-11, 15.IV.1936 г., МВРНЗ, Отделение за обществените грижи - **Обществено подпомагане**, кн. 7-8, 1936.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Две конференции по образцовата уредба на българската община - **Обществено подпомагане**, 11-12, 1936.

⁵¹ Пак там.

⁵² С. Камено /Бургаско/, Вършец /Берковско/, Мало Конаре /Пазарджишко/, Телиш /Луковитско/, Бяла Черква /Великотърновско/, Долна Баня /Самоковско/, Склаве /Светиврачрачко/, Дивля /Радомирско/, Богомил /Старозагорско/, Кирково /Златоградско/ и Дивдядово /Шуменско/ - **ДА-София**, Фонд 1158к, а.е.30, л.298-299 - Църковно настоятелство - Долна баня, Окръжно на МВРНЗ, Отделение за обществените грижи, от 18. IX. 1936г; **Обществено подпомагане**, кн.17-18, 1936, с. 531-531.

⁵³ **ДА-София**, ф. 1158к, оп.1, а.е.30, л.298. – Църковно настоятелство - Долна баня.

⁵⁴ **Пак там**, л.304.

⁵⁵ **ДА-Благодеевград**, ф.125к, оп.1, а.е. 99, л.104 - Наредба на МВРНЗ, Главна дирекция на народното здраве от 31. Октомври, 1934 г. – "... *Във всяко селище-седалище на държавен санитарен участък, или общински лекар, да се организират... здравни комитети под ръководството на Г.Г. Кметовете на селските общини в следния състав: Държавния участъков лекар или общинския такъв – председател, Директора на прогимназията или главния учител на началното училище, свещеника, агронома, ветеринарния лекар и председателя на местната кооперация – членове-съветници, на които възлагам да проучат условията на живота в населения пункт и да препоръчат нужните мерки за подобрене бита на населението и опазването му от заразни болести. През зимния сезон същия комитет да организира вечерни курсове на населението със здравно-просветна цел, програмага на която допълнително ще се изпрати.*"

⁵⁶ **ДА-София**, ф. 1158к, оп.1, а.е.30, л.298. – Църковно настоятелство, Долна баня.

⁵⁷ **В.Т.Й.** (най -вероятно Вера Тодорова Йончева), Законопроекти на Министерството на народното просвещение за културното издигане на селото – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн.2, с.120-121. – "...*Законопроектът за културното издигане на селото предвижда нови средства и начини за планова културно-просветна работа в селото. За тази цел се установява едно тясно сътрудничество между съответните служби при МЗДИ и МНП, защото този четиригодишен план за дейност обхваща домашния бит, обстановката, здравната просвета, майчинството, музикалната култура, възпитанието и др. Той ще се проведе не само пропагандно, а и показно-творчески – ще се радиофицират училищата и читалищата, ще се открият повече детски градини и домове, ще се прожектират избрани културно-стопански филми. Освен това, предвиждат се редица здравни средства за подобрене на личната хигиена и здравеопазване и много музикални и битово-научни художествени средства – подготвяне и изнасяне селски концерти, музикални събори, подвижни художествени изложби и пр.*"

⁵⁸ Става въпрос за организираниите 1941-1943 "Културни седмици на селото" и издадените 9 поредни броя на вестник със същото име, в които се представят "образцови" села от различни райони на страната – Вж: **Културна седмица за селото**, I-IX, 1941-1943.

⁵⁹ **ДА-Благодеевград**, ф. 173к, оп.1, а.е.31, л.13.

⁶⁰ Наредба Х37358 – **Наредби на Министерството на земеделието и**

държавните имоти, Отдел за земеделско образование, Отделение за бита в селото, 1940, бр.44.

⁶¹ Вж.- **Образцово село**, бр. 9-10, 1942;

⁶² Наредба №6914 - 1.04.1943 на Дирекция на земеделието, скотовъдството и земеделското образование към МЗДИ, Отдел за земеделско образование, Отделение за бита в селото – до областните началници на земеделието, околийските и районните агрономи, директорите на допълнителните земеделски училища

⁶³ Наредба Х37358 – **Наредби на Министерството на земеделието и държавните имоти**, Отдел за земеделско образование, Отделение за бита в селото, 1940, бр.44.

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Пак там.

⁶⁶ Пак там.

⁶⁷ Окръжно Х37358, 28.X.1940 - **Наредби на МЗДИ**, бр.44, 1940, с.2-9.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Към програмата на образцовите села - **Образцово село**, г. II, 1942, бр. 9,10.

⁷² Заповед № 2612/10.IX.1943 и Заповед w2877/ 13.X.1943 г. на МЗДИ, Отдел за земеделско образование, Отделение за бита в селото.

⁷³ **Наредби на МЗДИ**, бр. 44, 1940, с.2-9.

⁷⁴ Подобрение бита на селото – **Земеделска камара**, бр. 95-96, 1943, с. 6.

⁷⁵ **Димитров, Св.**, Народният бит и неговото значение при една подобрителна работа в българското село – **Земеделско–стопански въпроси**, г.VI, 1941, кн.2, с.92.

⁷⁶ **ДА-Благоевград**, ф.125К, Оп.1, а.е. 99, л.104 - Наредба на МВРНЗ, Главна дирекция на народното здраве от 31.10.1934 г.

⁷⁷ Заповед №21279 на МЗДИ, Отдел за земеделско образование, 2.X.1943, До областните началници на земеделието. “За начина на работа в избраните села” (Допълнение към заповед №6924, 1.IV.1943 г.) - **Наредби на Министерството на земеделието и държавните имоти**, бр.29, 1943, с.4-6.

⁷⁸ Селата желаят да станат образцови – **Образцово село**, бр. 3,4, 1942.

⁷⁹ Вж. и **Отчет на Земеделска камара** – София за 1938, С., 1939; **Отчет за дейността на Бургаската земеделска камара** за 1939, Бургас, 1940; **Отчет за дейността на Старозагорската земеделска камара** за 1939, Стара Загора, 1940.

⁸⁰ **Симеонова, Зл.**, Подобрение бита на селското население – **Годишник на Земеделската камара** – Плевен, 1938, Плевен, 1939, с.402-418.

⁸¹ Пак там, с.402-403.

⁸² Пак там, с.403.

⁸³ **Мочева, Хр.**, Някои въпроси във връзка с приготвянето на храната и начина на хранене в българското село –Земеделско-стопански въпроси, г. VII, кн.4, 1942, с.159.

⁸⁴ Пак там, с.161-162.

⁸⁵ Пак там, 162-163.

⁸⁶ Пак там, с.165.

⁸⁷ Пак там, с.165.

⁸⁸ **Симеонова, Зл.**, Подобрене бита..., с.404.

⁸⁹ Пак там, с.403.

⁹⁰ **Мочева, Хр.**, Храната на нашето селско земеделско стопанство – Земеделско-стопански въпроси, 1937, кн.4; **Мочева, Хр.**, Трудът на жената в домакинството и стопанството на с. Житен, Софийско – Земеделско-стопански въпроси, 1939, кн.2; **Мочева Хр.**, Кухненската конференция като метод за домакинска просвета в Съединените щати – Земеделско-стопански въпроси, 1942, кн.3; **Мочева, Хр.**, Принос към опознаване живота и храненето на родопското население – Архив на българското земеделско дружество, 1942, кн.1; **Мочева, Хр.**, Основни начала при уредба на кухня, Издание на института за земеделско-стопански проучвания, С., 1943; **Мочева, Хр.**, Храната на българския селянин, Издание на института за земеделско-стопански проучвания, С., 1946.

⁹¹ **Наредби на МЗДИ**, бр. 44, 1940, с.2-9.

⁹² **Симеонова, Зл.**, Подобрене бита..., с.405.

⁹³ **Попов, Д.**, Народни консервни работилници – Стопански възход, г.III, 1941, кн.1, с.19-20.

⁹⁴ **Грижи за нашето земеделие**, Издание на МЗДИ, С., 1942, с.104; Подобрене на селския бит – **Земеделско образование**, кн.2, 1942, с.74.

⁹⁵ **Симеонова, Зл.**, Подобрене бита..., с.405.

⁹⁶ **Бирников, Д. Щ.**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн. 3-4, с. 13.

⁹⁷ **Отчет на Земеделска камара** – София за 1938, С., 1939, с.109-110.

⁹⁸ Р. е родена през 1921 г. в с. Черганово, Старозагорско. Ученичка е в училището между 1938 и 1940 г. - Вж: Ачигъоз момиче – В: **Колева, Д., Р. Гаврилова, В. Еленкова** (съст.), Слънцето на залез пак срещу мен. Житейски разкази, С., 1999, с.33.

⁹⁹ **Симеонова, Зл.**, Подобрене бита..., с.404.

¹⁰⁰ Пак там, с.404.

¹⁰¹ Според сатистиката на Главната дирекция на народното здраве към

1935 г. в България има 324 бани (от общо 5 819 населени места, групирани в 920 общини). Тези бани се намират в 193 селища. На някои места, особено в градовете, има повече от една баня. Във Варна например, са регистрирани 15 обществени бани. 175 от баните са в 84 града, а 149 са разпределени в 119 села (обикновено на тяхна територия има минерални извори). Според статистиката в 13 околии има по 2 бани, в 22 от околиците - по 1, а в 8 околии няма нито една баня. Половината от тези 324 бани са притежание на частни лица – преди всичко към индустриални заведения. Тази статистика се изнася в списание “Образцово село” именно във връзка с популяризиране на идеите за строеж на комбинати – Вж: Селото ни е без бани – **Образцово село**, 1941, кн.1, с.6.

¹⁰² “*Чрез обществените фурни се цели да се даде на селското население качествен, здравословен и евтин хляб, като едновременно с това се облекчи селската жена...*” - **Бирников, Д. Щ**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн.3-4, с.14.

¹⁰³ **ЦДА**, ф. 915К, оп.1, а.е 41, л. 5-14 – Фонд Калъпчиев, Обществените фурни в България, /машинопис/; **Калъпчиев, Г.**, Рационализиране на хлебопроизводството в българските села – Земеделско-стопански въпроси, г.VII, 1942, кн.2, с.49-55.

¹⁰⁴ Вж. богато гарнирания със снимки репортаж “Кооператорите на с. Пороминово се сдобиха с фурна-комбинат” – **Образцово село**, бр.9, 1942; Тържествено освещаване на фурната-комбинат, построена от кредитната кооперация “Съединение” в Д. Дъбник, Плевенско – **Образцово село**, г. I, 1942, кн.5; Из дейността на камарата. Комбинирана фурна, сушилня, баня, пералня и винарска изба в с. Макариополско, Търговище – **Земеделска камара**, Шумен, 1941, бр. 5-6, с. 4-5.

¹⁰⁵ **Образцово село**, г. I, 1941, кн.1, с. 11.

¹⁰⁶ Пак там.

¹⁰⁷ Вж. и **ЦДА**, ф. 915к, оп.1, а.е 41 – Фонд Калъпчиев, Обществените фурни в България, л.5-14 /машинопис/; **Калъпчиев, Г.** Рационализиране на хлебопроизводството в българските села – Земеделско-стопански въпроси, г.VII, 1942, кн. 2, с. 49-55.

¹⁰⁸ Из наредбата за подпомагане и обзавеждане на обществени фурни-комбинати – **Образцово село**, 1942, кн. 11,12.

¹⁰⁹ Тази част е публикувана като статия в: **Ангелова, М.**, “*Едно по-привлекателно, хигиенично и удобно място за живеене...*” Селският дом във фокуса на официалната нормативност – ср. 30-те – ср. 40-те г. на XX в. – Балканистичен форум, 1-2-3, 2002, с. 70-86.

¹¹⁰ **Бирников, Д. Щ.**, Проблеми в живота на селското земеделско население... – Земеделско образование, 1942, кн.3-4, с.15.

¹¹¹ Пак там, с.15-16.

¹¹² **Симеонова, Зл.**, Подобрение бита..., с.411-412.

¹¹³ Пак там, с.412-413.

¹¹⁴ **Отчет за дейността на Бургаската земеделска камара за 1939**, Бургас, 1940, с.133; **Към обществените стопански мероприятия на камарата – Годишник на Земеделската камара-Плевен**, Плевен, 1939, с.297-298.

¹¹⁵ Без да е подкрепено с "твърди" източници, това може да се забележи и при днешно пътуване из страната.

¹¹⁶ Включително и книгите ѝ за уредбата на кухня и за кухненския шкаф – **Мочева, Хр.**, Основни начала при уредба на кухня, С., 1943; **Мочева, Хр.**, Идеи за устройство на кухненски шкаф, С., 1944.

¹¹⁷ Жилищната обстановка и възможностите за подобряване хигиената на селския дом са проблеми, които постоянно се драматизират и в сказките на т.нар. народни университети, организирани от читалищните дейци. За да стане видима и усетена като вредна за здравето калта и прахта в жилището, любопитен е следният откъс: *"Да биха могли нашите селяни да погледнат под микроскоп една капка кал – биха се ужасили. Толкова много "животински" и "растителен" свят ще видят те там и само като си помислят, че този свят чрез носа и устата им ще навлезе в дробовете им, биха се потърсили от страх и погнуса. Но те не са виждали с око подобна страхотия и са си спокойни... Моята цел беше да ви накарам да погледнете на днешното състояние на жилищата ви, да ги сравните с добре уредените и да се заемете за работа -* **Страшилов, К.**, Как да си уредим добро жилище – В: Койчев, К. (съст.), Народен университет. Сборник сказки за читалищните дейци, Т.1., Велико Търново, 1935, с.27, 38.

¹¹⁸ **Симеонова, Зл.**, Подобрение бита..., с.413-414.

¹¹⁹ Пак там, с.416.

¹²⁰ Пак там, с.414.

¹²¹ Тези средства за 1940 г. възлизат на 271 000 лв. по §101 от бюджета на министерството - **Наредби на МЗДИ**, бр.44, 1940, с.2-9.

¹²² Пак там.

¹²³ **Моллов, Я.**, С. Житен. Организация и метод на работа за повдигане на равнището на живота в селото, С., 1940.

¹²⁴ Пак там, с.8 - Въпреки неговите предупреждения, преобладават мненията на онези експерти от институциите, свързани с тази проблематика, че само с още по-засилена държавна намеса условията за живеене в селото мо-

гат ефективно да се променят. Това се превръща и в официална линия на програмата в следващите няколко години – Вж. Гл. II. 8.

¹²⁵ **Алексиев, Б.**, Обществената обстановка на селското ни стопанство – Агрономическа мисъл, г. I, 1940, кн. 5, с. 162. Подобно становище може да се срещне в редица анализи от този период – Вж. **Моллов, Я.** Село Житен. Организация и метод на работата за повдигане равнището на живота в селото, С., 1940., с. 6-8; **Бирников, Д. Щ.**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 3-4, 1942, с. 2-3; **Димитров, Св.**, Народният бит и неговото значение при една подобрителна работа в българското село – Земеделско–стопански въпроси, г. VI, 1941, кн. 2, с. 89-94; В: **Грижи за нашето земеделие**, Издание на МЗДИ, 1942, с. 103-107; **ЦДА**, ф. 915к, опис 1, а.е. 66, л. 1-8 – Подобрението на селския бит; Доклад от Христина Мочева, началник на отдел при Института за земеделско-стопански проучвания при МЗДИ, 1944.

¹²⁶ **Найденев, В.**, Допълнителното земеделско образование – В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939, с. 19-20.

¹²⁷ **Wolf, G.**, Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen zur Agrarmodernisierung Bulgariens in der Ersten Hдlfte des 20. Jahrhunderts – In: Todorova, Z., [Hg.], Probleme der Modernisierung Bulgariens 19 und 20. Jahrhundert, Sofia, 1994, S.72.

¹²⁸ **Стоянов, Ас.** /агроном, областен земеделско-стопански директор/, Няколко предпоставки за земеделско-стопанско строителство в нашето село – Земеделско-стопански подем (Орган на бургаския клон на Дружеството на агрономите в България), бр. 1, 1938, с. 2-4.

¹²⁹ Указ G47 от Министерството на земеделието и държавните имоти: Закон за земеделското образование – **Държавен вестник**, 101, 4.VIII.1925 г.

¹³⁰ *“Допълнителните земеделски училища имат за цел да дадат на младежите от двата пола знания по земеделието и клоновете му, по селското стопанство и домакинство, както да допълнят и заякчат добитите по-рано, в прогимназията, знания, с оглед към нуждите на практическия живот. Учението в тези училища трае 2 учебни години. Посещението на допълнителните е задължително за всички младежи и девици, главното занятие на които е земеделие и земеделско домакинство и които са свършили прогимназия”* - **Д.Щ.Б.** /Дим. Бирников/, 1942, Земеделските училища в България. – сп. Селска младеж, г. I, кн. 5-6.

¹³¹ **Найденев, В.**, Допълнителното земеделско образование – В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939, с. 20-23.

¹³² **Д.Щ.Б.**, Земеделските училища в България. – сп. *Селска младеж*, г. I, 1942, кн. 5-6

¹³³ Доклад на Невена Атанасова за земеделското образование в Плевенска област – **Обединени агрономи, ветеринарни лекари и лесовъди. Сборки и конгреси**, С., 1939, с.200.

¹³⁴ **Земеделска камара – Шумен**, Земеделско-стопанското състояние на Шуменска област и мерки за подобриенето му, Шумен, 1939, с.24-25.

¹³⁵ **Ненов, М.**, Ползата от допълнителните земеделски училища – В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939, с.34.

¹³⁶ **Галова, Е.**, Из моята дейност – В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939, с. 131.

¹³⁷ *“Освен редовните ученички, училището се посещаваше и от възрастни, на които се даваха съвети и упътвания. През неделни и други свободни дни се откриваха курсове по шев, готварство и консервиране за възрастни домакини...”* - **Галова, Е.**, Цит съч., с.130.

¹³⁸ **Бирников, Д. Щ.**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн. 3-4, с. 10-11.

¹³⁹ Към обществените стопански мероприятия на камарата – **Годишник на Земеделската камара** – Плевен, 1938, Плевен, 1939, с. 199-200.

¹⁴⁰ **Branekov, T.**, Die Landwirtschaftliche Bildung in Bulgarien - В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939, с.180-181; **Найденев, В.**, Допълнителното земеделско образование – Пак там, с.21.

¹⁴¹ **Грижи за нашето земеделие**, Издание на МЗДИ, 1942, с. 99.

¹⁴² Един за учителки по земеделско домакинство в гр. Пазарджик и един за учители по земеделие в гр. Кюстендил; Земеделско-учителските институти имат за цел да подготвят учители по земеделие и земеделско домакинство за практическите и допълнителни земеделски училища. Курсът на обучението е 2-годишен. Свършилите успешно се ползват с правата на лица с полувисше образование.

¹⁴³ От тях 4 мъжки в с. Садово, гр. Битоля, гр. Плевен и Образцов чифлик, край гр. Русе, и едно девическо земеделско-домакинско училище в гр. Айтос с 5-годишен курс на обучение.

¹⁴⁴ *“Практическите земеделски и земеделско-домакински училища имат за цел да подготвят добри и разумни стопани и стопанки по земеделието и клоновете му, годни за самостоятелна практическа работа в земеделските стопанства. Курсът е 2-годишен. За ученици и ученички се при-*

емат младежи и девици, предимно синове и дъщери на земеделци, които са свършили прогимназия...” - **Д. Щ. Б.** /Дим. Бирников/, Земеделските училища в България. – сп. *Селска младеж*, г. I, 1942, кн. 5-6.

¹⁴⁵ **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt. Zur Rezeption von populärer landwirtschaftlicher Fachliteratur in Bulgarien /1878-1944/, Waxman Münster, New York, München, Berlin, 2001, S. 118-119; През 1941/42 г. се откриват и 8 нови земеделски училища в т.нар. “новоосвободени” земи – 5 в Македония, 2 в Тракия, 1 в Добруджа. - **Грижи за нашето земеделие**, Издание на МЗДИ, С., 1942, с. 98.

¹⁴⁶ За същия период /1925-1943/ в Практическите земеделски училища са преминали курс на обучение 5 651, а в средните земеделски училища 2 956 младежи и девойки - **Бирников, Д.**, Допълнителните земеделски училища (Същност, цел, програми и организация), С., 1943, с. 16.

¹⁴⁷ *“По инициатива на няколко земеделски възпитаници и агрономи, през 1932 г. се образува дружество на младежи и девици, завършили различните нисши земеделски училища. Това дружество по-късно се преобразува в съюз със своите поделения – клонове и групи по селата. Целта на този съюз е да се осъществи тъкмо това сътрудничество между персонал и възпитаници...”* - **Минков, М.**, На другия ден...:В – Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939, с. 69.

¹⁴⁸ Пак там, с. 65-70.

¹⁴⁹ **Грижи за нашето земеделие**, Издание на МЗДИ, С., 1942, с. 100.

¹⁵⁰ **Шанов, Б.**, Образцово земеделско стопанство чрез земеделско образование – Образцово село, 1942, кн. 11.

¹⁵¹ **Вж. Ангелова, М.**, *“Да стоим високо и да повдигнем околното ниво към нас”*. Селските жени и движението “Образцово село” (1937-1944). – Балканистичен форум, 1-2-3, 2003, с. 50-76.

¹⁵² **Стоянов, Ас.**, Няколко предпоставки за земеделско-стопанско строителство в нашето село – Земеделско-стопански подем, бр. 1, 1938, с. 2.

¹⁵³ Радиопредаванията също са мобилизирани да пропагандират образа на “просветената селска домакиня”. В предаваният на “Час за селото” често се чуват подобни откъси: *“Поразходете се из село и вие ще знаете къде домакинята е чиста и къде не. Още щом погледнете къщите отвън и видити, че са с изкъртена мазилка, небоядисани, неваросани; дворовете – разхвърляни градинката – буренясала – бъдете сигурни, че домакинята не е от най-работните. Забележите ли варосана къща, измити прозорци, на тях постлани чисти перденца, макар и съвсем евтини; видити ли стопора поддържан, градинката – работеща, кажете смело, че тази стопанка е работлива...Работната жена е чиста. Тя не търпи безпорядък и нечистото*

в дома си. Тя ще успее да намери време да изчисти всичко, да вароса, да измете, да подреди, та дори да се лиши от сън...Още от външната порта пъха чистота – дворът изметен, вратите също, прозорците – светят, подът – изтъркан, чергите изпрани и изопнати – да те е страх да минеш по тях, да ти е свидно да стъпиш. Дори колибката на пазача – кучето е чиста. В такъв дом може пда се почива истински. Но не само къщата трябва да е чиста – наред с нея трябва да са чисти и леглата, завивките, постилките, дрехите...” - ЦДА, ф.178К, оп. 5, а.е. 248, л. 92 – Радиопредавания “Час за селото”, 1943.

¹⁵⁴ **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt. Zur Rezeption von populärer landwirtschaftlicher Fachliteratur in Bulgarien /1878-1944/, Waxman Münster, New York, München, Berlin, 2001; **Popova, K.**, Stories Upon Fabric: Popular Women's Needlework in the mid-20th Century Bulgaria – In: Jovanovič M., S. Naumovič(Eds.), Gender relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century, Belgrade – Graz, 2002, p.171; **Daskalova, K.**, Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800-1940s) – In: Jovanovič M., S. Naumovič (Eds.), Gender relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century, Belgrade – Graz, 2002, 33-34; **Ferge, Zs.**, Women and Social Transformation in Central-Eastern Europe – Czech Sociological Review, Vol.5, №5, 1997, 175; **Дитрих, Р.**, Трансформация и еманципация на Изток: гледната точка от Запад...И жената като добра майка... -В: Фотев, Г., Р. Стоилова /съставители/, Жените: справедливост днес, Институт по социология при БАН, С., 2000 и др.

¹⁵⁵ Освен цитираните вече вестници и списания, се опирам на публикации и в сп. “Селска стопанка” (1940-41), сп. “Млада българка” и сп. “Селски подем” (1939-42).

¹⁵⁶ **Мочева, Хр.**, Селското земеделско домакинство в България през 1935/ 1936 (бюджет, обстановка и разход на труд), С., 1938.

¹⁵⁷ **Popova, K.**, Stories Upon Fabric..., p.171.

¹⁵⁸ Родена във Велико Търново. През 1937 г. завършва Агрономо-лесовъдския факултет на Софийския университет. Работи заедно с Хр. Мочева и Я. Моллов, първо като неплатен сътрудник на Института за земеделско-стопански проучвания, а от 1939 г. като специалист в областта на социологията на българското село. Изследователските й интереси са свързани с проучването на “интересите, дейността и задачите на селското момиче”. Анкетата обхваща около 1 000 момичета от цялата страна; Участва с екип от ИЗСП и в проучването за изработване на метод за “подобрителна работа” в с. Житен, Голяновци, Петърч, Говедарци, Мала Църква и Маджаре - ЦДА, ф. 915К, Оп.1, а.е. 69, л. – Г.Д. Калъпчиев (1906-1964).

¹⁵⁹ Анкетата се провежда през 1939-1940 г. със съдействието на персонала от допълнителните земеделски училища в страната. Обработени са 530 *най-добре 'попълнени'* анонимни въпросници при средна възраст 18 г., както и *'непосредствените впечатления'* на екипа.

¹⁶⁰ **Тодорова – Йончева, В.**, С какви интереси живее селската девойка – Земеделско-стопански въпроси, г. V, 1940, кн.4, с. 217.

¹⁶¹ **Тодорова В.**, Интереси, дейност и задачи на селското момиче. – Кооперативен подем, г. XIII, 1941, бр. 7-8, с. 273.

¹⁶² Пак там. с. 274-275.

¹⁶³ **Мочева, Хр.** Участие на селото в разни организации – Образцово село, 1941, кн. 2, с. 14.

¹⁶⁴ **Мочева, Хр., В. Тодорова-Йончева**, Участието на селската жена при подобрене живота в селото – Земеделско-стопански въпроси, г. VI, 1941, кн.4, с. 178.

¹⁶⁵ Пак там, с. 181-182.

¹⁶⁶ **Брънков, Т.**, Просветата на селската жена – Млада българка, г. III, 1941 кн.4-5, с. 12.; Вж. и **Пенчева, С.**, Рационализация на домакинския труд – Млада българка, г. II, 1941, кн. 2, с. 22-23.

¹⁶⁷ **Захариев, З.** Да оползотвориме зимната почивка на селянина – Образцово село, 1941, 3.

¹⁶⁸ **ЦДА, Фонд 371к**, опис3, а.е. 2095, л. 2.

¹⁶⁹ **Мочева, Хр., В. Тодорова-Йончева**, Участието на селската жена при подобрене живота в селото – Земеделско-стопански въпроси, г. VI, 1941, кн.4, 180.

¹⁷⁰ **Попова, К.**, Истории върху плат. Едно популярно женско ръкоделие през втората и третата четвърт на двадесети век. – В: Тя на Балканите, Благоевград, 2001, с.390.; Вж. и **Николиев, Гр.**, Какво трябва да бъде земеделското и земеделско-домакинското образование у нас. С., 1938, с. 11.

¹⁷¹ **Колева, Д.**, Биография и нормалност, ЛИК, С., 2002, с. 62.

¹⁷² Грижи за селската жена - **Млада българка**, г. II, 1942, кн. 6, с. 23.

¹⁷³ **Александрова, Е.**, Какви ще станем - Земеделско-домакинско знание, Видин, г. I, 1939, бр. 5, с. 1.

¹⁷⁴ Вж. **Бирников, Д.**, Допълнителните земеделски училища (същност, цел, програма и организация), С., 1943, с. 16-17.

¹⁷⁵ **Стоянов, Ас.** /агроном, областен земеделско-стопански директор/, Няколко предпоставки за земеделско-стопанско строителство в нашето село – Земеделско-стопански подем (Орган на Бургаския клон на Дружеството на агрономите в България), бр. 1, 1938, с. 3.

¹⁷⁶ **Николиев, Гр.**, Какво трябва да бъде земеделското и земеделско-домакинското образование у нас. С., 1938, с. 30.

¹⁷⁷ Пак там.

¹⁷⁸ Пак там.

¹⁷⁹ **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt..., S. 35.

¹⁸⁰ Пак там - S.32.; Цит. по **Павлов В.**, Апостоли на българското земеделие. Част първа, С., 1939, с. 180-181.

¹⁸¹ **ЦДА**, ф. 194К, оп.1, а.е. 191, л. 1-4.

¹⁸² **Симеонова, Р.**, Студентката по агрономство - Млада българка, г. I, 1940, кн.1, с.18.

¹⁸³ **ЦДА**, ф. 194К, оп.1, а.е. 191, л. 1-4.

¹⁸⁴ **Брънеков, Т.**, Просветата на селската жена – Млада българка, г. III, 1941, кн. 4-5, с. 13.

¹⁸⁵ Тук изказвам благодарност на Светлана Илиева, която проведе интервюто през лятото на 2002 г.

¹⁸⁶ В сп. “Образцово село” няколко поредни броя в специалната рубрика “По пътя на образцовите домакинства, стопанства и села” проследяват образцовистките начинания в селата Долни Луковит и Мрамор – Вж. **Образцово село**, г. II, кн. 3-4, 5-6, 7-8.

¹⁸⁷ Интервю - **Станка Илиева**, р. 1925 г., с. Долни Луковит, Плевенско.

¹⁸⁸ Пак там.

¹⁸⁹ Пак там.

¹⁹⁰ Вж: **Стоилова, Р.**, Женското предприемачество -В: Фотев, Г., Р. Стоилова /съставители/, Жените: справедливост днес, Институт по социология при БАН, С., 2000, с. 55; **Ferge, Zs.**, Women and Social Transformation in Central-Eastern Europe – Czech Sociological Review, Vol. 5, №5, 1997, p. 175;

¹⁹¹ **Симеонова, Зл.**, Подобрене бита на селското население – Годишник на Земеделската камара – Плевен, 1938, Плевен, 1939, с. 417.

¹⁹² **Kollmorgen, R.**, Theoretische Aspekte postsozialistischer Transformationsprozesse – in: Hauser, R., Th. Oik (Hg.), Soziale Sicherheit für alle, Verlag Leske+Budrich, Opladen, 1997, p.18., **Дитрих, Р.**, Трансформация и еманципация на Изток: гледната точка от Запад...И жената като добра майка... -В: Фотев, Г., Р. Стоилова /съставители/, Жените: справедливост днес, Институт по социология при БАН, С., 2000, с. 45.

¹⁹³ В края на 30-те години на XX в. селото като тема в периодичния печат категорично излиза на “мода”. Дори в периодичния печат, насочен към градски читатели, селската проблематика присъства осезаемо. Пример за това може да се открие в някои “женски” вестници и списания. Във “Вестник за жената” (издание насочено към градски жени домакини) например, все по-често се появяват статии за проблемите на селянките – Вж. **Брънеков, Т.**, Жената и земеделския труд – Вестник за жената, г. XXI, 1941, бр. 861, с. 1; **Брънеков, Т.**, Реформи в земеделското образование - Вестник за жената, г. XXI, 1942, бр. 881,

с. 1; **Димитрова, М.**, Нужна е по-рационална наредба на селската къща - Вестник за жената, г. XXI, 1942, бр. 886, с. 1; **Ненов, В.**, Повече грижи за селското дете – Вестник за жената, г. XXI, 1941, 872, с. 1-2 и др.

¹⁹⁴ **Wolf, G.**, Lesen für den Fortschritt. Zur Rezeption von populärer landwirtschaftlicher Fachliteratur in Bulgarien /1878-1944/, Waxman Münster, New York, München, Berlin, 2001, S. 11.

¹⁹⁵ Пак там - S. 54.

¹⁹⁶ По това време директор на Института за земеделско-стопански проучвания.

¹⁹⁷ **ЦДА**, Ф. 915К, оп. 1, а.е. 12, л. 1-7. – Г. Д. Калъпчиев (1906-1964)

¹⁹⁸ Повечето от изброените вестници са органи на професионални обединения на селяните – вестник “Земеделски възпитаник” е орган на Съюза на завършилите земеделски училища, “Земеделска задруга” – на Общия съюз на българските земеделци, “Говедовъдство” - на Съюза на говедовъдните дружества и пр. Някои от тях за частни издания - “Наше село” е частен вестник, издаван от Г. Бъчваров в София от 1931г. “Стопански преглед” също е частно издание от 1940 г. - на Андрей Спилков от София – Вж. **ЦДА, ф. 915к**, оп.1, а.е. 12, л. 1-7. – Г.Д. Калъпчиев (1906-1964)

¹⁹⁹ “Частно издание, основано 1938 от агрономите Ив. Георгиев, Д. Дунев, Д. Попов, Д. Николов, Г. Калчев” - **ЦДА, ф. 915к**, оп.1, а.е. 12, л. 1-7. – Г. Д. Калъпчиев (1906-1964)

²⁰⁰ Орган на Българското агрономическо дружество. Излиза от 1938 г.

²⁰¹ “Частно издание на Г. Стоев, гр. Русе. Основано 1920. Предназначено е за читатели, които са слабо грамотни и проявяват слаб интерес към четене, поради което се прави подходящ избор на материали и начин на излагане...” – **ЦДА, ф. 915К, Оп. 1, а.е. 12, л. 1-7.** – Г. Д. Калъпчиев (1906-1964)

²⁰² Издание на Министерството на земеделието и държавните имоти, Отдел земеделско образование.

²⁰³ “Частно издание, основано през 1935 от проф. Я. Моллов, д-р Н. Кондов, д-р Г. Калъпчиев и др., предназначено е за професионалисти-агрономи, за специалисти по земеделието, интелигентни земеделски стопани. Целта на списанието е да работи за по-голяма сериозност, компетентност и системност при обсъждането и провеждането на всички големи и малки начинания и мероприятия във връзка със земеделско-стопанската, социалната и културна политика, целяща повдигане благосъстоянието на нашия земеделец и подобрене живота в селото” – **ЦДА, ф. 915К, Оп. 1, а.е. 12, л. 1-7.** – Г. Д. Калъпчиев (1906-1964).

²⁰⁴ “Издавано от редакционен комитет с редактор Дим. Ст. Павурджиев-Образцовин. Предназначено е предимно за земеделските стопани и стопанс-

ките деятели в селата. Списанието ратува за всестранното повдигане и главно в земеделско-стопанско отношение на българското село” – Пак там.

²⁰⁵ Издание на отдела по земеделско образование на МЗДИ, редактор Н. Монеv.

²⁰⁶ “Частно издание, основано 1940 г. Списанието е предназначено предимно за селските стопанки и ратува за културното издигане на селянката-стопанка” – ЦДА, ф. 915К, Оп. 1, а.е. 12, л. 1-7. – Г. Д. Калъпчиеv (1906-1964)

²⁰⁷ **Kalinov, Th.**, Die bulgarische Landwirtschaft, Berichte über Landwirtschaft. (Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft), Sonderheft. 157, Berlin, 1943.

²⁰⁸ **Branekov, T.**, Der bulgarische Agronom – In: Kalinov, Th., Die bulgarische Landwirtschaft, Berichte über Landwirtschaft. (Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft), Sonderheft. 157, Berlin, 1943, p. 12-16.

²⁰⁹ **Birnikov, D.**, Die Verbesserung der Lebensweise der lndlichen Bevöckerung – In: Kalinov, Th., Die bulgarische Landwirtschaft, Berichte über Landwirtschaft. (Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft), Sonderheft. 157, Berlin, 1943, p. 39-44.

²¹⁰ **Motscheva, Chr.**, Der lndliche Haushalt in Bulgarien – In: Kalinov, Th., Die bulgarische Landwirtschaft, Berichte über Landwirtschaft (Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft), Sonderheft. 157, Berlin, 1943, p. 45-49.

²¹¹ Вж. заглавните страници - **Образцово село**, г. II, 1943, кн. 5-6, кн. 9-10.

²¹² **Ляпчева, К.**, Летните детски игрища и селянката – Образцово село, г. I, 1941, кн. 1, с. 7.

²¹³ **Захариеv, З.**, Да възродим българското село чрез младежта – Образцово село, г. II, 1942, кн. 5; **Захариеv, З.**, Да оползотвориме зимната почивка на селянина – Образцово село, г. II, 1942, кн. 3;

²¹⁴ **Моллов, Я.**, Кооперацията трябва да заеме голямо място в стопанското строителство на държавата – Образцово село, г. II, 1942, кн. 3.

²¹⁵ **Бирников, Д.**, Грижи за подобрене бита в селото – Образцово село, г. I, 1941, кн. 1, с. 2.

²¹⁶ **Мочева, Хр.**, Селското домакинство – Образцово село, г. I, 1941, кн. 1, с. 6; **Мочева, Хр.**, Хигиенични селски постройки – Образцово село, г. I, 1941, кн. 1, с. 12; **Мочева, Хр.**, Участието на селото в разни организации – Образцово село, г. II, 1942, кн. 2.

²¹⁷ **Костов, Д.**, За образцово село – Образцово село, 1942, кн. 1, с. 2.

²¹⁸ Читателски писма от Атанас Цирков, /с. Пиргово, Русенско/, П. Стаматов /Житосвят, Русенско/, Флори Луканов /Подем, Плевенско/, Горан Симеонов и Г. Катански /Гложене, Оряховско/, Пенчо Пееv /Габаре, Белослатинско/, Георги Чакалов /с. Трънджиите, Габровско/, протоиерей Й. Попов /гр. Фердинанд/и др. - **Образцово село**, г. I, 1942, кн. 3-4, г. II, 1943, кн. 7-8, 9-10.

²¹⁹ Писма на читателки - Минка Колева /Шереметя, Търново/, Тодорка Иванова /гара Мездра/, Паша Василева /Пороминово, Дупнишко/, Ю. Василева /Горско Сливово, Пловдивско/, още една от с. Емен, Търновско и др. - Образцово село, г. II, 1943, кн. 7-8

²²⁰ **Образцово село**, г. II, 1943, кн. 9-10.

²²¹ **Димитров, Н.**, Повече просвета за земеделска България. – Образцово село, г. I, 1941, бр.1.

²²² **Тодорова-Йончева, В.**, Интереси, дейност и задачи на селското момиче – Кооперативен подем, г. XIII, 1941, бр. 7-8, 271-77; Резюмиран вариант на статията – Вж: **Тодорова-Йончева, В.**, С какви интереси живее селската девойка - Образцово село, г. II, 1942, бр. 2.

²²³ За историята на радиото в България, неговите социални ефекти, съдържанията на радиопредаванията, радиоаудиторията, съдържанието и спецификата на предаванията – Вж.: **Димитров, В.**, История на радиото в България, Т.1, 2, С., 1994.

²²⁴ **Щерева, Зл.**, На гости в село Априлово – сп. Млада българка, г. II., 1942, кн. 6, с. 14-15.

²²⁵ **ЦДА**, ф. 178к., оп.5, а.е.238, 243, 245, 248, 249, 252, 253, 255; Вж. и - **Ханджиева, Р.**, Из историята на радиопредаванията в България (1926-1944 г.) – Известия на държавните архиви, кн. 20, 1971, с. 253-264.

²²⁶ **ЦДА**, ф. 178К, оп. 5, а.е. 243, л.475-476 – МЖПТ, Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните.

²²⁷ **ЦДА**, ф. 178к., оп. 5, а.е. 152, л. 257.

²²⁸ **ЦДА**, ф. 178к., оп. 5, а.е. 153-162, л. 258.

²²⁹ **ЦДА**, ф. 178к., оп. 5, а.е. 207, л. 260-261.

²³⁰ **ЦДА**, ф. 178к, оп. 5, а.е. 243, л. 475-476.

²³¹ **ЦДА**, ф. 178к, оп. 5, а.е. 248, л. 134 – Пощенска карта от Г. Йончев, с. Житница, 16.II.1944 г.

²³² Седмичник за радиопрограми и обществена култура. Редакционен комитет – Захари Захариев, Есто Везенков, Боян Болгар, г. I., 1940-1941

²³³ Радиото и селото. Политиката на дребните факти - **Български радиопреглед**, г. I, 1941, бр. 17, с. 1

²³⁴ “Часът за селото” на радио София – сп. **Земеделска камара, Шумен**, 1943, бр. 83-84, с. 4.

²³⁵ Пак там.

²³⁶ Вж. **Колева, Д.**, Биография и нормалност, С., 2002, с. 56-57.

²³⁷ **Пискова, М.**, Из документалното наследство на фондация “Българско дело” – Известия на държавните архиви, 80, 2002, с. 91, 114-117.

²³⁸ Пак там.

- ²³⁹ **Брънков, Т.**, С вяра в бъдещето – Образцово село, г. II, бр. 9, 10, 1942.
- ²⁴⁰ Пак там.
- ²⁴¹ Едно образцово село на панаира в Пловдив – **Земеделска камара**, 1943, кн. 95-96, с. 7.
- ²⁴² Земеделската изложба, гр. Варна – **Земеделска камара** - Шумен, 1942, кн. 9, с. 2.
- ²⁴³ **ЦДА**, ф. 1160, оп. 1, а.е. 23, л. 30 – Дружество за домашна култура “Български дом”; Писмо от Земеделска камара – Шумен до дружество “Български дом”, 1.III.1940
- ²⁴⁴ **ЦДА**, ф. 1160, оп.1, а.е. 23, л. 30 – Дружество за домашна култура “Български дом”; Писмо от Земеделска камара – Шумен до дружество “Български дом”, 1.III.1940
- ²⁴⁵ Към обществените стопански мероприятия на камарата – **Годишник на Земеделската камара – Плевен**, 1938, Плевен, 1939, с. 203.
- ²⁴⁶ **Земеделска камара – Плевен**. Отчет за дейността на камарата през 1938 и 1939 г., Плевен, 1940, с. 295.
- ²⁴⁷ **В. Т. Й** (най вероятно Вера Тодорова Йончева), със същото заглавие - Земеделско-стопански въпроси, кн. 2, 1941, с. 120-121.
- ²⁴⁸ **Бирников, Д. Щ.** /началник на отдела за Земеделско образование/, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн. 3-4,
- ²⁴⁹ **ЦДА**, ф. 371К, оп. 3, а.е. 2095, л. 2-10 – МЗДИ, април 1941, Проект – Петгодишен план на МЗДИ за стопанското и културно повдигане на селото.
- ²⁵⁰ **ЦДА**, ф. 915К, оп.1, а.е. 66, л. 1-8 – Доклад на Хр. Мочева, началник на отдел при Института за земеделско-стопански проучвания.
- ²⁵¹ **ЦДА**, ф. 371К, оп.3, а.е. 2095, л. 2-10 – МЗДИ, април 1941, Проект – Петгодишен план на МЗДИ за стопанското и културно повдигане на селото.
- ²⁵² **Алексиев, Б.**, 1940, (агроном, народен представител), Обществената обстановка на селското ни стопанство – сп. Агрономическа мисъл, г. I, кн. 5, 167.

Трета глава

“Тази община да стане образцова, а нейното всестранно повдигане да послужи като пример при създаване на други образцови общини в царството”.

Случаят село Дивля, Радомирско – програмата “под лупа”

“... онази модалност на социалната история, чувствителна към индивидите. Защото изборът на индивидуалното тук не е мислен като противоречащ на избора на социалното: той трябва да направи възможен различен подход, следвайки нишката на особена съдба – съдбата на един човек, на група хора – и с нея множествеността на пространствата и на времената, кълбото от отнoшения в което се вписва... програмата за анализ на условията на социалния опит.”¹

III. 1. Защо “случаят Дивля?” Предварителни бележки

“Неколцина представители на печата посетихме с. Дивля, Радомирско, разположено близо до западната ни граница, доста далеч от главното шосе София-Кюстендил. Интересът ни към това село се дължеше главно на обстоятелството, че Дивлянската община още миналата година бе обявена за образцова, а дейността на нейния кмет бе посочена в специална заповед на софийския областен директор като пример за подражание.”²

Цитираният откъс е от един от многобройните журналистически репортажи (над 30 такива между 1935 и 1942 г.³), които популяризират програмата “Образцово село”, представяйки примера на радомирското село Дивля.

Дивля, заедно с още няколко “образцови селски общини” – Мрамор (Софийско), Новоселци (дн. Елин Пелин, Софийско) и Долни Луковит (Плевенско) - се лансират в печата по това време като “витрините” на образцовостта. Дивля е интересна и с това, че тук в най-голяма степен се концентрират вниманието и ресурсите на представителите на Американската Близкоизточна фондация в България, насочено към подобряване жизнените

условия в селата. Именно тук експертите от фондацията (преди всичко Леонтий Фелдман) и правителствени служители, заедно с общинското ръководство на Дивля (в лицето на кмета Яни Танев), експериментират модела “Образцово село”, преди той да се превърне в национална програма за “повдигане щандарта на живот в селото”. Единствено сред образцовите села от програмата, за образцовото село Дивля Националната дирекция на пропагандата разпространява през 1943 г. и специален кинопреглед.

Изборът на с. Дивля като пример, в който да се представи изследователският поглед “отдолу” към програмата “Образцово село”, не на последно място се определи и от възможностите ми за по-дългосрочна работа “на терен” (неколкодневни престои в периода май-септември 2002 г.).

С включването на “случая Дивля” в изследването на програмата “Образцово село” се поставят няколко **цели**:

- да се представи и локалното измерение на проблеми, чиито общи контексти са представени в предишните глави, като подреждащият принцип на изложението е отново програмата “Образцово село”;

- да покаже дали и как “работи” програмата, разгледана в перспектива “отдолу” - “Образцово село”, преживяно в спомените на респондентите – било като личен опит, било като отглас на събитията или техните последици, преживяни от техни близки;

- като се държи сметка за особеностите, които спецификата на избраното селище налага на изследването, анализът се опитва да конструира селището като модел (такъв е и по намеренията на “Образцово село”). Заедно с това, да държи сметка за отклоненията, които вероятно се случват в другите образцови села;

- да открие тенденциите, характерни за селищата от подобен тип, оказали се включени в тази програма;

- във фокуса на програмата “Образцово село” да се изпитат не толкова нови, но все още рядко използвани в българската историческа наука изследователски подходи. Използваният тук комбинира работата “между архива и терена”,⁴

Във втора глава тези намерения бяха проследени по-скоро като аспекти на “социалната система”. Следваше се една “външна” перспектива и тя беше фокусирана в правилата на текстовете, произведени в областта на обществената агрономия от легитимирани експерти, свързани с програмата “Образцово село”.

В центъра на интереса тук, заедно с такива текстове, са и всекидневните възприятия, означавания и поведения на жителите на едно село. Така изследването се опитва да следва и една “вътрешна” перспектива, да

постави въпроса за всекидневното знание и поведение, за индивидуалните жизнени траектории и избори на хората в изследваната общност.

По-новите изследвания показват ползотворността на микроисторико-антропологическите изследвания, при които се проблематизират променливите въздействия между дискурсите на елитите и възприятията на различните социални групи и индивиди. Такива микростудии насочват вниманието и към въпроси за “вътрешната страна”, към субективното преживяване и културното моделиране на историческия всекидневен живот.⁵

Един актуален изследователски поглед от тази перспектива би могъл да даде отговор на **въпроси** като:

-как може да се определи отношението на селяните към необходимостта от предлаганите им нововъведения?;

-какви полета на напрежение се зараждат и развиват в хода на опитите да се реализира държавната програма “Образцово село” в рамките на конкретното село?;

-как в рамките на отделното село се сменя специфичната аграрна идеология и дали достига действително до всички групи в селото?;

-как “социалните актьори” създават света, в който живеят; от който те са част?

Тази част от изследването проследява най-напред демографските и стопански промени през 30-те г. на XX в. в с. Дивля. Това включва и дейността на общината, училища, читалища, църква; появата на различни нови за селото институции: кооперации, дружества, общинска здравна служба; функционирането на транспортните и информационни комуникации; модернизацията на селското пространство (в т.ч. благоустройство, електрификация, водоснабдяване, оформяне на центъра, промяна в домашната битова култура – обзавеждане на дома, дворно място, хигиена и т.н).

Център на изложението е превръщането на Дивля в “образцово село” – участието в тези процеси на представителите на Американската Близкоизточна фондация, на кмета Яни Танев, на жителите на селото, включени в мрежата от тези институции, на обикновените хора, въввлечени в образцовистката надпревара.

III.1.1. Източници – архиви, устни разкази, снимки, кино-ленти

Изследването на програмата “Образцово село” - в мащаба на с. Дивля -обединява проучването на архивни материали (от ЦДА, ДА-Перник,

НА-БАН) и публикациите от централния и регионалния печат за селото от този период, събирането на устни сведения от възрастни жители на селото и на снимки от техни лични архиви. Консултирана е публикуваната в началото на 90-те г. от краеведа Иван Тасев история на Дивля.⁶ Използван е и кинопрегледът от 1943 г. "Дивля - образцово село".

III. 2. Дивля - селищната общност през 30-те г. на XX век

Столичният журналист Д. Николов, посетил Дивля през 1941 г. с цел да направи репортаж за дейността на Близкоизточната фондация в селото, описва накратко ситуацията, която заварва:

"Селото Дивля се намира в Радомирско, в диплите на западнобългарските възвишения. През него минава международното шосе към Западните покрайнини. Седалище е на община, съставена от няколко села.

Дивля е типично българско село, името и географическото положение на което предизвиква у мене не особено радостни настроения преди да го посетя... Имах представа, че отивам в едно затънтено българско селце. Останах обаче силно изненадан по пътя към Дивля. ...

Средата на селото напомня гъстонаселено градче, а периферията му е с широки, покрити със зеленина дворове. Къщите са почти без изключение масивни. Някои от тях са изградени с особени зидарии, а други са хубави вили, които биха били желани дори от най-взискателния софийнец. В дворовете още на пръв поглед се виждат почти еднообразни хигиенични кладенци, отходни места и торища... А на двата края на селото, всред просторни дворове, са издигнати първоначалното училище и прогимназията, поддържането на които свидетелства за ученолюбивостта на дивлечани. Всред селото, срещу общината е читалището. Всеки обед и всяка вечер едно радио, поставено над вратата на читалището, съобщава новините на дивлечани... Уредбата на къщите, които посетихме, по нищо не отстъпват на гражданската: спални, кухни, приемни, кревати, столове, маси. Чистотата на бельото – изрядна. Дивлечани са облечени граждански... Националната си носия пазят за празниците.

Имат си популярна банка, която от своя страна има складове за храни и за напитки; земеделска кооперация с галантериен магазин, общинска сеялка за пречистване храните за семе; частен дарак за влаче-

не на вълна и разбиване на парцали; частна столарска работилница, електрическо осветление и енергия, получавана от Перник. Въобще Дивля има рядко благоприятни и хармонични условия за една стопанска и здравно-социална и културна работа. Още повече, че и кметът е мектен и просветен човек и е готов да приложи всяка препоръка за издигане бита на неговите съселяни.”⁷

Само десет години преди тази статия, излезлият през 1931 г. “Юбилеен сборник Българското село—1930 г.”, в лаконично-трафаретния стил, по който са описани в него всички села в страната, представя Дивля в малко по-различна светлина:

“На 32 км. от Радомир, 14 км от гара Земен. Свързано с коларски пътища. Къщите са паянтови, покрити с обикновени керемиди, едноетажни. ... Поминъкът е земледелие, скотовъдство, дърварство, овощарство, зидарство и дърводелство... Има община, църква, основно училище, прогимназия, читалище, околийски лекарски участък, амбулатория, телеграф, телефон, кредитна земеделска кооперация, популярна банка, производителна кооперация, бакалски магазин и две нафтови мелници. Нуждае се от довършване на прогимназия и залесяване.”⁸

Двата откъса насочват към около 10-годишна ретроспекция. В този времеви отрязък стеченията на обстоятелствата са включили селото и неговите обитатели в поредица събития, които чувствително се намесват в дотогавашното им съществуване.

Определянето на Дивля за образцово село е основополагащо в спомените на хората от Дивля за този период – всички интервюирани, без изключение, подемаха тази тема без предварителни уговорки. Разказите на всички интервюирани от мен жители на селото неизменно имаха за отправна точка две ключови имена – Яни Танев и Леонтий Фелдман (произнасян тук като “Фелтман”). Какво представлява обаче селото преди дейността на двамата да наложи своя отпечатък в живота на дивляни (или “дивлечани”, както се наричат самите те)?

Към началото на 40-те години на XX в. община Дивля има **5 900 жители**, които са разпределени в **1 130 домакинства**. Общината е със седалище с. Дивля и включва селата Раянци, Калотинци, Смиров дол, Долна Врабча, Горна Врабча, Мурено, Горна Глоговица, Долна Глоговица – всички планински, пръснати в махали на площ около 80 000 дка.⁹

Още от началото на века мъжете от Дивля са известни като добри “павьори” (майстори по полагането на паваж) и една голяма част от годината прекарват “на гурбет” в градските центрове.¹⁰

“Преди това ходеха дивляни работници. Просто цела България бе-

ще осеяна с майстори. 'Щото през годината си обработват жените тука, поддържат имота, а те пограт, след това дойдат за вършитба, после пак отиват по градовете. Видин, Русе, Силистра, Плевен – нема град, необиколен от дивлянин – павьори. Паваж".¹¹

Цитираният по-горе журналист отбелязва, че това емигриране на дивлечани е дало особен характер на целия техен стопански, социален и културен живот.

"Всеки емигрант, каквото е припечелил и научил през време на емигрантството си – отбелязва той - носи го в село и го прилага, за да направи по-удобен живота си. Емигрантството е приучило дивлечани на възприемчивост към онова, което носи полза за него и общечитието му".¹²

Мобилността на хората от Дивля и познаването на градския начин на живот, както и това, че Дивля е пазарен център на около 30 околни села¹³, вероятно са причините сравнително рано в селото да се появят маркери на модерността, които за голяма част от селата са по-късни феномени. От 90-те години на XIX в. тук има **прогимназия** (от 1892г., втора в околията след тази в Радомир) и **читалище** (1898г.).¹⁴

По всичко личи, че в Дивля четенето на **вестници** и навика да се слуша **радио** в края на 30-те години вече е нещо съвсем обичайно:

"Имахме радио още 37-38-а година. В читалището и в училището, и в общината – на три места... У сред селото – будки. Продаваха се вестници на ръчна продажба. Можете ли да си представите? До Девети тука имаше – "Зора", "Заря", "Утро", всички вестници се продаваха. Четяха хората. Читалището - отворено..."¹⁵

Много млади хора от селото продължават образованието си в селищата наоколо, където има гимназии: "Нашите деца, моите връстници, и аз съм един от тия Отиват в София, отиват в Перник, в Кюстендил да учат. Аз съм ходил чак в Трън. И в Трекляно имаше гимназия".¹⁶

Има хора в селото, които се проявяват и като пишещи. Симеон Стоичков от Дивля е автор на една книжка за кооперативното движение – "Село" (1938 г.), която разпространява сам в Радомирско и Кюстендилско.¹⁷

Много младежки спомени от 30-те са свързани с читалището в селото:

"В читалището тука – разказва Евгени Милушев - правехме вечеринки. И аз съм участвал. Даже бех касиер на читалището. Всичко си имахме. Приходи от вечеринки и ги носим на книжката на читалището у пощата. И само внасям парите, от касата и тия пари – на разположение на читалището. Нема да пипа никой... Тогава имаше тука некаде около 20 души такива, все кои учат навънка.. От тука имаме лекари,

имаме агрономи... Всичко, тоя елит беше у дъното и организираха винаги вечеринки и представления. Сказки не е имало много, но беше повече такива, представления - примерно некая пиеса се разиграе... И тоя салон Яни Танев го направи и там се провеждаха... Сцена си имаше, столове, нагласена работа. И сцената работи... Ние сме играли. Учителите подготвяха също с децата пиеси. Честване некакво, танцова забава... И се събираме, продаваме билети, парите, книжката – и у пощата. Тука у Дивля имаше си клон. У пощата имаше и доста спестявания, хората си внасяха. Те – целата махала тука.”¹⁸

Спестяванията са както на работещите извън селото като павъори “дивлечани”, така и на земеделци, продаващи сами или чрез кооперациите в селото част от продукцията си. Значителен за мащабите на селото е и броят на занаятчиите, които вече предлагат задоволяването на нарсналите сред селяните нужди от нови стоки и услуги.¹⁹ Още през 20-те години броят на **занаятчиите** в Дивля е значителен – над 10 шивачи, 5 дърводелци, над 10 коларо-железари, толкова бакали. Има и 2 дизелови (по-късно електрически) **мелници** с дъскорезници²⁰.

Спомените на дивляни все още картографират тези места с подробности: “Имаше много занаятчии у Дивля. Като започнеш – ковачи двама, коларо-железари. След това - шивачи (от Долна Вrabча, Горна Вrabча – наши, тука, местни шивачи). Юрганджии, плетачи, плетачки – на автоматична машина... Баба Люба, тука една – луда пара взимаше. Плетеше вълнено плетиво – фланели, чорапи, рокли плете – от вълна. Она и чираци имаше - 5-6 души момичета-чираци учеха. Шивачът - има си фирма. На стената – майсторско свидетелство закачено, от Стопанската камара. Шивачи–чираци – при него. Имаше шивачки – баба Варда Годцуманова, Милка Тодорова – тая ми е връстник – шивачка, ... модистки такви, които... имаше много клиента... **Магазини** – 6 магазина с промишлени стоки. А, имаше два магазина - и хранителни, и промишлени. Като влезеш у дедо Йорде Груев – от копче до всичко. До радио. Всичко. Като наблъскал - и барут, патрони, клинци, пирони, синджири, палешници, плугове, кутии, маслини, риба солена, газ за осветление. После качимхе ние тока... Бехме на газени лампи. И имаше всичко у него... Имаше бръснари двама. Имаше сладкари двама, имаше лимонджии двама. Значи, на бунара си сложил помпа - машината му, бутилките му с въглероден двуокис и върти, произвежда... Имаше и **хотел** тука – отделно неколко стаи, съдът като заседаваше, съдиите там се настаняваха. и... журналистите.”²¹

От втората половина на 20-те години на ХХ в. в Дивля функционират

3 кооперативни дружества – Дивлянската популярна банка, Кредитната кооперация “Дивна” и производствена кооперация.

Земеделска кредитна кооперация “Дивна”, създадена през 1924 г., е първото кооперативно сдружение в Дивля и по това време наброява между 136 и 165 членове.²² Председател на кооперацията е дългогодишният учител в прогимназията Михаил Станоев – същият, който през 1898 г. стои в основата на организирането на читалището в селото. Тук са и директорът на основното училище през 30-те години на ХХ в. Боян Саев, и свещеникът Димитър Пенковски.²³ Кооперацията посредничи на своите членове, през клона на Земеделската и кооперативна банка в гр. Радомир, за да получават кредити за земеделски инвентар. Още през 20-те г. банката ги подпомага и при строеж на сушилни за плодове.²⁴ През 1928 г. подкрепя финансово читалището с 10 000 лв.²⁵ Правят го и през следващите години, а когато е належащо довършването на сградата на началното училище в началото на 30-те години, отпускат 20 000 лв. помощ на общината за тази цел.²⁶ По-късно, след откриването на трапезарията, осигуряват част от хранителните продукти за ученическата трапезария и подпомагат допълнителното земеделско училище.²⁷ Заедно с това кооперацията поддържа за своите членове абонамент за списание “Земеделска защита”²⁸ и в. “Кооператор”.²⁹

Създадена също в края на 20-те години на ХХ в., **Дивлянската популярна банка** през втората половина на 30-те години обединява над 320 членове-кооператори.³⁰ В началото на 40-те години те вече са 539. Сред тях са посочени 272 земеделци, 44 занаятчии, 5 индустриалци, 17 търговци, 4 “свободни”, 39 държавни чиновници, 24 “чиновници от частни дружества”, 77 работници в държавни и “обществени” предприятия и 44 в частни предприятия. 94 от тях фигурират като домакини, а има и 13 рентиери и пенсионери.³¹ Между 1934 и 1939 г. популярната банка се оглавява от кмета Яни Танев, а негов заместник е директорът на прогимназията – учителят Тодор Чипев.

По това време в селото дейност развиват и **Дружеството на запасните подофицери** и **Дружество “Инвалид”**.³²

Освен павърството, перспективно занимание за дивляни е овощарството и преди всичко **сливопроизводството** – в края на 20-те–началото на 30-те г. те отглеждат сливи, част от които са за износ.

“Като дойде ред есента – всичко бере плодове - разказва отново Евгени Милушев - Ние сме плащали по 25 лева надница да ни берат берачки сливите с дръжки – за Германия. Е, тука долу имаме много

сини сливи. Та - за дръжката, за да може да остане боята – за Германия... Товариме ги у касетки, каруци, караме ги на кооперация – имаше кооперация тука, която беше много... много даде парб.³³

Земеделieto също продължава да е част от основния поминък на хората от Дивля:

“Земеделие – изкарвахме си жито за нас си... Умеляме си житото – имаше две мелници, три. Тия беха – 2 на ток, а първата мелница е била на парен котел – на Божурини – първата мелница, с парен котел като на локомотив. И на обед свири у 12 ч. свирката на мелницата. Т-у-у-уут – и трябва да сверат часовниците. И тая после я ликвидираха, понеже тока доведоха...³⁴

Централната махала на селото е **електрифицирана** през лятото на 1934 г.³⁵ Както се изразява един от интервюираните жители на Дивля: *“Яни Танев доведе тока.”³⁶*

Транспортните връзки с гара Земен и околийския център Радомир се осъществяват с товарни впрягове за стоките и с файтони за хората, пътуващи до там и обратно: *“Преди това имаше шосе, обаче шосето беше само черен път, талиги караха до Земен – път. Тия файтоните. Файтони - четрима души, пет файтонджии – от влака взимат пътниците и пощата донесят с файтон”.³⁷*

Справката в *“Юбилеен сборник - Българско село”* припомня, че Дивля още в началото на 30-те години има **участъков лекар и амбулатория**, които обслужват населението от махалите на общината. С превръщането на Дивля в “образцово село” се появяват и акушерката, и здравно-съвещателната станция със сестрата-посетителка.³⁸

Представените дотук щрихи за с. Дивля до към средата на 30-те години на ХХв. ни показват едно село с динамично развиваща се институционална мрежа, добре поставено като локално пазарно средище, чиито жители в голямата си част са поне с прогимназиално образование.³⁹ Развитието и динамиките на стопанската инфраструктура и функционирането на мрежата от различни обществени институции в Дивля се разполагат на фона на тенденциите от този период за “българското село” като цяло. Въобще, още преди идването в селото на двете почти митологизирани в спомените на днешните възрастни дивляни фигури – на Яни Танев и Леонтий Фелдман, Дивля е едно сравнително проспериращо село. Цитираният вече журналист от в. *“Слово”*, когато коментира работата на Американската блискоизточна фондация в Дивля, дава може би най-краткото обобщение на ситуацията в селото към средата на 30-те г. на ХХ в.: *“На Блискоизточната фондация оставаше само да допълни, разшири и систематизира*

онова, което дивлечани бяха направили до пристигането ѝ в това село.⁴⁰ Съвсем скоро след инвестициите на Фондацията, специалното правителствено внимание и тиражирането на “образцовия” пример на Дивля като витрина на цялата програма, селото от Радомирско ще се превърне в истинска емблема на образцовостта.

III. 3. “Кметът имаше връзка с един американец и подпомагаха за образец”. Яни Танев и Леонтий Фелдман в “образцовото” село Дивля

“Яни Танев – кмето що беше, е довел по некакъв начин, некакъв американец – Фелтман. И този Фелтман е развил много голема дейност тука и е подпомогнал селото да се въздигне в много отношения.”⁴¹

Дори в разказите на не толкова възрастните жители на Дивля като особен акцент се извежда 5-6-годишният период, когато Дивля е в апогея на славата си като образцово село и обект на специално обществено внимание. Няма разказвана случка около “образцовия период”, в която да не се споменат двама основни герои – **кмета Яни Танев и представителя на Американската блискоизточна фондация в България Леонтий Фелдман.**

Новото общинско законодателство след 19-майския преврат (Наредбата-закон за селските общини от лятото на 1934 г.) изисква юридическо образование за общинските кметове. (Вж. Гл. I. 4. 4). Така от края на юли същата година Дивля има “новоназначен” кмет в лицето на бившия главен секретар на “Мини Перник” - юриста **Яни Димитров Танев.**⁴²

Няколко месеца след началото на кметуването на Яни Танев в с. Дивля, софийският областен управител изпраща копия до всички селски общински управления в областта на една изключително интересна заповед. В нея става въпрос преди всичко за “утвърждаващата роля на новия интелигентен кмет-будител”.⁴³

“Тук обявявам – четем в документа - за образцова всестранната дейност на кмета на село Дивля, Радомирска околия г.Яни Танев, която е проявил през време на неговата 16 –месечна кметска служба, която

може да се вземе като една от образцовите в областта. Същият кмет, благодарение на своя такт, умение и добри обноси е могъл да спечели сърцата на населението. Обединил е всички в общината си и срещу него няма никаква опозиция, макар, че общината му в миналото е била една от най-изостаналите във всяко отношение”.

По-надолу следват “Кратки сведения за дейността на кмета Яни Танев”, структурирани по модела на Програмата за всестранна дейност на общините. (Вж. Гл. I. 4. 4)

Цитираната заповед обаче никъде не упоменава, че половин година преди датата на издаването ѝ с. Дивля е избрано от представителите на Американската блискоизточна фондация за организирането там на т.нар. “филиална служба”. През лятото на 1935 г. Министерството на вътрешните работи и народното здраве и Американската блискоизточна фондация, със сътрудничеството на специалисти-агрономи, групирани около проф. Янаки Моллов (тук най-активен е Атанас Узунов), сключват споразумение за сътрудничество по експериментална стопанска и здравна дейност в с. Дивля. След неколкомесечни проучвания, Леонтий Фелдман и общинските власти разработват конкретна програма, която се изпълнява около три години.⁴⁴ Началните резултати от експерименталното приложение на тази програма лягат в основата на първоначалния вариант на програмата “Образцово село”. Една от първите седем “образцови” общини от януари 1937 г. е и Дивля. (Вж. Гл. II. 3.)

В отчета си за дейността на Фондацията през 1935 г. Леонтий Фелдман отбелязва:

*“През лятото на 1935 г. Министерството на вътрешните работи и народното здраве предложи на председателя на фондацията да вземе под свое покровителство Дивленската селска община, Радомирско, **имайки предвид, че тази община имаше условия да стане образцова, а нейното всестранно повдигане може да послужи за пример при създаване на други образцови общини в царството.***

След щателно проучване на местните условия, председателят на фондацията изработи, заедно с кмета на Дивлянската община г. Яни Танев, план за всестранно повдигане на тази община, състоящ се от три момента: сегашно положение, желателни подобрения и постигнати резултати в тази или онази област. В съответствие с този план се предприеха работи в много насоки, целящи повдигане на благосъстоянието на общината. До края на годината беше постигнато доста много, като в частност бяха застъпени и начинания по извънучилищна дейност /детски игрища и дневни домове/ и здравна просвета на

населението. **Тези начинания се провеждаха под непосредственото наблюдение и съдействие на фондацията; за сметка на същата бяха командировани в с. Дивля две ръководителки на летни детски игрища, свършили курса при фондацията; бяха набавени униформички за децата, а също различните работи за обзавеждане на дневния детски дом и на здравно-съвещателната станция. С една дума, в работата по всестранното повдигане на Дивлянската община, фондацията взе най-живо и деятелно участие.**

Културният напредък на Дивленската община беше толкова значителен, че дейността на кмета на общината бе отбелязана с особена заповед на областния директор, в която между другото се препоръчваше, щото примера на Дивленската община да последват всичките други общини от Софийска област”.⁴⁵ (курсив мой – М.А.)

В докладите си от следващите няколко години (до 1939 г.) Луис Арчър и Леонтий Фелдман представят и други направления на дейността на Фондацията в Дивля. Формирани са **младежки групи** за поддържане на чистотата в близките села и опазване на горите от болести и вредители, за залесяване на пустеещи местности, облагородяване на диви овошки, отглеждане на нови породи домашни птици и др. В самата Дивля започва строителството на **резервоар за питейна вода и обществена баня**. От коритото на главната река се извеждат канали за напояване на съседните ниви и зеленчукови градини, а блатистите земи се засипват с пръст.⁴⁶

От 1938 г. Фондацията и местното дружество на Червения кръст раздават **парични възнаграждения** на “отличилите се” жители на селото в почистването и подреждането на покъщината по домовете и на помощни-те стопански сгради.⁴⁷

В отчетния доклад на Л. Арчър за периода 1938-1939 г. се посочва, че производството на домашни зеленчукови и местни консерви в новооборудваната **обществена консервна работилница** в с. Дивля, в сравнение с предишните години, е нарастнало шест пъти, а **битовите подобрения** обхванали 80% от жилищния фонд. Започва строителството на нови общежития за пристигащите от съседните села ученици и е обзаведена специализирана гладачница към обществената баня, направена по-рано в **новата сграда на началното училище**. Самата баня е предназначена не само за учениците, а е “препоръчителна” за всички жители на Дивля. Поредният репортаж за Дивля на страниците на в. “Слово” коментира:

*“Отначало посещението е било незначително и с известно стеснение. Но по настоящем дивлечани и дивлечанки тъй са свикнали с банята, че се проектира вече разширение. И то като належащо”.*⁴⁸

В центъра на Дивля е оборудвана със средства на фондацията **стая за оказване на бърза медицинска помощ** и временно хоспитализиране на родилки.⁴⁹

*“Голяма заслуга на фондацията – продължава журналистът от “Слово” - е осмислюване и популяризиране работата на акушерката чрез уреждането на един родилен дом с две легла. И тук отначало недоверието е било голямо. Но след като през този дом са минали няколко много тежки раждания, повечето от бедните родилки отиват в него при раждане. Успоредно с родилния дом фондацията подпомага и здравносъществителната станция за майките и родилките”.*⁵⁰

Още през 1935 г. общинският съвет на Дивля обявява **Л. Фелдман за почетен гражданин на общината**. Печатът, отразяващ хода на образцовистките начинания в селото, тиражира и този акт:

*“Дивлянската община заслужено му отдава внимание. Човек трябва да посети селото, за да се увери за направеното по инициативата на Фелдман и с неговата материална и морална подкрепа. Населението с право го нарича “Вуйчото от Америка”.*⁵¹

Интересна е интерпретацията на отношенията и съвместната дейност на кмета и представителя на фондацията в разказите на дивляни. Тук също по отношение на Фелдман често се употребява етикета “вуйчото от Америка” – за повечето хора той е човекът, който дава парите за торища, нужници, за новото училище, за игрището и т.н.:

*“Фелдман...Тоя Фелдман що е, американецо, е дошъл у България и избирал места, къде са по-подходящи. И дооди у Дивля. Арексал (харесал) хората – трудолюбиви... Идва и остава тука. И през това време и Яни Танев кметува. И се свързаа двамата и откриха земеделското училище – шивачество, готварство, всичко там. Що имаха нужда ония хора – откриха го. И този Фелдман, американеца почна да дава помощ – цимент около центъра на тия хора да правят образцови торища. Ама и Яни Танев участваше - свързани беха. И почнаха тия що са земали цимент, що им дава, да го викаа “вуйчо”. И тоя – Фелдман, много добър беше човек за Дивля и Яни Танев - също. И Дивля я издигнаха чрез училището... През това време се издигна – на Яни Танев и Фелдман и много подпомагаха чрез училището...”*⁵²

Както препоръчват и нормативните документи, регламентиращи програмата “Образцово село”, обект на подпомагане са главно домакинствата на ученици в допълнителното земеделско училище, отворило врати в Дивля през 1935/36 учебна година. Фондацията подкрепя частично и самото земеделско училище, а се отделят и средства за поддържането и разши-

ряването на началното училище и прогимназията, както и на открития по-късно дневен детски дом.

III. 4. Образователните институции в Дивля в хода на програмата “Образцово село”

III. 4. 1. Началното училище и прогимназията

Към 1935 г., преди решението за откриване на допълнително земеделско училище, в общината съществуват 8 първоначални училища и една прогимназия с общо 23 учители и около 900 ученици. Големият брой ученици налага разширяването на сградата на училището и с общински заем и помощ от фондацията новият строеж започва. За този момент ясно си спомнят и тогавашните ученици.

“Училището почна да се строи. Самото училище го достроиха...то беше половината, после го достроиха 40-те и го разширяваха – като видеха, че не стига - много деца. Увеличиха се и требваше още стаи...Вода осигуриха за училищата – впечатлен е тогава Евгени Милушев - е тука, отгоре, направиха резервоар и отклониха за двете училища вода, питейна. На чешми...”⁵³

“Идваха деца от околните села – разказва и Тинка Коцева – от Мурено, от Глоговица, Вrabча - тука беше прогимназията. Аз като учех две паралелки бяхме. Аз бях IV отделение, но учех с 30-ти набор. И бях 55№ в V клас. Когато започнахме, бяхме 60 деца. Можете ли да се представите, колко деца сме били...”⁵⁴

Към всяко училище още от 1934 г. са пригодени помещения за **училищни трапезарии** (за около 800 деца). Това е още по-наложително, тъй като повечето деца идват на училище от отдалечените на километри махали. Специално в Дивля, със средства на Близкоизточната фондация, започва строеж на салон-трапезария и училищна баня.⁵⁵ Тогавашните ученици с видимо удоволствие си спомнят обедите в трапезарията:

“Беше осигурил (Яни Танев – бел.моя–М.А) на училищата безплатна храна - столова, трапезария. Давахме само продукти – дадеме сланина, дадеме фасул малко и друго не ни закачат. Олиото от тех, готвача от тех – всичко това от трапезарията, само си носехме хлеб. Па и аз ходех на трапезария – много хубаво готвеха. И под строй – всичко си

седи на масата. Каните на масата наслагани – хубави такива. Всичко се сервира - нагласено. Седаме, обедваме. Само обедвахме. Понеже имаше и втора смяна ученици. Готвеше един – Райчо Цеков... Той готвеше – готвач и имаше още един помощник. А майките нямаха нищо против. Не. Даже с удоволствие – дадат лук, дадат сланина, дадат мас, какво имат дадат, некакви картофи - все може да отдели некой 15-20 кила картофи... Много беха доволни...”⁵⁶

С откриването на допълнителното земеделско училище, част от продуктите за трапезарията се приготвят в консервната работилница към училището:

“...Аз съм се хранила в трапезарията горе... Правехме консерви – към земеделското училище имаше консервна работилница... Некаква машина, която затваряше ламаринени кутии. В тях се слагаше зарзава-та и ги затваряха отгоре. След това ги варяха в специален казан. И от училището ние събирахме зеленчуци. Всеко дете донесеше по нещичко. Също купуваха по нещо, имаше и градина тука, та може би и от нея да беряха – тука кооперацията имаше градина и момичетата ни вземаха, та ги правехме. Нарязвахме зеленчуците, консервираме ги и през зимата ни готвеха в стола на училището на обед.”⁵⁷

По това време (към 1935 г.) преподавателите от прогимназията и от земеделското училище започват да организират и сказки на т.нар. “**селски народен университет**”. В читалищния салон учителите, околийският агроном, акушерката, свещеникът и др. изнасят около 60 сказки и беседи през зимните месеци. Докладите за дейността на “университета”, сочат интереса на дивляни – за целия цикъл сказки през годината, той е посетен общо от около 3 000 слушатели.

Около 300 души, преди всичко възрастни жени от селото се включват в **курсовете за неграмотни** и за “разширяване на образованието”, както и в **курсовете за възрастни, организирани отново към прогимназията и към допълнителното земеделско училище**⁵⁸:

“...През деня в земеделското училище си учеха, а вечерно време като мене и по-стари - идеме на лекции. Как да се сади лозето, примерно... И на хората им беше интересно и сами си ходеха. Сами. Интересно им беше”.⁵⁹

Организираният в общината през 1936 г. клон на **Съюза за закрила на децата в България**, чийто председател (както е в повечето села) е кметът, с паричната подкрепа на Фондацията, както и с усилията на персонала на допълнителното земеделско училище и учителката-съветничка към

клона на Съюза за закрила на децата в България, изгражда и поддържа **лятно детско игрище и летен дневен детски дом:**

“Тука имаше, при черквата горе, имаше една площадка, – това е игрището. Игрище – оградено и на средата един пилон и отгоре се вее знамето... И децата тука – всичко. Тука играят, всеки учител си е със своя клас. Той си ги занимава - тука тия играят на това, тия играят на това – целото игрище е покрито с деца. Това са началното училище, а класното училище си имаха пък отделно. Там - волейболно игрище и имаше си там - топки играеха. Специално закупени топки...от Фелдман. Люлки имаше тука направени.”⁶⁰

И по отношение на **детската градина** (дневния детски дом) - в спомените -заедно с името на Фелдман, се споменава и Яни Танев.

“Тя беше много хубава, детската градина. – разказва Галя Янева - Ние бехме разпределени – от най-малките, другите - по-големи. И със съответните занимания. Тогава още Яне Танев беше кмет. Помна някои работи. Имахме си нарчета, обаче от вкъщи сме си взели черги. Имаше какво да си постелеме, да се завиеме - и храна и игри. И в училището, там до черквата старото училище, ...ни настаняваха. Обаче тази детска градина беше много уредена, в смисъл и за пособия и в много отношения. И баня имаше долу”.⁶¹

В най-голяма степен разказите на жителите на Дивля свързват тогавашния просперитет на селото с допълнителното земеделско училище.

III. 4. 2. “...и откак земеделското училище се откри ... много се издигна Дивля”. Земеделското училище в “образцовото село”

Съществуването на Допълнително земеделско училище в Дивля от средата на 30-те г. на XX в. е оставило дълбока следа в спомените на хората от Дивля. Разказите за училището неизменно споменават отново Яни Танев и Фондацията.

“Имаше Допълнително земеделско училище... Имахме един кмет, който беше много известен човек. Яни Танев се казва... Той издейства от некаква фондация, американска, некакви средства. Разшири училището. Обзаведе, учреди и земеделско училище, за да може да се промени поминъка, да се подобри... Това училище приемаше паралелки, ученици завършили – едни четвърти клас, едни осми, зависи кой желае да се

запише. Имаше бубарство - отдел бубарство, консервно дело, пчеларство, земеделие, овошарство. И за момичета...

Тука създадох бубарство – буби. Отглеждат пашкули. Берат черници тука момите. Берат, листа, гледат - тука у нашта махала гледаха Тука у селото доле гледаха – всичко от това училище. Пчеларство – имаше си агроном тука.

Излюпваха пилета с инкубатор... И отглеждат пилета и раздават на хората. След това пчеларството, след това овошарството – тука всичко облагородяваха. Много момчета се беха научили тука да облагородяват дръвчета... Тука беше сливопроизводитилн район. И предоставяха, това училище предоставяха посадъчен материал и всичко садеха. Всичко беше насадено – покрай реката с ябълки, сливи... Та Яни Танев беше в основата”.⁶²

Откриването на допълнителни земеделски училища в страната се координира от МЗДИ, но определянето на конкретните селища, в които се откриват те, зависи от инициативата на общините и местните обществени организации. Когато, през 1935 г., земеделското министерство оповестява готовността си да открие през новата учебна година нови 21 допълнителни земеделски училища в страната, чрез областните земеделски дирекции се разгласяват и условията за това. Задължителните изисквания за общините, кандидатстващи пред министерството за откриване на такова училище включват:

- да се осигурят най-малко 5 удобни учебни стаи;
- да има най-малко 15 ученици и ученички за I курс и перспективи, че основните училища и прогимназиите ще “захранват” през следващите години с достатъчен брой ученици;
- общината да отдели фондови земи за годишната издръжка за училището в размер на 20 000 лв.⁶³

Често обаче, предписанията на министерството се прилагат и с известни отклонения. Така, когато общинският съвет в Дивля взема решение за откриване на допълнително земеделско училище, то отваря врати през есента на 1935 г. с 3 учебни стаи. За училищно помещение се използва една частна къща с 2 стаи, кухня и канцелария. В първата година училището се посещава от 22 ученички и 48 ученика с прогимназиално образование, заедно с 4 ученички с незавършена прогимназиална степен.⁶⁴

В задълженията на Министерството на земеделието влиза условие, да осигури учителския персонал. За учители през първата учебна година са назначени Кирил Янакиев – ръководител и ‘учителката специалистка’ Веселина Бакърджиева – лекторка по шев, по български език, аритметика

и хигиена. На следващата година идва и още един учител с висше агрономическо образование - Борис Попов.⁶⁵ През летните месеци преподавателите от земеделското училище се ангажират с организирането на лятната детска градина и игрището. Заедно с това провеждат и редовните анкети за домакинствата, поръчани от Института за земеделско-стопански проучвания.⁶⁶

Ученици в допълнителното земеделско училище в Дивля

Година	Момчета	Курс		Момичета	Курс	
		I	II		I	II
1935/36	48	48	-	22	22	-
1936/37	40	8	32	25	11	14
1937/38	Данните са общо за момчетата и момчета – 20 в I курс и 14 във втори					
1938/39	18 момчета и момичета в I и 13 във II курс					
1939/40	12 момчета и момичета в I и 9 във II курс					
1940/41	32	32	-	24	24	-
1941/42	19	6	13	18	5	13
1942/43	9	5	4	12	4	8

Работата на допълнителното земеделско училище не върви толкова безпроблемно, колкото изглежда от журналистическите дописки за “образцовото село Дивля”. Таблицата показва, че след 1938/39 г. броят на учениците и ученичките чувствително намалява. В началото на 40-те дори се учи в слети I и II курсове. Това може да се дължи както на увеличаващия се брой млади хора от селото, учещи в гимназии или други училища извън селото, така и на постепенното спиране на финансирането от страна на Близкоизточната фондация на повечето нейни проекти в страната.

От самото начало на съществуването на училището общината успява да осигури едва половината от необходимото годишно финансиране (20 000 лв.).⁶⁷ Част от средствата за неговата издръжка се поемат от кооперация “Дивна” (2 000 лв.) и от Популярната банка (също 2 000 лв.).⁶⁸ Намалелият брой ученици, според коментара в летописната книга, е и заради мобилизирането на родителите. Други причини, които се изтъкват през 1942 г., са “*че слабо се намираха обувки на пазаря, а и малък брой ученички завършиха прогимназията през 1941/42*”.⁶⁹ Все пак, летописната книга на училището е съхранила ентузиазма около прохождането на училището и извънучилищната дейност на учителския персонал:

“С откриване на училището се слага началото не само на даване

земеделска просвета в стаите на училището, но и извън него. Слага се началото на обществено-агрономическата работа в с. Дивля. Агрономическият персонал започва да работи и да внася подобрения в стопанствата и домакинствата. Започва се проагитирането за направата на циментови торича. В домакинствата пък започва да се работи усилено, като се правят всички възможни подобрения, с цел да се улесни селската жена-домакиня. За тази цел всяка година се избират няколко домакинства, в които се работи по-обстойно. Започват да се въвеждат така необходимата за жената мивка в кухнята, тръба за отвеждане на помията в помийната яма. Доставят се легла, гардероби, етежерки и шкафчета.

За подобрението и разнообразяването на храната общината с настояването от страна на персонала на земеделското училище издейства от американската фондация набавянето на една консервна машина, която работи под контролата на учителката-специалистка⁷⁰.

Спомената **консервна работилница** съществува от 1938 г. и се ръководи от специалистката при училището В. Бакърджиева.

В края на всяка учебна година за учениците от земеделското училище се организират и **екскурзии**. В техния маршрут винаги влиза посещение и на средното земеделско училище в Садово (обичайният маршрут е Дивля - Земен – София – Пловдив – Садово – Станимака – Бачковския манастир и обратно).⁷¹ Екскурзиите се финансират от вечеринките, организирани от учениците и от помощи от кооперациите в селото. От набраните суми се заделят средства и за **поощряване на възпитаниците на земеделското училище** чрез раздаване на покъщнина за техните домакинства като награди.⁷²

Една от респондентките се опитва да обобщи резултатите от дейността на допълнителното земеделско училище върху завършилите го млади дивляни:

“А тия момчета и момичета като учеха в земеделското училище, разбира се, това даде отражение. Забеляза се. Всичко се устрои. Направиха си клозети, циментираха си, циментираха на едни хора торича-та. Пчеларството се разви. Това земеделско училище, знаете ли на колко хора е дало професия - по овощарство, по шев и кройки, по какви ли не други специалности и хората беха взели тогава много професия в ръцете.”⁷³

Обобщаващите оценки, които дивляни дават за ролята на земеделското училище го представят като най-значимото средище в селото, което успява да даде на много млади хора от Дивля професионални земеделски

и модерни домакински знания. Извънучилищната работа на преподавателите в земеделското училище го превръща и в своеобразно средище, динамизиращо в течение на няколко години промените в цялостния живот на жителите на селото.

В рамките на програмата “Образцово село” не само земеделската просвета, получавана в училището или курсовете за възрастните земеделски стопани и домакини се използват като методи за въздействие, целящи подобрене на бита. И в Дивля, както и на много други места, се случва понякога тези намерения да разчитат не само на “образцовия” пример на някой съсед, а и буквално да “нахлуват” в домовете на хората.

III.5. “Обикаляха по къщите да гледат...” Пространствата на дома като обект на институционална намеса в “образцовото” село Дивля

Една от основните посоки на подобрителните начинания по програмата “Образцово село” е тази за “Подобряване жилището, хигиената и уредбата на селското домакинство”. (Вж. Гл. II.5.2.) Освен нормативните намерения и следите от официалните документални източници, интересно е да се проследят и в устните разкази “на потърпевшите” опитите за въвеждане на хигиенните еталони в селското жилищно пространство.

“Там през реката беше образцовата махала – разказва около 30-годишният тогава Яне Алексиев - А ние от тях видохме, па си направихме ние частни торища. Моята къща беше навремето първа образцова. Тя беше тухлена, немаше у махалите - само нашата беше... Горе и нужници им направи Яне Танев и тоя, Фелтман им даде помощ – и за всичко. Ето, моя нужник горе – ние сме си го правили и е уведен у торището, да не е навънка.”⁷⁴

“Образцовата махала”, за която споменава Яне, се обособява през 1936 г. Там трябва “демонстративно” да се въведат модерните хигиенни норми и да се ремонтират основно жилищата и дворовете. Както се изразява Яни Танев – “да се направят модерни нужници, торища, умивалници, кладенци и пр...”⁷⁵

И други жители на Дивля си спомнят за образцовата централна махала: “Подпомагаха една махала тука много. Подпомагаха за образец. Този Яни Танев имаше връзка с един американец и той отпуща за ОБРА-

ЗЕЦ селскостопанска сграда, торище, което и днеска съществува – циментово торище, модерна селскостопанска сграда и то безплатно се дава на стопанина това.”⁷⁶

“От земеделското училище и агронома обикаляха из селото, из къщите. – спомня си и Евгени Милушев - *Дойде кмета, дойде лекаря, дойде агронома, дойде акушерката. Всека къща посещават да видят в какво състояние живеят семействата, с какво се занимават, с какво може да им се помогне. Всека къща обикалят - обиколка из селото. Кмета...Лекарят първо препоръчва, агрономът препоръчва, акушерката види вътре децата как са, що са, къде са сложени. Докторът препоръча: “Вижте какво, господин кмете, торището е много замърсено и би следвало на тия хора да се помогне да си направат торище, да не се разпространяват зарази”. Кмета вика: “Да. Пишем ти четири чувала цимент да си циментираш торището”. И какво-що, всичко разберат – каква е издръжката, как са облечени децата. **Вътре в къщата влизат. Влизат! Вътре** влезне лекаря и акушерката, влезнат вътре да видат.. И всека къща така обиколят. Свършат тая работа, минат у другата къща и у друга, и у друга. И имаха представа за всяко едно семейство, записки си водят за всяко семейство какво е състоянието. Всичко се знае”.⁷⁷ (Подч. мое. – М.А.)*

Дори когато разказва за тези посещения - след повече от 60 години, Евгени Милушев успява да предаде впечатлението, което е правела на населението тази “интервенция” в домовете на дивляни от представители на различните институции в селото. Опитите да се въведат като масова практика в Дивля модерните хигиенни норми, са оставили отпечатък в спомените и на други жители:

“Обикаляха по къщите да гледат – торище има ли, нужник...Идват – който нема, прави му се забележка, да си оправя работите.”⁷⁸

Някои дори си спомнят и първата “образцова” къща, чиито строеж заедно с постройките в стопанския двор са финансирани по предложение на Фелдман през 1935 г. – “На Чипев къщата беше образцова тогава”⁷⁹. Въпросният Тодор Чипев е тогавашният директор на прогимназията, а новопостроената къща е запечатала и лентата на кинопрегледа от 1943 г. “Дивля – образцово село”. В този период са построени с частично финансиране по програмата “Образцово село” около 20 масивни двуетажни къщи в центъра на Дивля – главно сред семействата на възпитаници на земеделското училище.

Най-значителна част в плана за всестранната дейност на общината, съставен от Л. Фелдман (1935-1938 г.), е отделена на усилията за “подоб-

ряване санитарните условия” в селото. В отчетната част за 1936 г. тук се посочва, че са направени за демонстрация няколко образцови “нужници”, торища, умивалници и пр.

*“Отходните места почти във всеки двор са направени по образеи, даден от Фондацията с плочи, изработени под ръководството на нейните органи – отбелязват журналистите, посетили Дивля - Кладенците са изградени по същия начин. В един квартал от селото е обявено състезание за най-добре уредения двор в хигиенно и стопанско отношение. На постигналия най-голям успех се дават награди, които го улесняват още повече.”*⁸⁰

Фелдман упоменава, че постоянно се дават инструкции по събиране на сметта и че същевременно около 80% от къщите са белосани с вар, раздадена от общината.

През 1937 г. се извършва и подробна анкета за икономическите и санитарни условия във всички домове на Дивля – вероятно за нея става въпрос в цитирания по-горе разказ на Евгени Милушев. Устройват се т.нар. ‘дни на чистотата’ във всички села от общината.

В “образцовата” махала на Дивля, а и в някои къщи и от други махали, се устройват специални демонстрации за подобрене на битовите условия. Докладът на Фелдман отчита като новоустроени 30 хигиенични нужника, 23 умивалника с канализация, 32 ями за боклук, 15 нови торища и ... “усъвършенствувани” 51 кухни. На следващата година от домакините, чиито дворове са служели за демонстративни предишните две години, се образува т.нар. “Съюз на модерните домакини” в село Дивля.⁸¹ В “образцовата махала” дори се организира нещо като състезание за “най-евтино и добре уредено домакинство от страна на жените-домакини”. Димитър Николов, журналистът от в. “Слово”, по този повод патетично възкликва:

*“Много софийнки биха завидели на къщната уредба и чистота на домовете, които посетихме”.*⁸²

Всички тези нововъведения в Дивля постоянно се тиражират в печата – не само в свързаните с обществената агрономия вестници и списания, а и в много всекидневници и седмични издания.⁸³

III. 6. Образцовата фасада и... зад нея

III. 6. 1. Медийният образ на “образцовото село” Дивля

С напредването на “експеримента Дивля”, селото се превръща в показно място и цел на посещение на различни групи. Лекарите от опреснителните курсове, организирани от дирекцията на Народното здраве в София, посещават през 1936 г. “образцовото село”, за да “добият представа за плана, прилаган за всестранното издигане на селото”. Тук те разглеждат новосъздадените “здравни и други културно-стопански институти”: здравно-съвещателната станция, популярната банка, земеделското училище, кооперацията и др.⁸⁴ Подобна е и целта на посещенията на курсистите за кметове. Група от около 150 души, подготвящи се за кметове на различни селски общини в страната, идват в Дивля през 1940 г., когато програмата “Образцово село” набира скорост в страната.⁸⁵ Пресата отразява идването в Дивля и на Старозагорския митрополит Климент

“...В желанието си да предприеме някои стопански и културно-просветни мероприятия по указание на МВРНЗ, преди няколко дена е посетил заедно с директора на американската блискоизточна фондация г. Фелдман с. Дивля... Негово Високо Преосвещенство – отбелязва журналистическият материал – е поискал сведения за устройството на всички мероприятия, за да може да ги развие в района на своята епархия.”⁸⁶

Дивля е представена като модел за работа на селските клонове на Съюза за закрила на децата в България и при посещението на главната секретарка на Международния съюз за закрила на децата г-ца де Мерсие през март 1936 г.⁸⁷

Големият **журналистически интерес** – разбира се в повечето случаи организиран и насочван от правителствените институции за популяризиране на програмата “Образцово село” – не остава незабелязан от жителите на Дивля: *“Та и журналисти имаше – снимки правеха тука, записваха... То гъмжи тука, нали ти казвам...- образцово село Дивля. Верно беше образцово... Дивля беше централна работа. Като се каже Дивля, знаят кое е Дивля”*.⁸⁸

А журналистите отразяват видяното в селото така, както се и очаква от тях – как въпреки трудностите управата на Дивля и жителите на селото са го превърнали в образцов оазис, в чиито пример да се вгледа и управата на повече села в страната.

“След доста мъчения, поради много лошия път до селото, можахме да стигнем в Дивля и да се запознаем с онова, което е направено в

селото от две години насам... - така започва поредната статия за образцовото село Дивля - Още с влизането си в общинския дом, виждате ръката на делови хора. На стената в залата е окачен план за работа, който трябва да се изпълни в 5 години. Тук е засегната всяка област на строителството и поминъка: благоустройство, водоснабдяване, училищно дело, здравни грижи, кооперации, домакинства и др.

Излизате във по улиците – чисто и спретнато. Към училището се строи салон за трапезария. Над него е засипано цяло дърво, за да се създаде образцово селско игрище, дело на трудовата повинност на селото. Образцов разсадник дава разсади за залесяването на цялата околност... Реката, която минава през селото, се коригира. Два-три кокетни мостове са построени напоследък. Съвещателната станция работи непрекъснато. Прокарана е електрическа мрежа. В отделните домакинства се строят образцови нужници и торища, плодните дръвчета почистени и варосани, дворищата също почистени.

При допълнителното земеделско училище - открит курс, посещаван от жени. През изтеклата година народният университет в селото изнесъл около 80 сказки.

Делата до тук не свършват, те са много и не се ограничават само в Дивля, а засягат и другите села от общината: Калотинци, Смиров дол, Горна Врабча, Горна Глоговица, Раянци, Долна Врабча и др. Кметът Яни Танев и неговите помощници заслужават истинска похвала и могат действително да бъдат посочени за пример.⁸⁹

Журналистическите материали и голяма част от архивните документи представят “образцовото село” Дивля като място, където цари атмосфера на хармонично сътрудничество между представителите на местните институции; като място, в което благодарение на енергичния “кмет-будител” и подкрепата на “местните фактори на властта” са станали възможни всички представяни “образцови начинания”; като място, което да послужи за “пример на всички селски общини в Царството”. Погледът зад безупречната витрината на образцовостта и прочита “между редовете” на документите, разказите на хората от Дивля и малобройни материали от печата представят и една друга картина – тази на напреженията и дори конфликтите, които се случват в “образцовото село”.

III. 6. 2. Полетата на напрежение или пукнатините в образцовата витрина

Най-ясно напреженията в Дивля от този “образцовистки” период се разчитат в отношенията между Популярната банка и Земеделската кооперация. С идването на Яни Танев като кмет на с. Дивля, се появяват и първите признаци на враждебност между двете кооперации, съществуващи от 20-те г. на XX в. **Яни Танев** става председател на Популярната банка - и оттук нататък - през отношенията между Кредитната кооперация и Популярната банка, стават видими и някои лични конфликти.

От една страна са кметът – председател на Популярната банка - и преподаващият в прогимназията от 1927 г., **Тодор Чипев** (член на управителния съвет на същата).

От другата страна застават дългогодишните учители в Дивля - **Михаил Станоев** и **Боян Саев**, както и **свещеник Димитър Пенковски** (роден в близкото село Пенкьовци, енорийски свещеник на Дивля от началото на 30-те г.) – като членове на управителния съвет на Земеделската кооперация “Дивна”.

В своеобразната “война” на кооперациите, представителите и от двата лагера включват в арсенала си и нарасналия журналистически интерес към Дивля. Така част от конфликта може да се долови и през публикации в печата. Когато през лятото на 1936 г. популярната банка става инициатор на образуването на клон на потребителна кооперация “Напред”, хората от земеделската кооперация се обръщат с реакция към в. “Кооператор”. От публикуваната там статия под заглавие “*Случай на кооперативно разединение*” става ясно, че земеделската кооперация в Дивля протестира срещу решението на Българската земеделска и кооперативна банка да утвърди устава на новоучредения и подкрепян от Популярната банка клон на Потребителната кооперация “Напред”.

Членовете на кооперация “Дивна” смятат, че е неоправдано банката да допусне това, при положение, че земеделската кооперация поддържа два кооперативни магазина за своите членове и жителите на Дивля. По-надолу упреците са отправени срещу ръководството на Популярната банка, което насърчава “кооперативното раздвоение в селото и прави всичко възможно да саботира опитите за обединение на двете кооперации”.⁹⁰

Идеите за това обединение датират още от края на 20-те г. (1928 г.⁹¹), но от есента на 1934 г. въпросът за обединението, както личи от документите на двете кооперативни дружества, се превръща по-скоро в източник на

нарастваща враждебност. Пример за това са мотивите за оставката като член на Управителния съвет на кооперация “Дивна”, които учителят Боян Саев депозира на едно от събранията през 1936 г.:

“Оставката си сложих – отразяват аргументите му кооперативните протоколи - по желание и настояване на общинския кмет. Още когато последва писмо от Популярната банка за водене на преговори за обединение с кооперацията, мене се внуши от кмета, да съм настоял пред управителния съвет да се вземе решение за обединение. Управителният съвет щом взе решение първом взаимно да си проверим сметките, а след това да пристъпим към преговори, кметът ме срещна и ми поиска обяснение, защо е взето такова решение и защо аз не съм настоявал да започнем преговори, без всякаква проверка. През юли т.г., когато последва второ писмо от Популярната банка за обединение, но без предварителна проверка, втори път кметът ме вика и ми внуши тоя път на всяка цена да съм настоял да се вземе решение, каквото се иска в писмото от банката. След решение на управителния съвет от 11-то-го, с което потвърждаваме първоначалното становище, кметът ме срещна, укори ме, че не съм си дал оставката... Предупреди ме, да не пострадам, защото той бил взел решение да си отмъсти на всички членове на Управителния съвет. Щял да донесе, че се партизанствало и че имал хора, които да установят това... След това кооперацията щяла да се разтури, а Популярната банка щяла да остане да съществува, необезпокоявана от никого. По тоя въпрос кметът говори и на жена ми и е дал да се разбере, че или оставка да си дам, или ще си изпатя. Аз се колебах дълго, но най-после реших да си подам оставка!”⁹²

По този повод кооператорите от “Дивна” изпращат оплакване срещу действията на кмета до Министерството на вътрешните работи и народното здраве, което остава без последствия.⁹³

От своя страна Яни Танев също споменава в редовните доклади за политическото състояние на общината, че: *“от време на време селото е смушавано от известни личности - фанатизирани партизини”⁹⁴* и че *“бивши демократи лъскат и сред тях са Михаил Станоев и свещеник Пенковски”⁹⁵*.

Години наред до “желаното” обединение на кооперациите не се стига. Това става едва през 1943 г. с административен акт на Българската земеделска и кооперативна банка.⁹⁶

В интервютата с жителите на Дивля, макар и да личи стремеж да се омаловажат конфликтите между двете кооперации,⁹⁷ напреженията могат да се доловят:

“Имахме си банка, клон на банка. Имаше кооперация и популярна банка. Имаше малко некакви търкания, незначителни между тях... незначително. Понеже тя, дето беше на кооперацията, той беше касиер-счетоводител, за некакви пари се беха скарали с Яни Танев...”⁹⁸

Точките на напрежение в “образцовото село” могат да се ситуират не само в отношенията между двете кооперации. Документирани са още няколко конфликтни пункта и във всички от тях Яни Танев е основно действащо лице. Една поверителна преписка между кмета и околийския управител в Радомир, както и поредицата писма, изпратени от Яни Танев до Леонтий Фелдман, са показателни за атмосферата на работа в общината към 1936 г.

“Донасям Ви, г-н Управител, че енорийският свещеник в с. Дивля, на 25.II. на публично място, в присъствието на повече от 20 души е критикувал безогледно дейността на общинската власт и правителството. Присъстващите, повечето бивши партизани се подсмивали и потривали ръце... И в други случаи свещеникът е саботирал общинската управа, нередовен е в службата си и разюздан в живота. Същият няма качествата на общински съветник... и следва да бъде отстранен...”⁹⁹

Така Яни Танев представя на околийския управител свещеника Пенковски. Няколко месеца след това, когато Яни Танев, става жертва на среднощен побой, той обвинява като подстрекател именно свещеника. Заведеното от кмета дело в Кюстендилския съд не намира за виновен Д. Пенковски,¹⁰⁰ но напрежението в отношенията им нараства. Този конфликт бележи разказите на всички интервюирани от мен жители на селото и те не пропускат да го коментират:

“Не се харесваха със свещеника. Имаше защо - свещеникът беше много силен властник при Цанков. Например, ... имаше много големи връзки и не се подчиняваше на кмета, макар че той беше с висше образование (Яни Танев) и много активен. И той беше образован (Пенковски), ама беше много амбициозен. Искаше личното АЗ да го има... Затова се караха, щото не се разбраха кой да командва...”¹⁰¹

Някои коментари свързват напреженията между двамата с появилите се противоречия между местните представители, облечени с институционална власт в селото и новодошлите “експерти”, какъвто е кмета. *“Нямам представа какви са били проблемите между баща ми и Яни Танев – споменава и Тинка Коцева, дъщеря на Д. Пенковски - ... Той (Я. Танев) е дошъл от друго място тука да работи. Баща ми се счита за по-местен човек тука.”¹⁰²*

В ясно откритите се два лагера Яни Танев намесва и двама от полските стражари в селото, които уволнава с аргументите, че *“не носят добросъвестно службата си...и са в постоянна дружба с хората на Станоев и постоянно посещават местната кооперация”*.¹⁰³ Подобни мотиви кметът използва и когато представя работата на сестрата-посетителка, изпратена в Дивля от Американската блискоизточна фондация:

*“Уважаеми Г-н Фелдман – пише Яни Танев - Поемайки наново службата след долното покушение срещу живота ми, останахме много неприятно изненадани, че новоназначената сестра-посетителка, г-ца Йошева, изпратена в Дивля да върши една полезна и благородна работа, вместо да изпълнява възложената ѝ задача и своите obligations, а също така да бъде в услуга на общинската власт доколкото силите ѝ позволяват, напротив – същата систематически и навсякъде говори против общинската власт, критикува мероприятията ѝ, създава настроения против кмета и общинската управа. **Същата е в постоянна дружба с агронома, свещеника и другите личности, които безспирно работят против всяка полезна инициатива в общината**”*.¹⁰⁴ (курсив мой – М.А.).

Трудно е да се прецени как функционира в действителност мрежата от институции, свързана с програмата “Образцово село” в с. Дивля, когато отношенията между хората, които представляват тези институции са заредени с толкова напрежения. Впечатляващо е в каква степен тази плетеница от взаимоотношения контрастира със ситуацията, представена в цитираната по-горе заповед на областния управител за “всестранната дейност на образцовия кмет-будител”. В официално тиражирания образ на Дивля по това време се представя съвършено друга картина – кметът Яни Танев, който *“благодарение на своя такт, умение и добри обноси е могъл да спечели сърцата на населението. Обединил е всички в общината и срещу него няма никаква опозиция...”*¹⁰⁵

В документите, които циркулират на равнище министерства, информация за “незначителните недоразумения” в образцовото село не се пропуска. Над ниво “околийско управление” документалните следи представят превръщането на Дивля в “образцово село” като безупречно. Спомениите на малкото останали днес жители в селото са запазили почти митологизирани образи на кмета и “американеца”, превърнали селото им за няколко години в едно от най-популярните места в страната и фокус на внимание от страна на “много важни хора”. В Дивля ситуирането на времето в разказите на хората се фиксира по остта “преди Яни Танев” - “по времето на Яни Танев” - “когато стана ТКЗС-то”... С кметуването на Яни Танев те

свързват покриването с дървета на голите дотогава “баири” около Дивля, първата течаща от чешми вода, електрическите крушки, хигиеничните “нужници” и променената жилищна обстановка в много от къщите.

Има и друга важна причина “времето на Яни Танев” да заема толкова обширно пространство в паметта на селото. Непосредствено след 9.IX.1944 г., както се случва с повечето села от програмата “Образцово село”, и в Дивля спират инвестициите във всякакви благоустройствени проекти. Новите управляващи поемат идеологията на “Образцово село” и продължават още няколко години реализирането ѝ в същите нормативни параметри, но обект на внимание вече са други села. За бившите “образцови села” остава тежкият “капитал” на тясно свързани с “предишния режим”.

В късната есен на 1944 г., завърналият се в Дивля Яни Танев е арестуван и убит в околностите на селото. Преместилият се в София свещеник Димитър Пенковски също “изчезва” в едно от софийските полицейски управления.

С образуването на ТКЗС в селото и с масовизацията на селското стопанство (тук - 1956 г.), жителите на полупланинското село започват да се изселват в София (където и преди това част от мъжете са работели като павъори) и в разрастващите се индустриални центрове - Перник и Радомир.

*“Когато направиха ТКЗС-то, хората почнаха да се изселват – завършва разказа си Евгени Милушев – Така стана - или че работиш у това, или няма да ти даваме хлеб. И те, нашите хора тука, ... видеха, не видеха... Айде да работат – работат, ама не им плащат нищо – стотинки. Въртеха, въртеха, въртеха и почнаха да бегат по градищата. Те така – побегнаха. Цела България – пръснаха се дивляни. София, Кюстендил, Радомир, Перник. Аз съм си у Перник също. Там къща направих...”*¹⁰⁶

Някои от емблемите на образцовисткия период на Дивля от години вече са изчезнали:

*“Пороен дъжд и придошлата вода от деретата отнесе игрището заедно с вратите, съблекалнята, железните пейки и алуминиевия дирек на победното знаме. От трапезарията на кухнята останаха белите фаянсови плочки, а в съседното помещение, където е била някога модерната баня, стърчат и сега като градински плашила ръждясали железни от душовете”*¹⁰⁷

В центъра на селото за “образцовото” време напомнят старите къщи от градски тип по търговската улица, паважът в центъра, белещите се фазади в бившата образцова махала, рушащата се сграда на прогимназията

и поставената наскоро на фасадата на бившата сграда на общината паметна плоча на Яни Танев. След десетилетия се завръщат и сега пенсионерите мъже и жени - някогашните деца и младежи от “образцовото село” Дивля. И само разказите им търсят отново “следите” на онова време, което – отбелязват със съжаление те - са могли да не губят.

В тази част от изложението с. Дивля се показва като място на една “постановка” по сценария “Образцово село”, която се състои едновременно на различни сцени. Мозайката от писмени документи и устни разкази в случая “Дивля” ни заведе на различни места на наблюдение: министерската канцелария, бюро на аграрните експерти, кабинета на общинския кмет, ... селския дом. Използваният тук микроисторически подход искаше да обогати социално-историческия анализ на проблематиката, представена в предишните глави. Да представи изследваните промени в “българското” село от междувоенния период като по-многобройни, по-сложни и по-подвижни. На този етап само може да се предполагат конкретните параметри на случването на образцовизма и в останалите над 100 села, включени в програмата.

Бележки:

¹ **Ревел, Ж.**, Микроанализ и изграждане на социалното – Социологически проблеми, 3, 1996, с. 67.

² Една от нашите образцови общини. Какво може да се види в с. Дивля, Радомирско след двегодишна работа - Инвалид, бр. 782, 26.IX.1936.

³ В кметството на с. Дивля се съхранява един албум, в който тогавашният книговодител на общината е събрал публикациите, свързани с “образцовото” село Дивля. Това са статии от вестниците “Утро”, “Днес”, “Мир”, “Слово”, “Нови дни”, “Последна поща”, “Зора”, “Дневник”, “Инвалид”, “Кооператор” и списанията “Обществено подпомагане”, “Кооперативен подем” и др., публикувани в периода 1935-1941 г.

⁴ Вж. **Jovanovič, M., K. Kaser, S. Naumovič**, Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology on the Balkans, Belgrad-Graz, 1999.

⁵ **Aichinger, W.**, Almendral. Zur popularen Kultur eines kastilischen Gebirgsdorf, Verlag Turia und Kant, Wien, 2001, S. 146.

⁶ **Тасев, И.**, Един кът от Краището, Перник, 1992.

⁷ **Николов, Д.**, Дивля – едно образцово село. Из дейността на Американската блискоизточна фондация у нас - Слово, 5804, 19.XI. 1941.

⁸ **Юбилеен сборник** Българското село 1930, С., 1931, с. 163.

⁹ **ДА-Перник**, ф.9К, оп.1, а.е. 40 – Околийско управление, Доклад от Радомирското околийско управление за всестранното състояние и дейността на общините, IX.1941 – VII.1942, л. 25.

¹⁰ Село Дивля, Радомирска околия ще се преименува Дивна - Нови дни, 1935, бр. 284.

¹¹ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928, с. Дивля, средно образование

¹² **Николов, Д.**, Дивля – едно образцово село. Из дейността на Американската блискоизточна фондация у нас - Слово, 5804, 19.XI. 1941.

¹³ **Тасев, И.**, Един кът от Краището, Перник, 1992, с. 5.

¹⁴ Пак там, с. 3.

¹⁵ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928, с. Дивля, средно образование

¹⁶ Пак там.

¹⁷ **Тасев, Ив.**, Един кът от Краището, Перник, 1992, с. 34.

¹⁸ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928, с. Дивля, средно образование

¹⁹ Към 1944 г. в страната съществуват като официално класифицирани 102 занаята, 83 полузанаята и голям брой свободни стопански дейности. Само след 1926 г. са признати 53 нови занаята. Почти половината от тези “дребни” собственици са в селата – Вж. **Луджев, Д.**, Дребната буржоазия в България 1944-1958, С., 1985, с. 17 и сл.

²⁰ **Тасев, И.**, Един кът от Краището, Перник, 1992, с. 5.

²¹ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928, с. Дивля, средно образование

²² **ДА-Перник**, ф.261К, оп. 1, а.е. 1, л. 29 - Земеделска кредитна кооперация “Дивна”.

²³ Пак там, л. 1.

²⁴ Пак там, л. 29.

²⁵ Пак там, л. 66.

²⁶ Пак там, л. 79.

²⁷ Пак там, а.е.2, л. 30

²⁸ Пак там, оп.1, а.е.1, л. 30.

²⁹ Пак там, , л. 79.

³⁰ Пак там, оп.1, а.е.8, л. 18.

³¹ Пак там, л. 68.

³² **ДА-Перник**, ф. 9К, оп.1, а.е.11, л. 64-65 – Околийско управление.

³³ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928, с. Дивля, средно образование.

³⁴ Пак там.

³⁵ **Тасев, Ив.**, Някогашно оживено селище – Димитровско знаме, 1972, бр. 24, с. 7.

³⁶ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928, с. Дивля, ср. образование.

³⁷ Пак там.

³⁸ **ДА-Перник**, ф.9К, оп.1, а.е.40 – Околийско управление, Доклад от Радомирското околийско управление за всестранното състояние и дейността на общините, -IX.1941 – VII.1942, л.11.

³⁹ Разгледаните от мен семейни архиви на хора от селото пазят снимки от началото на века и от периода на войните, на които са заснети мъже от селото – някои бяха завършили Търговското училище в Свищов, други бяха местни учители – **Личен архив**, Божурини.

⁴⁰ **Николов, Д.**, Дивля – едно образцово село... - Слово, бр. 5804, 19.XI. 1941 г.

⁴¹ Интервю с Галя Янева, р. 1932, Дивля

⁴² Роден в София през 1895 г., той вероятно произхожда от Дивля – притежава семейни имоти в района на селото, а че е местен твърди и цитираният по-горе журналистически репортаж. Завършил Юридическия факултет на Софийския университет, преди кметуването му в Дивля е адвокат, впоследствие - главен секретар на “Мини-Перник” (1931-1932 г.), а след това – до средата на 1934 - е главен инспектор в Министерството на просвещението. В периода 1934-1939 г. е назначен за кмет на с. Дивля, а по-късно е такъв и на с. Крупник, Горноджумайско (до 28.III.1939 г.). Малко след неговото кметуване с. Крупник също е включено в програмата за образцовите села. Повишен е в длъжност заместник-кмет на Горноджумайската градска община - **ДА-Благоевград**, ф.61К, опис1, а.е. 14 – Декларация-формуляр на помощник-кмета на Горноджумайската градска община Яни Танев; От средата на 1941 г. е командирован в “новоосвободените земи”. В късното лято на 1944 г. се връща в Дивля. В началото на октомври 1944 г. е арестуван и вероятно убит (от този момент официално фигурира като “изчезнал”). От 1999 - г. по инициатива на граждански комитет - в с. Дивля е поставена възпоменателна плоча на Яни Танев и Михаил Савов (също юрист, председател на една от кооперациите в селото до 1944 г.).

⁴³ **ДА-София**, ф. 206К, оп. 2, а.е. 8, л. 108-110.

⁴⁴ **Величков, Ал.**, Американската благотворителност в България между двете световни войни, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София, 1994, с. 159.

⁴⁵ **Фелдман, Л.**, Дейност на Американската блискоизточна фондация през 1935 година – сп. Обществено подпомагане, кн. 11 и 12, 1936, с. 316.

⁴⁶ **НА – БАН, ф.178К**, оп.1, а.е. 851 л. 1-9; Величков, Ал., Американската благотворителност в България между двете световни войни, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София, 1994, с. 168.

⁴⁷ в. “*Народно здраве*”, бр.1-2, 10 януари 1938, с.1.; **Величков, Ал.**, Американската благотворителност в България ...., с. 168.

- ⁴⁸ **Николов, Д.**, Дивля – едно образцово село. Из дейността на Американската блискоизточна фондация у нас - Слово, 5804, 19.XI. 1941.
- ⁴⁹ **Величков, Ал.**, Американската благотворителност в България..., с. 171.
- ⁵⁰ **Николов, Д.**, Дивля – едно образцово село. Из дейността на Американската блискоизточна фондация у нас - Слово, 5804, 19.XI. 1941.
- ⁵¹ **Икономова, М.**, Едно мило тържество - Днес, 1935, бр. 548.
- ⁵² Интервю с Д. С., роден 1914 г., с. Дивля, земеделец.
- ⁵³ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928 г., с. Дивля, ср. образование.
- ⁵⁴ Интервю с Тинка Коцева, родена 1931г., с. Дивля, пенсионирана учителка.
- ⁵⁵ Село Дивля, Радомирска околия ще се преименува Дивна - Нови дни, 1935, бр.284.
- ⁵⁶ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928, с. Дивля, ср. образование.
- ⁵⁷ Интервю, Тинка Коцева, р. 1931г., с. Дивля, дъщеря на свещеника Димитър Пенковски, пенсионирана учителка.
- ⁵⁸ Пак там.
- ⁵⁹ Интервю с Яне Алексов (Джоманов), р.1909 г., Дивля.
- ⁶⁰ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928 г., с. Дивля, ср. образование.
- ⁶¹ Интервю с Галя Янева, р. 1932, Дивля, пенсионирана служителка.
- ⁶² Интервю с Евгени Милушев, роден 1928 г., с. Дивля, ср. образование.
- ⁶³ **ДА-Перник, ф.124к**, оп. 1, а.е.124к, оп.1, а.е.63, л.41 - Околийско агрономство – Радомир, Преписки по откриването на допълнителни земеделски училища.
- ⁶⁴ **ДА-Перник, ф. ЧП 70**, л.1 – Летописна книга на Допълнителното земеделско училище, с. Дивля, Радомирско, 1935-1943.
- ⁶⁵ Пак там.
- ⁶⁶ Пак там, л. 15.
- ⁶⁷ Пак там, л. 2-3.
- ⁶⁸ Пак там, л. 4.
- ⁶⁹ Пак там, л. 13.
- ⁷⁰ Пак там, л. 3-4.
- ⁷¹ Пак там, л. 2-3.
- ⁷² **ДА-Перник, ф. ЧП 70**, л. 9-13 – Летописна книга на Допълнителното земеделско училище, с. Дивля, Радомирско, 1935-1943.
- ⁷³ Интервю с Галя Янева, р. 1932 г., Дивля, пенсионирана служителка.
- ⁷⁴ Интервю с Яне Алексов (Джоманов), р.1909 г., Дивля, земеделец.
- ⁷⁵ **ДА-Перник, ф. 9К**, оп.1, а.е.11, л. 1 – Поверителен доклад на кмета на община Дивля, до управителя на Радомирска околия за състоянието на общината, 24. XII, 1936 г.

⁷⁶ Интервю с Д. С., р. 1914 г., с. Дивля, земеделец.

⁷⁷ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928 г., с. Дивля, ср. образование.

⁷⁸ Интервю с Д. С., р. 1914 г., с. Дивля, земеделец.

⁷⁹ Интервю с Тинка Коцева, р. 1931 г., с. Дивля, пенсионирана учителка.

⁸⁰ **ДА-Перник**, ф.9К, оп.1, а.е.11, л. 46 – Околийско управление.

⁸¹ **НА-БАН**, ф. 178К, оп. 1, а.е. 85, л. 1-9 – Личен фонд, Я. Моллов, План за всестранната дейност на Дивлянската селска община, съставен от Л. Фелдман (1935-1938 г.).

⁸² **Николов, Д.**, Дивля – едно образцово село. Из дейността на Американската блискоизточна фондация у нас – Слово, 1941, бр. 5804, 19. XI.

⁸³ Вж. Образцовите селски общини – Последна поща, 1936, бр. 812; **Николов, Д.**, Дивля – едно образцово село – Слово, 1941, бр. 5084, 9. XI; Една от нашите образцови общини... - Инвалид, 1936, бр. 782, 26. IX и др.

⁸⁴ Образцовите селски общини. Една лекарска екскурзия до с. Дивля, Радомирско. Констатациите - Последна поща, бр. 812, 1936.

⁸⁵ **Общински архив** – Дивля, Необработен. Цитирано по събраните от тогавашния писар на общината и залепени в албум статии в различни вестници за Дивля. Не е ясно от кой вестник е откъсът.

⁸⁶ Пак там.

⁸⁷ Видна гостенка на съюза за закрила на децата в България - Сп. Обществено подпомагане, кн.5 и 6, 15 и 31 март, 1936, с. 120.

⁸⁸ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928 г., с. Дивля, ср. образование

⁸⁹ Една от нашите образцови общини. Какво може да се види в с. Дивля, Радомирско след двегодишна работа - Инвалид, бр. 782, 26.IX.1936.

⁹⁰ Нов случай на кооперативно разединение - Кооператор, 1936, бр.37, с.3.

⁹¹ **ДА-Перник**, ф.261К, оп.1, а.е.1, л. 69 - Земеделска кредитна кооперация “Дивна”.

⁹² Пак там, л. 14 .

⁹³ Пак там, л. 15.

⁹⁴ **ДА-Перник**, ф. 9К, оп.1, а.е.11, л. 82. – Околийско управление.

⁹⁵ Пак там, л. 30

⁹⁶ **ДА-Перник**, ф. 261К, оп.1, а.е. 2, л. 131. - Земеделска кредитна кооперация “Дивна”; Ф. 296К, оп.1, а.е. 8, л. 18 – Протоколна книга – Дивлянска популярна банка.

⁹⁷ В повечето случаи това се прави с цел да не се дискредитира Яни Танев, представян в разказите като основен фактор за “издигането на Дивля”

⁹⁸ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928 г., с. Дивля, ср. образование.

⁹⁹ **ДА-Перник**, ф. 9К, оп.1, а.е.11, л. 23 – Околийско управление.

¹⁰⁰ Пак там, оп. 1, а.е. 11, л. 29.

- ¹⁰¹ Интервю с Д. С., р. 1914 г., с. Дивля, земеделец.
- ¹⁰² Интервю с Тинка Коцева, р. 1931 г., с. Дивля, пенсионирана учителка.
- ¹⁰³ **ДА-Перник**, ф. 9к, оп. 1, а.е. 11, л. 47 – Околийско управление.
- ¹⁰⁴ **ДА-Перник**, ф. 9к, оп. 1, а.е.11, л. 46 – Околийско управление.
- ¹⁰⁵ Вж. пак - **ДА-София**, ф. 206К, оп. 2, а.е. 8, л. 109.
- ¹⁰⁶ Интервю с Евгени Милушев, роден 1928, с. Дивля, ср. образование.
- ¹⁰⁷ **Тасев, Ив.**, Един кът от Краището, Перник, 1992, с. 60-61.

Заклучение

Предисторията на програмата “Образцово село” и на цялото движение за “повдигане на селото” е хронология на непрекъснато увеличаващата се държавна намеса в селското пространство и ангажиране на все по-голямо обществено внимание със социалните проблеми на преобладаващо селското население в страната. Първите законодателни активности и конкретни начинания с “образцовистки” намерения начеват в последното десетилетие на XIX в. със Закона за образцовите земеделски стопанства. В този период обаче вниманието на държавните институции и хората работещи там се концентрира върху изграждането на онези инфраструктурни предпоставки, които ще послужат по-късно като база за програмата “Образцово село” – системата на т.нар. “обществена агрономия” и разширяване мрежата от земеделски училища в селата.

За около две десетилетия държавните начинания преминават през различни “амплитуди”, за да се ускорят във времето след Първата световна война държавните реформаторски политики по отношение на земеделското население.

През 20-те г. на XX в. движението за “стопанско и културно повдигане на селото” се превръща в “обществена мода” и държавна идеология.

От средата на 30-те г. водещ акцент в това движение стават намеренията за “подобрене бита на селото”. Така случването на “Образцово село” в много отношения е продължение на вече започнали процеси, които в онзи момент търсят масово проявление и ускоряване на процесите.

Движението за “повдигането на селото” се заражда и в резултат на доминиращите в общественото пространство дискусии за селото, представящи го като “основа за съществуването на държавата”. Този дискурс се явява в опитите за намиране на решения на проблемите, които тогавашните съвременници (след Първата световна война), между впрочем, обсъждат като “социален въпрос”.

В тогавашните дискусийни пространства, засягащи “прогреса” и “модерното”, въпреки че се кръстосват различни визии, “модернизацията” на селото се представя все по-рядко като “заплаха” и с далеч по-голяма честота като “изкушение”.¹

Постепенно в държавническите стратегии на преден план се извеждат проблемите, свързани с условията на живот на хората от селото, въпросите за повишаване на образователното и “културно” равнище на това население, с професионализирането на земеделския труд и пр. Съществува и широка обществена видимост на част от социалните проблеми в

селското пространство и става осезаемо ангажирането на все повече обществени организации с тяхното разрешаване. Заедно с това, в обществените дискусии селяните започват да се дефинират не само като обект на въздействие, а и като активни участници в тези процеси. “Образцово село” е една от първите мащабни социални програми, насочена не просто към “селото” като сумарно абстрактно понятие, а към хората живеещи там. Все по-често от началото 30-те години абстрактно звучащата риторика за “земеделието”, “аграрния сектор” и пр. се замества от тази за “селското семейство/домакинство”, “земеделецът-стопанин” и “селската жена”.

Програмата “Образцово село” се ражда в условията на една специфична институционална “атмосфера” (времето след преврата от 19-май 1934 г.) и се разполага в контекстите на идеологията на новия политически режим. Тук върху посоките и скоростта на реализирането ѝ влияние оказват онези специфики на режима, свързани с централизацията на управлението като цяло, с опитите да се реализира “експертност” в управлението на всички равнища, с новоприетата Наредба-закон за селските общини (1934 г.) и пр.

През пролетта на 1942 г. един от висшите чиновници в земеделското министерство, оглавяващ ресора “Земеделско образование”, публикува поредната от многобройните си статии, представящи държавната политика за “повдигане равнището на живота в българското село”.

*“Земеделското население – апелира той - трябва да бъде подпомогано, за да подобрява обстановката, в която живее и да бъде привличано да сътрудничи на държавата в усилията ѝ за подобряване живота в българското село. Чрез даването на известни привилегии и облаги, то трябва да бъде стимулирано към съществени подобрения в начините на живеене и да се поддържа в него жив интерес към все по-големи нововъведения и подобрения... Във връзка с тези мероприятия, целящи да подобрят обстановката на живота в българското село, да оздравят и разхубавят селската къща, Министерството на земеделието и държавните имоти действа системно като подбира в отделните околии единични села, а в избраните села единични селски домакинства, в които съсредоточава своето внимание, усилия, грижи. По този начин то се стреми да създаде образцови селски домакинства, а от там – образцови села.”*²

Димитър Бирников пише тези редове в момент, когато от институционализирането на този “стремеж” са изминали повече от 5 години. В самото начало на 1937 г., като част от широко популяризираното движение за “културното и стопанско повдигане на българското село”, в 11 селски общини стартира програмата “Образцово село”. След по-малко от пет години тя е обхванала повече от 100 селски общини в цялата страна и до началото на 1944 г. е в апогея си. От този момент нататък образцовият

ентузиазъм постепенно намалява, за да затихне окончателно в този си вид около 1948 г.

Дефинирането на параметрите на програмата “Образцово село” и очертаването на посоките на действието ѝ става възможно едва когато са налице още две условия – създаването през 1935 г. на Института за земеделско-стопански проучвания и организирането на специално отделение за “Бита в селото” към земеделското министерство. Това дава възможност в следващите няколко години специалист(к)ите от проходащата в България аграрна социология да проведат първите мащабни проучвания за условията на живот в селата, на селските домакински бюджети и разхода на труд в домакинствата. На базата на тези данни се разработват и “подобрителните” държавни стратегии. Увеличените бюджети на Министерството на земеделието осигуряват допълнително възможностите да започне “експериментът” “Образцово село”.

Образцовистката “треска” има и своя външен стимулиращ фон – по това време подобни проекти са общеевропейска мода. Българският вариант на “Образцово село” е белязан от влиянията на различни подобни програми. В най-голяма степен, поне в началния замисъл на програмата, се забелязват елементи, заети от опита на американските домакински бюра. Това не е случайно – матрицата за програмата е разработена съвместно от специалисти в земеделското министерство (получили възможност преди това за няколкомесечни специализации в САЩ) и представителите на Американската блискоизточна фондация в България.

В края на 30-те г. в “Образцово село” започват да се усещат и влиянията на едноименната германска програма и методите на работа на “имперския кураториум по земеделието” в Германия.

Основният идеологически компонент на програмата в България представя образцовото село като средство на правителствената “национална политика”. И все пак надделява и е водеща ролята на експертната концепция в осъществяването на програмата. Основните фигури в дискусийната общност са не политическите, а експертните фигури, и въпреки че първичният импулс е чисто политически, усилието за социална промяна е изцяло в зависимост от автономната и творческа роля на експертите, увлечени в държавния модернизационен проект.

Като особен, но средищен акцент на модернизационното усилие се очертава експертното налагане на здравно-хигиенния въпрос. Това въвежда важната проблематика за човешките измерения на историческите промени. Вменяването на здравно-хигиенния въпрос като културна норма и въвличането на селяните като активни участници в процеса на установяването ѝ е тезата ми за съдържанието на експертната концепция на програмата; концепция, основана на убеждението, че промяната на човешката индивидуалност е мястото, откъдето поемат всички останали пътища на

историческата промяна. За някой това може да бъде и политика. Така е – това е “политиката на дребните факти”, промислено и дълбоко обосновано свързана с очакванията за голяма промяна.

Основният патос на програмата е свързан с усвояването от селското население на модерните тогава хигиенни норми, с правилата на “рационалното” хранене, с професионализирането на земеделския труд. Комплексът от мерки, които биха гарантирали една “по-здравословна атмосфера” не само в пространствата на дома, а и в селото включват неговото благоустрояване, мерки по водоснабдяването и канализацията, проучване условията поне за частично електрифициране, построяване на здравни домове и здравно-съвещателни станции, на т.нар. “фурни-комбинати”, на детски градини, детски игрища и летовища. Пред държавата в този момент стои проблемът да намери привърженици сред селяните, за да наложи целите на своята политика.

През целия период на действие на програмата основните механизми по нейното провеждане и стимулирането на подобрителната работа остават инициативите на местно равнище. Решаващи се оказват инициативите на общината, кооперацията или друга местна обществена организация и тези на отделните земеделски стопани, като се цели балансираното полагане на тези инициативи в стимулиращ ги нормативен фон. Едновременно с това, в рамките на програмата и нормативирането ѝ в наредбеното законодателство (Законът за селските общини и Програмата за всеобща дейност на общините), селските общини са присъединени и подчинени на държавния императив.

В хода на обособяването на хората от селото като обект на институционални “грижи” (а и контрол), се конструира образът на “образцовия селянин” – онзи който има желание и се възползва от възможностите, които държавата предлага, за да “модернизира” своето битие. Една основна предпоставка за това, разяснителните “мероприятия” на програмата “Образцово село” да бъдат ефективни, се състои в отношението на селяните към необходимостта от нововъведения. Това означава те да бъдат убедени, че традиционните начини на работа, производство и уреждане на жилищното пространство, които са се съхранили за дълго време и които са здраво закрепени в традициите, вече не са им достатъчни. Въвеждането на новите начини на труд и производство, или на нови стоки и продукти, предполага необходимостта от разбиване на цялата система на селския живот. Създателите на “Образцово село” са далеч от илюзиите, че това е възможно да се случи в рамките на няколко години. Те не смятат че е необходимо, а и правилно “държавата” буквално да наложи желаните нововъведения. През цялото време, когато са в ход опитите за реализиране на програмата, се отправят предупреждения за степента на държавната намеса:

“...Каквото и да се прави от органите на държавната власт и

*обществените организации за подобрене на селския живот, резултати от работата им не биха могли да се добият в къс период от време, докато самото население, чрез всестранно обсъждане на всичко, което му се предлага, не осъзнае нуждата от тези подобрения и самт не поеме върху себе си работата по издигане на неговия живот като лично дело.*¹³

Специалистите от обществената агрономия се опитват преди всичко да направят така, че информацията за “образцовистките намерения” да стигне до възможно най-широк кръг от хора в селата и те да са запознати с “модерните” (схващани, по-скоро като “нормални”) практики в селското всекидневие.

Желаното повдигане на жизнения стандарт на селското население в “Образцово село” не е самоцел, а в някои отношения – по-скоро средство на “националната” политика. Наред с икономическите и финансово-политическите “мероприятия” на управляващите, в намеренията за модернизация на аграрното стопанство и на жизнените условия на селското население на преден план се поставя и въпросът за изграждане на ориентирана към практиката образователна система в селата.

Възможности за най-масова “земеделска и домакинска просвета” за момчетата и момичета от селата, се съзират в разширяването на мрежата от създадените след 1924 г. т.нар. ‘допълнителни земеделски училища’. Самото обявяване на някоя община за образцова, се определя преди всичко от близостта на такова училище. В началото на 40-те г. в около 240 селски общини в България има допълнителни земеделски училища. В тях 2-годишно обучение преминават младежи (момчета и момичета) с прогимназиално образование, които в бъдеще ще се занимават със земеделско производство и домакинство.

Същевременно остават възможности за добиване на по-високи степени на специално образование – в практическите и средните земеделски училища, в Земеделско-домакинския институт, в Агрономическия факултет на Софийския университет или във висшите агрономически училища в чужбина. Тези учебни заведения подготвят (най-интензивно от 20-те г. на XX в.) бъдещите експерти от обществената агрономия и преподавателите за допълнителните земеделски училища в селата.

Около осемдесетте хиляди възпитаници на допълнителните земеделски училища (до 40-те г.) се превръщат в основните “трегери”, на които разчита програмата “Образцово село” – младите мъже и жени от селата, които познават модерните хигиенни норми и жилищни стандарти, имат представа от рационално хранене, знаят как биха могли да направят стопанството си доходоносно и пр. От тях се очаква да се превърнат в “образец” за останалите селяни в съседство – в отделните махали, села и околии.

В работата по “подобряване бита на селското население” се откроя-

ва различната динамика в отделните райони на страната, за което ангажираните в подобрителните начинания си дават сметка:

“...Когато хвърлим поглед на различните населени места в страната, забелязваме в битово отношение същите разлики, които се забелязват между отделни населени места или райони в икономическо, здравно, просветно и т.н. отношение – забелязва се същата неравномерност. Има села, главно в планинските и откъснати краища (Родопите, Босилеградско), които почти са запазили напълно старите свои форми на живот, и други села (Пловдивско, Търновско), в които много от битовите прояви са запазени вече само като курioз. Между тези широки граници се движи днес българското село”⁴.

Наистина, в някои от случаите “образцовите села” се оказват само формално такива и, освен фигурирането им в официалните списъци на програмата, в тях почти няма следи за реални начинания. Други селски общини обаче (преди всичко в Плевенско, Търновско, Пловдивско и Пазарджишко), често пъти трябва да удържат постоянно конкуриращите опити от страна на съседни общини в околията, претендиращи, че в по-голяма степен са изпълнили изискванията за образцовост.

На ниво отделна селска община (било то и “най-образцовата”, какъвто е случаят със с. Дивля), разчитането не само на следите от официалните документи, но и включването на възможностите, които дава инструментариума на устната история, позволява да се погледнат отблизо повече аспекти на аграрната промяна. В този план изпъкват и регионалните особености в контекста на общите феномени. Стават доловими на локално равнище не само успехите или неуспехите на “образцовизма”, а се улавят и конкретните точки на напрежение в отношенията между участниците в тези процеси.

Заедно с това е уловима и реакцията на обикновените жители от селото. Така става възможно историята на “Образцово село” да бъде реконструирана и разказана не само като резултат от интелектуалните концепции на тогавашните елити, а през тази призма да се изследват и всекидневните практики на хората от селото през този период.⁵

Изследването на институциите, свързани с програмата, се съобразява с това, че те не са саморегулиращи се структури, а са създадени от конкретни хора и в тях те налагат и индивидуалния си отпечатък. Разкодирането на тези следи дава представа за това, как се легитимират тези промени в съзнанието на хората.⁶ “

Образцово село”, а и като цяло проектите за “културно и стопанско повдигане на селото” са не само интелектуална концепция на елитите. В тях се разчитат и всекидневните практики и тяхната промяна на ниво община и селско домакинство.

Програмата “Образцово село” не успява да реализира докрай наме-

ренията на създателите си. Причините този проект да “не изпълни докрай обещанията си”,⁷ трябва да се търсят не толкова в някакви утопични хоризонти, зададени в рамките на самата програма. Вярно е, че идеолозите на “образцовизма”, разчитайки преди всичко на младите хора в селата, залагат резултатите на програмата в близкото бъдеще. За повечето от тях обаче то не се оказва толкова “образцово”. В условията на “коллективизацията” от 50-те г. една голяма част от селяните-“образцовисти” се оказват сред първите етикирани като “кулаци”. Повечето села, включени в програмата още в периода 1946-1947 г., са подменени с нови, а бившите “образцови” наказателно са оставени от новата власт с минимални инвестиции в инфраструктура, благоустройство и т.н. Документите по програмата след есента на 1944 г. я представят като изцяло нова идея, с която “социалистическата власт ще изгради новото село”.⁸

Въпреки нарастващата държавна намеса при реализирането на програмата “Образцово село”, още от края на 30-те г., забележими са усилията комуникативно да се предаде смисълът, целесъобразността и начинът на действие на новите институции и прокарваните от тях норми. Тук е разликата с действията на управляващите в един по-късен период - от втората половина на 40-те г. нататък.

В подобрителните програми за селото от 30-те и първата половина на 40-те г. на ХХ в. от селяните се очаква да бъдат истински участници в процесите, а не само “патерналистично инструментализиран обект на политиката”.⁹

Много малко се знае днес и за хората, които стоят зад програмата “Образцово село” и въобще зад концепциите за “повдигане на бита в селото”. Повечето от тях от втората половина на 40-те години на ХХ в. потъват в неизвестност или са принудени да “изтрият” от автобиографиите си своето участие в тези проекти.

Проф. Янаки Моллов умира съвсем скоро след разследванията за “фашистка дейност” срещу него след 1945-46 г. Христина Мочева е принудена да работи в преводаческия отдел на един от институтите по селско стопанство, а Вера Тодорова-Йончева се насочва към съвсем различно професионално поприще. Тотю Брънеков продължава “кариерата” си с писане на туристически пътеводители. Много малко от бившите експерти от обществената агрономия продължават в новите политически условия да работят на своето професионално поприще. Единствените, които мога да посоча със сигурност са д-р Георги Калъпчиев и Минко Казанджиев.¹⁰

Преди реализирането на програмата да бъде прекъснато, все пак, тя успява да реализира някои от своите основни цели. Независимо от факта, че модерните средства за обработване на земята по това време са трудно достъпни за голяма част от селяните в България или пък те не разполагат с необходимите средства да обзаведат “модерно хигиенично

жилище”, в резултат на кампаниите за “повдигане на бита” все повече от тези селяни **знаят** за тяхното съществуване и в някаква степен са готови да си служат с тях. За голяма част от тези хора става очевидна тяхната ефективност. Това е един от значимите ефекти на програмата “Образцово село” и една от важните промени в отношението на “селянина” към света, тъй като именно ефикасността е водещо начало в поведението на модерния човек.¹¹ Ефикасността в случая е именно това, че много хора научават, знаят за образцовистките инициативи и имат готовността да заимстват от тях поведенческите стандартни норми на един съвременен културен човек.

Дори когато една голяма част от селяните нямат възможността да направят препоръчаните в момента подобрения, програмата предлага възможности те да се информират за тях – предлага ги като стандартна норма и... буквално ги излага на показ – в образцовите села и в образцовите домакинства. В този смисъл се е състояло онова, което една находчива дефиниция за модернизацията формулира като “*революция на растящите очаквания*”. Предлаганите от “Образцово” село” норми постепенно за много хора в селата се превръщат в хабитуални и “нормални” действия и, особено при по-младите поколения, стават единствено разпологаемия поведенчески ресурс.¹² Заедно с всичко това, в резултат на разгръщането на мащабните програми за “повдигане на селото”, българският селянин се оказва и по-тясно обвързан с конюнктурата на подобни проекти, случващи се по това време и в други части на света.

Бележки:

¹ Последното е перифраза на заглавието на неотдавна публикуван румънски сборник, включващ и материали по сходна проблематика – Вж. **Murgescu, B.**, /ed./, Romania and Europe. Modernisation as temptation, modernisation as threat, ALLFA, Edition Koerber-Stiftung, 2000.

² **Бирников, Д. Щ.**, Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн.3-4, с. 16.

³ **Моллов, Я.** Село Житен. Организация и метод на работата за повдигане равнището на живота в селото, С., Печ. Книпеграф, 1940., с.8.

⁴ **Димитров, Св.**, 1941, Народният бит и неговото значение при една подобрителна работа в българското село – Земеделско-стопански въпроси, г. VI, кн. 2, с. 89-94.

⁵ В смисъла на една ориентирана към жизнената практика постановка, всекидневието са разбира като онава поле, “в което си взаимодействат действие и преживяване, структури и практика” Историята на всекидневието тематизира “политиката” – в смисъла, че политиката не само очертава рамките на действие на всеки индивид и всяка социална група, а че политиката, независимо дали това става пасивно или активно, се изнася и съгражда съвместно от

всички – Вж. **Дресел, Г.**, Историческа антропология, Македония прес, 1998, с. 45, 116.

⁶ Затова и приемането на “човешката гледна точка“ в последната глава беше удържано приоритетна изследователска позиция.

⁷ **Ръвел, Ж.**, Разказване и познаване: Употребитена разказа в историята - В: Знеполски, И. (ред.), История. Разказ. Памет., С., 2001, с. 17.

⁸ В “историческите справки” към фондовете на документите от Държавните архиви, обработвани през 50-те и 60-те г. буквално се “кроят” следите на подобрителните проекти за селото преди 1944 г. Интересен пасаж от историческата справка на фонда на едно околийско агрономство ги представя така: *“...По подобрение бита на селото е извършено съвсем незначителна работа. Цялата дейност на фондообразователя по така шумно прокламираната идея за подобрение на бита на селото се е свеждала до изнасянето на някоя и друга беседа относно използването в сурово и консервирано състояние селските артикули. Провеждани са краткотрайни некачествени курсове по тази линия. Направени са няколко опита за откриване на консервни работилници по селата, но резултати не са получени...”* - **ДА – Благоевград, ф. 24к** – Околийско агрономство, Г. Джумая, Историческа справка, с. 3.

⁹ Вж. пак **Зундхаузен, Х.**, От предкапитализъм към ранен капитализъм. Трансформация на селото и селското стопанство на Балканите. Принос към дискусиата за модернизацията – Български фолклор, кн. 3-4, 1997, с. 17.

¹⁰ Информация за дейността на тези хора трудно може да се открие в официални източници. Данните събрах от четене “между редовете” в личните архивни фондове на проф. Моллов (в НА-БАН) и д-р Калъпчиев (ЦДА), в разговори с роднини на някои от тях (П. Брънеков), случайни попадения в стари телефонни указатели и пр.

¹¹ **Коев, К., М. Грекова, Хр. Тодоров**, Жизнения свят на българина между двете световни войни - В: Натев, Ат., Ф. Филкова (съст.), Усвояване и еманципация. Встъпителни изследвания върху немска култура в България, С., 1997, с. 292.

¹² **Рот, К.**, Практики и стратегии за овладяване на всекидневието в едно село на социалистическа България – Социологически проблеми, 3-4, 1998, с. 226-227.

ИЗТОЧНИЦИ И БИБЛИОГРАФИЯ

I. АРХИВНИ ФОНДОВЕ

Централен държавен архив (ЦДА)

Фонд 178к, оп.5 - МЖПТ, Главна дирекция на пощите, телеграфите и телефоните, Радио София /1926-1944/;

Фонд 1160 - Дружество за домашна култура "Български дом";

Фонд 194к – Министерство на земеделието и държавните имоти;

Фонд 371к – Министерство на вътрешните работи и народното здраве, Дирекция на общините и социалните грижи;

Фонд 243к – Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството;

Фонд 372к – Главна дирекция на народното здраве;

Фонд 505к – Институт за земеделско-стопански проучвания;

Фонд 915к - Личен фонд "Д-р Г. Калъпчиев";

Фонд 89 – Министерство на земеделието и държавните имоти (след 1944 г.).

Държавен архив - София

Фонд 61к - Софийска областна дирекция

Фонд 200к - Околийско агрономство, Ихтиман

Фонд 1014к - Околийска земеделско-стопанска задруга, Самоков

Фонд 19к - Околийска земеделско-стопанска задруга, Ихтиман

Фонд 206к - Селско общинско управление с.Радуил, Самоковска околия

Фонд 548к - Селско общинско управление с. Долна баня, Ихтиманско

Фонд 1003к - Селско общинско управление с. Мрамор, Софийска околия

Фонд 1158к - Църковно настоятелство, Долна баня

Държавен архив – Благоевград

Фонд 72к- Околийско агрономство, гр. Петрич;

Фонд 14к- Околийско агрономство, Разлог;

Фонд 24к- Околийско агрономство, Свети Врач;

Фонд 3к - Областна служба по земеделието – Горна Джумая;

Фонд 41к- Марикостинско селско общинско управление;

Фонд 52к - Селско общинско управление, с. Склаве;
Фонд 3 - Околийско агрономство, Горна Джумая;
Фонд 61к - Областна дирекция на МВРНЗ;
Фонд 6к - Околийско управление, Свети Врач;
Фонд 163к - Околийска земеделско-стопанска задруга, Неврокоп;
Фонд 125к – Градско общинско управление, Горна Джумая.

Държавен архив – Перник

Фонд 124к - Околийско агрономство – Радомир;
Фонд 9к – Радомирско околийско управление;
Фонд ЧП 70 - Летописна книга на Допълнителното земеделско училище, с. Дивля, Радомирско, 1935-1943;
Фонд 152к - Околийско управление, Трън;
Фонд 261к - Земеделска кредитна кооперация “Дивна”, с. Дивля.

Научен архив при Българска академия на науките (НА-БАН)

Фонд 178к - Личен фонд на проф. Янаки Стефанов Моллов

Българска национална филмотека

Кинопрегледни на фондация “Българско дело”, Преглед № 83

Общински архив, с. Дивля, Необработен

Личен снимков архив - Божурини, с. Дивля

II. Интервюта

Интервю - **Станка Илиева**, р. 1925 г., с. Долни Луковит, Плевенско;
Интервю - **Галя Янева**, р. 1932, Дивля, Радомирско;
Интервю - **Д. С.**, р. 1914 г., с. Дивля;
Интервю - **Евгени Милушев**, роден 1928, с. Дивля;
Интервю - **Тинка Коцева**, родена 1931г., с. Дивля;
Интервю - **Яне Алексов** (Джоманов), р. 1909г., Дивля;

III. Периодични издания

Аграрни проблеми (1938-1943)
Агрономическа мисъл (1939-1943)
Български радиопреглед (1941)
Вестник за жената (1941-1942)
Днес (1935)
Допълнително училище (1935)
Държавен вестник, 1925, бр. 101, 4.VIII.; 1934, бр. 195, 27.XI; 1934, бр. 100, 3.VIII.
Земеделска камара – Шумен (1939 – 1943)
Земеделска камара
Земеделски възпитаник (1933-1944)
Земеделско-домакинско знание (1939)
Земеделско образование (1942)
Земеделско-стопански въпроси (1935-1944)
Земледелие (1910)
Инвалид (1936)
Индустрия, търговия, земеделско стопанство (1940)
Кооперативен подем (1941)
Кооператор (1936)
Културна седмица за селото (1941-1943)
Млада българка (1942)
Наредби на Министерството на земеделието и държавните имоти (1935-1943)
Народно здраве (1938)
Наука (1881)
Наше село (1934-1944)
Нова община (1938)
Нови дни (1935)
Образцово село (1941-1944)
Обществено подмагане (1936)
Общински преглед (1936)
Периодическо списание на Българското книжовно дружество (1910)
Последна поща, (1936)
Селска младеж (1942-1943)
Селска стопанка (1940-1941)
Селски подем (1939-1942)
Слово (1941)
Списание на земеделските камари (1941-1942)
Статистически годишник на Царство България (1933-1934)
Стопански възход (1941)

Стопански преглед и домакинство (1932)
Стопански преглед (1943)
Стопанство (1936)
Устрем (1939)
Целина (1892-1894)

IV. Статии и монографии

А. С. П., Селото не само у нас, но и в Европа спира вниманието на всички – Стопански преглед и домакинство, г. XX, 1932, бр. 8.

Александрова, Е., Какви ще станем - Земеделско-домакинско знание, Видин, г. I, 1939, бр.5.

Алексиев, Б., 1940, Обществената обстановка на селското ни стопанство – Агрономическа мисъл, г. I, кн.5.

Ангелова, М., *“Да стоим високо и да повдигнем околното ниво към нас”*. Селските жени и движението “Образцово село” (1937-1944). – Балканистичен форум, 1-2-3, 2003, с. 50-76.

Ангелова, М., *“Едно по-привлекателно, хигиенично и удобно място за живеене...”* Селският дом във фокуса на официалната нормативност – средата на 30-те – средата на 40-те г. на XXв. – Балканистичен форум, 1-2-3, 2002, с. 70-86.

Ангелова, М., Рокфелеровата фондация и Американската Близкоизточна фондация в България – инициативи в полето на социалната работа, 20-30-те години на XX в. – В: Попова, К., М., Ангелова (съст.), Обществено подпомагане и социална работа в България: история, институции, идеологии, имена, Благоевград, 2005, с. 112-25.

Ахчийски, Кр. (ред), Проблеми на земеделското образование. Сборник от педагогически приноси, Кюстендил, 1944.

Беров, Л., Доходите на различните категории земеделски стопани в България при капитализма, С., 1962.

Бирников, Д. Щ., Проблеми в живота на селското земеделско население и мерки за тяхното разрешаване – Земеделско образование, 1942, кн. 3-4, с. 1-16.

Бирников, Д., Грижи за подобрене бита в селото – Образцово село, г. I, 1941, кн.1, с. 2.

Бирников, Д., Земеделските училища в България. – сп. Селска младеж, г. I, 1942, кн. 5-6;

Босилска, М., Поява и развой на българския земеделско-стопански периодичен печат след Освобождението – Известия на Националния селскостопански музей, 1979.

Ботев, С., Й. Ковачев, Земеделска енциклопедия, т. I-II, С., 1934-1936.

Брънеков, Т., Един много важен въпрос – Индустрия, търговия, земеделско стопанство, г. II, 1940, бр. 1, с. 9.

Брънеков, Т., Земеделието не е прост занаят, С., 1942.

Брънеков, Т., Министерство и министри на земеделието и държавните имоти, Плевен, 1944.

Брънеков, Т., Просветата на селската жена – Млада българка, г. III, 19431 кн. 4-5, с. 12

Брънеков, Т., Жената и земеделският труд – Вестник за жената, г. XXI, 1941, бр. 861.

Брънеков, Т., Реформи в домакинското образование – Вестник за жената, г. XXI, 1942, бр. 881.

Брънеков, Т., С вяра в бъдещето – Образцово село, г. II, 1942, бр. 9, 10.

Бурджова, А., Грижи за селото в Чехословашко – Стопанство, г. II, 1936, кн. 6, с. 172-176.

Бъчваров, Г. П., Стопански алманах. Настолна книга за всяко селско домакинство, С., 1942.

В. Т. Й., Законопроекти на Министерството на народното просвещение за културното издигане на селото – сп. Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн. 2, с. 120-121.

Василев Гр., Програма за българската земя – Балканистичен форум, 1997, кн. 1, с. 125-137.

Василев, Гр. Образът на българската земя – В: Един вдъхновен българин, С., 1994.

Величков, Ал., Американската благотворителност в България между двете световни войни, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София, 1994.

Витанов, М., Обществено-агрономическата служба в Германия – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн. 1, с. 21-32.

Вълчанов, Ат., Ив, Обществената агрономия у нас, Плевен, 1939.

Гаврилова Р., Ив. Еленков, , Към историята на гражданския сектор в България, Поредица Изследване на гражданския сектор, №2, С., 1998.

Галова, Е., Из моята дейност – В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939.

Генов, К., Едно пътуване из Германия – Земеделско образование, 1942, кн. 2, 3.

Георгиев, В., С. Трифонов, История на българите в документи, 1878-1944, Т. 1, Част първа, С., 1994.

Георгиев, К. Т., Културно-стопанският подем в нашето село – Кооперативно дело, VII, 1930, кн. 3-4, с. 171-180.

Георгиев, П., Агрономическата просвета на земеделското население – Агрономическа мисъл, г. I, 1940, кн. 8, с. 257-263.

Герасков, М., Нови насоки в средното земеделско-домакинско образование – В: Проблеми на земеделското образование. Сборник от педагогически приноси под редакцията на Г. Аракчиев, Кюстендил, 1944.

Годишник на Земеделската камара – Плевен, 1938, Плевен, 1939, с. 203.

Грижи за нашето земеделие, изд. На МЗДИ, 1942, с. 103-107.

Грижи за нашето земеделие, Издание на МЗДИ, 1942.

Грънчаров П., 1930, Защо възникна Съюзът за повдигане на селото – Кооперативно дело, VII, 3-4, 171-180.

Д.Щ.Б., Земеделските училища в България – Селска младеж, г. I, 1942, кн. 5-6

Джордано, К., Д., Костова, Реприватизация без селяни. За устойчивостта на една пагубна българска традиция – Български фолклор, 1997, 3-4, с. 130-143.

Диваров, И., Земеделското образование в България 1883-1992, С., 1993.

Димитриев, Б., Обекти и размери на трансформацията в земеделското стопанство – Бразда, 1936, 27, с. 423-426.

Димитров, В., История на радиото в България, Т.1, 2, С., 1994.

Димитров, Кр., Българската интелигенция при капитализма, С., 1974.

Димитров, Н, Повече просвета за земеделска България. – Образцово село, г. I, 1941, бр. 1.

Димитров, Св. Някои черти от бита и светогледа на нашия селянин – Земеделско-стопански въпроси, г. VIII, 1942, кн. 2.

Димитров, Св., Народният бит и неговото значение при една подобрителна работа в българското село – Земеделско – стопански въпроси, г. VI, 1941, кн. 2.

Димитрова, М., Нужна е по-рационална наредба на селската къща – Вестник за жената, г. XXI, 1942.

Дитрих, Р., Трансформация и еманципация на Изток: гледната точка от Запад -В: Фотев, Г., Р. Стоилова /съставители/, Жените: справедливост днес, Институт по социология при БАН, С., 2000.

Дичев, П., Земледелското образование във Франция и у нас, С., 1895.

Добрева, Ст., (ред.) -В: Селото, земята и земеделският труд - тревоги и предизвикателства в края на XX в., С., 1997.

Добрианов, В., Проблеми на прехода от капитализъм към социализъм в България, С., 1975.

Дресел, Г., Историческа антропология. Въведение, Благоевград, 1998.

Живкова, В. (ред.), Българското село и предизвикателствата на новия век, Троян, 1998.

Живкова, В., Българското село 1878-1944. (Социологически анализ), София, 1993.

Живкова, В., Селото – в търсене на оптимистична стратегия, С., 1996.

Захариев, З., Да възродим българското село чрез младежта – Образцово село, г. II, 1942, кн. 5.

Захариев, З., Да оползотвориме зимната почивкана селянина – Образцово село, г. II, 1942, кн. 3.

Земеделска камара – Плевен. Отчет за дейността на камарата през 1938 и 1939 г., Плевен, 1940.

Зундхаузен, Х., От предкапитализъм към ранен капитализъм. Трансформация на селото и селското стопанство на Балканите от XIXв. До Втората световна война. – Български фолклор, 1997, 3-4, с. 6-25.

Иванов, Хр., Принос към историята на земеделското образование в България, С., 1930,

Икономова, М., Едно мило тържество - Днес, 1935, бр. 548.

Йорданова, Д., Преосмисляйки понятието промяна. Резултати и методологическа рефлексия върху теренно изследване на малка селищна общност, (Автореферат на дисертация), С., 1999.

Казанджиев, М., Към въпроса за подобрене бита на нашето село – Агрономическа мисъл, г. IV, 1943, кн. 1-2, с. 2-9.

Калинов, Д., Земеделското производство и земеделският кредит в България преди и след освобождението – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, г. LXXI, 1910, 9-10.

Калчев, Хр., Образцови стопанства – Земледелие, г. XVI, 1910, кн. 6.

Калъпчиев, Г., 10 г. земеделско-стопански проучвания в служба на българското село 1935-1944, Институт за земеделско-стопански проучвания, С. 1946.

Калъпчиев, Г., Рационализиране на хлебопроизводството в българските села – Земеделско-стопански въпроси, г. VII, 1942, кн. 2, с. 49-55.

Койчев, К. (съст.), Народен университет. Сборник сказки за читалищните дейци, Т., 1, Велико Търново, 1935.

Коев, К., М. Грекова, Хр. Тодоров, Жизнения свят на българина между двете световни войни - В: Натев, Ат., Ф. Филкова (съст.), Усвояване и еманципация. Встъпителни изследвания върху немска култура в България, С., 1997.

Колева, Г., (ред.), Земеделският труд – съдба или поприще?, С., 1997;

Колева, Д., Биография и нормалност, С., 2002.

Колева, Д., Р. Гаврилова, В. Еленкова (съст.), Слънцето на залез пак срещу мен. Житейски разкази, С., 1999.

Коняров, Б., Нова земеделска политика – Устрем, I, 1/1939, 18-21.

Костов, Д., За образцово село – Образцово село, 1942, кн.1, с.2.

Лангазов, Д., Малкото българско село (Опит за социологически портрет), София, 1984.

Луджев, Д., Дребната буржоазия в България 1944-1958, С., 1985.

Ляпчева, К., Летните детски игрища и селянката – Образцово село, г I, 1941, кн.1, с. 7.

М-в, Нашите селяни – Целина, г.III, 1894, кн.V, с. 102.

Макавеева, Л., Българското семейство (Етносоциални аспекти), С., 1991.

Манолова М, Законодателство и реформи в общинското самоуправление, 1878-1944, С., 1992.

Маринов, В. П., Едно образцово село – Целина, г.I, 1892, кн.XII, с.182.

Марков, Г., Как се провежда общественно-агрономическата дейност в Германия – Земеделско-стопански въпроси, 1942, кн.3, с.135-145.

Марковић, Пр., Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље – Годишњак за друштвену историју, 1994, 1, с.11-34.

Минков, М., На другия ден... : В – Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939.

Митровић, А., Европеизација и/или модернизација – десет теза – Годишњак за друштвену историју, 1994, 2, с.143-145.

Моллов, Я., Кооперацията трябва да заеме голямо място в стопанското строителство на държавата – Образцово село, г. II, 1942, кн.3.

Моллов, Я., С. Житен. Организация и метод на работа за повдигане на равнището на живота в селото, С., 1940.

Мончев, Б.П., Михайлов, Зл., Упътвания относно най-новите земеделско-стопански задачи на общините в България, С., 1943.

Мочева Хр., Организация на общественно-домакинската служба в Съединените щати – Земеделско-стопански въпроси, кн. 1, 1941, с.11-20;

Мочева, Хр. Участие на селото в разни организации – Образцово село, 1941, кн.2, с.14.

Мочева, Хр., В. Тодорова-Йончева, Организиране на работата за подобрене живота в селото – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн.3, 154-155.

Мочева, Хр., В.Тодорова-Йончева, Участието на селската жена при подобрене живота в селото – Земеделско-стопански въпроси, г.VI, 1941, кн.4, 178.

Мочева, Хр., Из дейността на домакинските организации в Съединените щати – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн.3, 155.

Мочева, Хр., Някои въпроси във връзка с приготвянето на храната и начина на хранене в българското село – Земеделско-стопански въпроси, г. VII, кн.4, 1942, с.159.

Мочева, Хр., Основни начала при уредба на кухня, С., 1943.

Мочева, Хр., Идеи за устройство на кухненски шкаф, С., 1944.

Мочева, Хр., Селското домакинство – Образцово село, г. I, 1941, кн.1 с.6;

Мочева, Хр., Участието на селото в разни организации – Образцово село, г. II, 1942, кн.2.

Мочева, Хр., Хигиенични селски постройки – Образцово село, г. I, 1941, кн.1, с.12.

Мочева, Хр., Селското зем. домакинство в България през 1935/6 (бюджет, обстановка и разход на труд, С., 1938.

Мързев, Ст., Показалец на социаликономическата ни литература (брошури, статии и антрефилета до време на Освобождението – 1878 г.), С., 1908.

Найденов, В., Допълнителното земеделско образование – В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939.

Найденов, Н., Спомени с Иван Багрянов, С., 2002.

Начов, Н.А., Наший селянин. Поглед върху неговия бит в хигиеническо, културно-образователно и икономическо отношение - Наука, 1881, кн.6, с.447-455, кн.8, с.616-626.

Ненков, Ст., Основни етапи в развитието на земеделското образование в България - Известия на Националния селскостопански музей, 1983.

Ненов, В., Повече грижи за селското дете – Вестник за жената, Г. XXI, 1941, бр. 875.

Ненов, М., Ползата от допълнителните земеделски училища – В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939.

Николиев, Г. Гр., Какво трябва да бъде земеделското и земеделско-домакинското образование у нас. С., 1938.

Николов, Д., Дивля – едно образцово село. Из дейността на Американската блискоизточна фондация у нас - Слово, 1941, 5804, 19.XI..

Обединени агрономи, ветеринарни лекари и лесовъди. Сбирки и конгреси, С., 1939, с. 200.

Отчет за дейността на Бургаската земеделска камара за 1939, Бургас, 1940.

Отчет за дейността на Старозагорската земеделска камара за 1939, Стара Загора, 1940.

Отчет на Земеделска камара – София за 1938, С., 1939.

- Павлов В.,** Апостоли на българското земеделие. Част първа, С., 1939.
- Панайотова, К.,** Политиката на земеделското правителство за модернизация и развитие на селскостопанското производство. – Векове, 1983, 5.
- Пашрапанска, Ж.,** Обзор на сп. “Домакин” – първото земеделско списание у нас след Освобождението - Известия на Националния селскостопански музей, 1989.
- Пенчев, Ал.,** 50 години аграрна и агрикултурна политика. (От министър Славков до Д-р Ив. Бешков) – В: Пенчев, Ал. (ред.), Земя, труд и книга, Библиотека “Народен университет,” № 58, Велико Търново, 1944, с.23-24.
- Пенчева, С.,** Рационализация на домакинския труд – Млада българка, г. II, 1941, кн.2, с.22-23.
- Петев, Д. Т.,** Службата при държавния кураториум за техника в земеделието и работата по създаване на образцови села в Германия - Земеделско-стопански въпроси, 1943, кн. 2, с.66-78.
- Пискова, М.,** Из документалното наследство на фондация “Българско дело” – Известия на държавните архиви, 80, 2002, с.91, 114-117.
- Попов, Д.,** Метод на работа в обществено-агрономическата дейност - Аграрни проблеми, I, 1938, 5-6, с.171-183.
- Попов, Д.,** Народни консервни работилници – Стопански възход, г.III, 1941, кн.1, с.19-20.
- Попова Кр.,** Националното дете. Благотворителната и просветна дейност на Съюза за закрила на децата в България 1925-1944, С., 1999.
- Попова, Кр.,** “Пазарът е светът, а градината е България”. Григор Василев и неговата програма за българската земя – Балканистичен форум, 1997, кн.1, с. 123-124.
- Попова, Кр.,** Мъжете от двадесети набор – Социологически проблеми, 1998, 3-4, с.111-124.
- Радучев, Ст.,** План за работа при обществено-агрономическата дейност – Аграрна мисъл, II, 1941, 1-2, с.15-17.;
- Ралчев, Г., Вл. Янков,** Поява, промени и развитие на министерството на земеделието от Освобождението до 9.IX.1944 – Известия на националния селскостопански музей, 1989, кн.7, с.91-94.
- Ревел, Ж.,** Микроанализ и изграждане на социалното – Социологически проблеми, 3, 1996, с.67.
- Рот, К.,** 1996. Градско общество и градска култура в Югоизточна Европа. Принос към дискусиата за модернизацията. - Българска етнология, 2-3, с.3-16.
- Рот, К.,** Между модернизация и традиционализъм. Всекидневната култура на селото в Югоизточна Европа. – Български фолклор, 1997, 3-4, с.26-37.

Ръвел, Ж., Разказване и познаване: Употребитена разказа в историята - В: Знеполски, И. (ред.), История. Разказ. Памет, С., 2001.

Саранов, И., Земледелското образование у нас и в странство – Орало, 1901, 8, 233-234.

Сендърс, И. Т., Сношенията на едно българско село с външната среда. – Земеделско-стопански въпроси, г. II, кн. 3, 1936.

Симеонова, Зл., Подобрене бита на селското население – Годишник на Земеделската камара – Плевен, 1938, Плевен, 1939, с. 402-418.

Симеонова, Р., Студентката по агрономство - Млада българка, г. I, 1940, кн. 1, с. 18.

Стоилова, Р., Женското предприемачество - В: Фотев, Г., Р. Стоилова /съставители/, Жените: справедливост днес, Институт по социология при БАН, С., 2000.

Стоянов, А. п. За българския селянин като човек и като земеделец-стопанин – Земеделско-стопански въпроси, 1943, 3, с. 101-117.

Стоянов, Ас., Няколко предпоставки за земеделско-стопанско строителство в нашето село – Земеделско-стопански подем, бр. 1, 1938, с. 2-4

Стоянова, В., Градски влияния в живота на селото от края на XIX до първата половина на XXв. (по материали от Варна и Варненско). - Българска етнография, 1991, 2, с. 41-51.

Стрезов, К., Б. Касабов, Наръчен сборник по Наредба закон за селските общини с всичките му изменения да днес, С., 1937.

Тасев, И., Един кът от Краището, Перник, 1992.

Тодоров, Д., Книжка по земеделието, Хасково, 1904, Печатница Балабанов.

Тодорова – Йончева, В., С какви интереси живее селската девойка – Земеделско-стопански въпроси, г. V, 1940, кн. 4.

Тодорова-Йончева, В., Институт по социология за проучване на селото в Румъния – Земеделско-стопански въпроси, 1943, кн. 2, с. 92-94.

Тодорова-Йончева, В., Интереси, дейност и задачи на селското момиче – Кооперативен подем, г. XIII, 1941, бр. 7-8, 271-77.

Узунов, Ат. Задачи и дейност на Института за земеделско-стопански проучвания – Образцово село, 1941, кн. 1.

Узунов, Ат., Дейността на обществената агрономия в Германия – Земеделско-стопански въпроси, 1941, кн. 4, с. 183-188;

Фелдман, Л., Дейност на Американската блискоизточна фондация през 1935 година – Обществено подпомагане, 1936, кн. 11-12, с. 311-317.

Филипова, В., Висши земеделски курсове в България – Известия на националния селскостопански музей, 1989, кн. 6, с. 171-179.

Хабермас, Ю., Философският дискурс на модерността. Дванадесет лекции, Плевен, 1999.

Хаджиев, Пр., Цялостно подобрене на земята в Италия – Агрономическа мисъл, г. II, 1942, кн. 1-2, с. 13-20.

Ханджиева, Румяна, Из историята на радиопредаванията в България (1926-1944 г.) – Известия на държавните архиви, кн. 20, 1971, с. 253-264.

Хирш, П., С. Майкълс и Р. Фридмън, Икономика VS социология? – Социологически проблеми, 1996, кн. 4, с. 13-14

Чакърров, Н., (ред.), История на образованието и педагогическата мисъл в България, т. II, С., 1982.

Шанов, Б., Образцово земеделско стопанство чрез земеделско образование – Образцово село, 1942, кн. 11.

Щерева, Зл., На гости в село Априлово – сп. Млада българка, г. II., 1942, кн. 6, с. 14-15.

Юбилеен сборник Българското село 1930, С., 1931, с. 163.

Aichinger, W., Almendral. Zur popularen Kultur eines kastilischen Gebirgsdorf, Verlag Turia und Kant, Wien, 2001, S., 146.

Apter, D., Politics of modernization, New York, 1967.

Balandier, G., Sens et puissans. Les dynamiques sociales, 1981, Paris.

Bendix, R., Modrnizierung in internationaler Perspektive. – In: Zapft, W. [hg.], Theorien des sozialen Wandels. Konigstein, 1979.

Bendix, R., Tradition and Modernity reconsidered. – Comparative Studies in Society and History, 3, 1967.

Birnbaum, H., Sp., Vrionis [eds.], Aspekts of the Balkans. Continuity and Change. Paris, The Hague.

Birnikov, D., Die Verbesserung der Lebensweise der laendlichen Bevoelkerung – In: Kalinov, Th. (Hg.), Die bulgarische Landwirtschaft, Berichte ьber Landwirtschaft. (Zeitschrift fьr Agrarpolitik und Landwirtschaft), Sonderheft. 157, Berlin, 1943, S.39-44.

Black, C., E., The Process of Modernization. The Bulgarian case. – In: Butler, T., [ed.], *Bulgaria. Past and Present*, Columbia, Ohio, 1976.

Branekov, T., Der bulgarische Agronom – In: Kalinov, Th., Die bulgarische Landwirtschaft, Berichte ьber Landwirtschaft. (Zeitschrift fьr Agrarpolitik und Landwirtschaft), Sonderheft. 157, Berlin, 1943, p.12-16.

Branekov, T., Die Landwirtschaftliche Bildung in Bulgarien - В: Юбилеен сборник 1924-1939. Допълнително земеделско училище, с. Габарево, Казанлъшка околия, С., 1939.с.180-181.

Bruckmьller, E., Hanisch, E., u. R. Sandgruber, (Hg.), Geschichte der цsterreichischen Land- und Forstwirtschaft in 20. Jahrhundert, Bd. 2: Regionen, Betrieben, Menschen, Wien, 2003.

Bruckmьller, E., u.a., Geschichte der цsterreichischen Land- und Forstwirtschaft in 20. Jahrhundert, Bd. 1: Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Wien, 2002.

Bruggemann, B., R. Riehle, Das Dorf, über die Modernisierung einer Idylle, Franckh/Moschler, New York, 1986.

Brunner, E.de S., I. T. Sanders, and D. Ensminger [eds.], 1945. Characteristics of a Peasant Society. Farmers in the World, New York.

Chirot, Daniel., [ed.], The Origins of Backwardness in Eastern Europe, Univ. of California Press, Berkeley, 1976.

Daskalova, K., Women, Nationalism and Nation-State in Bulgaria (1800-1940s) – In: Jovanovič M., S. Naumovič (Eds.), Gender relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century, Belgrade – Graz, 2002, 33-34.

Dimić, L. The village and the city in the society of the Kingdom of Yugoslavia – In: Jovanovič M., K. Kaser, S. Naumovič/eds./, Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans.

Ferge, Zs., Women and Social Transformation in Central-Eastern Europe – Czech Sociological Review, Vol.5, №5, 1997, 175.

Ferguson, F., Rural/ Urban Relations and Peasant Radicalism: A Preliminary Statement. - Comparative Studies in Society and History, 1976, 1.

Gerschenkron, A., Economic Backwardness in Historical Perspective, Cambridge, Mass, 1962.

Grew, R., More on Modernization. - Journal of social history, 1980, 2, pp.179-187.

Gudermann, R., Neuere Forschungen zur Agrargeschichte – Archiv für Sozialgeschichte, 41, 2001, S.432-449;

Gusti, D., Les bases scientifiques du service social de Roumanie – In: La vie rural en Roumanie, Bucarest, 1940, p.3-18.

Halpern, J., Peasant Culture and Urbanisation in Yugoslavia – Human Organization, 24, 1965, 162-174;

Hein, J., Dorfgeschichte, Stuttgart, Sammlung Metzler, 1976.

Hupken, W., Zentralstaat und kommunale Selbstverwaltung in Bulgarien 1880-1910. Zum Charakter eines "Modernisierungskonfliktes". – Jahrbuch der Geschichte Osteuropas, 39, 1991.

Inkels, A., D. H. Smith, Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries, Cambridge, 1974.

Iwanoff, Chr., Die Agrarpolitik des Bugarischen Staates seit der Krise, Diss., Berlin, 1941.

Jovanovič, M., K. Kaser, S. Naumovič, Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology on the Balkans, Belgrad-Graz, 1999.

Kasabova-Dintcheva, A., Migration und Familie. Familienforschung und Politik /Am Beispiel Bulgariens/, Verlag "Variant 2000", Sofia, 2002.

Kaser, K., K. Stocker, Bäuerliches Leben in der Oststeiermark seit 1848, 2 Bände, 1986-1988, Wien, Kuhn u. Graz.

Kearney, M., Reconceptualizing the Peasantry. Anthropologie in Global Perspektive, Westview Press, 1996.

Kollmorgen, R., Theoretische Aspekte postsozialistischer Transformationsprozesse – in: Hauser, R., Th. Olk (Hg.), Soziale Sicherheit für alle, Verlag Leske+Budrich, Opladen, 1997.

Kopsidis, M., Marktintegration und Entwicklung der westfälischen Landwirtschaft 1780-1880. Marktorientierte ökonomische Entwicklung eines bäuerlich strukturierten Agrarsektors, Münster, 1996.

Lampe, J., R., Belated Modernization in Comparison: Development in Yugoslavia and Bulgaria to 1948 – In: G. Augustinos [ed.], Diverse Paths to Modernity in Southeastern Europe. Essays in National Development, New York, 1991.

Langthaler, E., Die Erfindung des Gebirgsbauern. Identitätsdiskurse zwischen NS-System und voralpiner Lebenswelt – In: Langthaler, E., R. Sieder (Hg.), Über die Dörfer. Ländliche Lebenswelten in der Moderne, Verlag Turia, Wien, 2000.

Langthaler, E., J. Redl, Agrargeschichte wohin? - Reflexionen zur Tagung "Landwirtschaft und Gesellschaft von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart" 6.11.2002, St. Pölten – <http://hsozkult/geschichte.hu-berlin.de/index.asp?id=110&pn=tagungsberichte>

Langthaler, E., R. Sieder, Die Dorfgrenzen sind nicht die Grenzen des Dorfes. Positionen, Probleme und Perspektiven der Forschung – In: Langthaler, E., R. Sieder (Hg.), Über die Dörfer. Ländliche Lebenswelten in der Moderne, Verlag Turia, Wien, 2000.

Lepsius, M., Modernisierungspolitik als Institutionenbildung: Kriterien institutioneller Differenzierung. – In: Zapft, W. [Hg.], Probleme der Modernisierungspolitik, Meisenheim a.Glan, 1977, pp.17-28.

Lerner, D., The Passing of Traditional Society. Modernizing the Middle East, New York, London, 1958;

Medick, H., Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte, Göttingen, 1997.

Motscheva, Chr., Der ländliche Haushalt in Bulgarien – In: Kalinov, Th., Die bulgarische Landwirtschaft, Berichte über Landwirtschaft (Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft), Sonderheft. 157, Berlin, 1943, p.45-49.

Mouzelis, N., P., Greek and Bulgarian Peasant: Aspects of their Sociopolitical Situation During the Interwar Period.- Comparative Studies in Society and History, 1976, pp.85-105.

Mynkel, D., Der lange Abschied vom Agrarland. Agrarpolitik, Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft zwischen Weimar und Bonn, Göttingen, 2000.

Murgescu, B., /ed./, Romania and Europe. Modernisation as temptation, modernisation as threat, ALLFA, Edition Koerber-Stiftung, 2000.

Palaret, Michael, Дѣсindustrialisation a la pѣriphѣrie: ѣtudes sur la rѣgion des Balkans aux XIXe siѣcle. – Histoire, ѣconomie et Sociѣtѣ, 1985. 4, 253-274.

Palmer, M., L. Stern, Political Development in Changing Societies. An Analysis of Modernization, Lexington, Toronto, London, 1971.

Popkin, S., The Rational Peasant, Berkeley, 1979.

Popova, K., Stories Upon Fabric: Popular Women's Needlework in the mid-20th Century Bulgaria – In: Jovanoviѣ M., S. Naumoviѣ(Eds.), Gender relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century, Belgrade – Graz, 2002.

Pyta, W., Dorfgemeinschaft und Parteipolitik 1918-1933, Dѣsseldorf, 1996.

Rѣsener, W., (Hg.), Kommunikation in der lѣndlichen Gesellschaft vom Mittelalters bis zur Moderne, Gѣttingen, 2000.

Sanders, I. T., Whitaker, R., Tradition and Modernization: The Case of Bulgaria. – In: Lutz, J., G. S. El.-Sharkhs [eds.] Tradition and Modernity. The role of Traditionalism in the Modernization process, Washington, 1982, pp. 147-163.

Sanders, I.T., Balkan Village, Lexington: University of Kentucky Press, 1949.

Schulte, R., Das Dorf im Verhѣr. Brandstiter, Kindsmѣrderinnen und Wilderer vor den Schranken des bѣrgerlichen Gerichts, Reinbeck, 1989.

Schults, T.W., Transforming Traditional Agriculture, New Haven, London, 1964.

Scott, J., The Moral Economy of the Peasant, New Haven and London, 1976.

Sieder, R., Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? – In: Geschichte und Gesellschaft, 1994, 20, S. 445-468.

Simon, M., G. Wiegelmann (Hg.), Dѣrflicher Alltag im Wandel. Alhausen – eine westfѣliche Gemeinde im 19. Und 20. Jahrhundert, Mѣnster, 1992.

Stern, P., N., Modernization and Social History. Some Suggestions, and muted cheer. – Journal of Social History, 1980, 2, pp. 189-209.

Sundhaussen, H., Neue Literatur zu Problemen der Industrialisierung und der nachholenden Entwicklung in den Lѣndern der europѣischen Peripherie – SHdost-Forschungen, 1984, 43, 287-303;

Sundhaussen, H., Alfabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanlѣndern in historisch-komparativer Perspektive – In: Reither, N., H. Sundhaussen (Hg.), Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor: Zur Geschichte der Elementarbildung in Suedosteuropa von der Aufklaerung bis zum Zweiten Weltkrieg, Wiesbaden, S. 21-36.

Sundhaussen, H., Die verspѣtete Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanlѣndern vor 1945 – In: Industrialisierung

und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa, München, 1989, 45-60.

Tanovski, P., G., Probleme der bäuerlichen Lebenshaltung in Bulgarien und staatliche Massnahmen zu ihrer Lösung (1935-1944), Diss, Graz, 1944.

Todorova, Z [Hg.], Probleme der Modernisierung Bulgariens 19. und 20. Jahrhundert, Sofia, 1994.

Troebach, W., Cl. Zimmermann, (Hg.), Agrargeschichte. Positionen und Perspektiven, Stuttgart, 1998.

Wehler, H.-U., Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen, 1975.

Wehling, P., Die Moderne als Sozialmythos. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien, Campus Verlag, Frankfurt/Main/New York, 1999.

Werckmeister, J. (Hg.), Land – Frauen – Alltag. Hundert Jahre Lebens- und Arbeitsbedingungen der Frauen im ländlichen Raum, Marburg, 1989.

Whitaker, R., Continuity and Change in Two Bulgarian Communities. A Sociological Profile - Slavic Review, vol.38, 1979, 2, pp.259-271.

Wilhelmy, H., Hohbulgarien.I., Die ländlichen Siedlungen und die bäuerliche Wirtschaft, Kiel, 1935.

Wolf, G., Der Beitrag der landwirtschaftlichen Schulen zur Agrarmodernisierung Bulgariens in der Ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts – In: Todorova, Z., [Hg.], Probleme der Modernisierung Bulgariens 19 und 20. Jahrhundert, Sofia, 1994.

Wolf, G., Lesen für den Fortschritt. Zur Rezeption von populärer landwirtschaftlicher Fachliteratur in Bulgarien /1878-1944/, Waxman Münster, New York, München, Berlin, 2001.

Zapf, W. [hg.], Theorien des sozialen Wandels. Königstein, 1986.

Zimmermann, C., Dorf und Land in der Sozialgeschichte – In: Schieder, W., V. Sellin /Hg./, Sozialgeschichte in Deutschland, Band 2, Göttingen, 1986, S.,90-112.

Zimmermann, Cl., (Hg.), Dorf und Stadt. Ihre Beziehungen vom Mittelalters bis zur Gegenwart, Frankfurt/Main, 2001.

“Model Village”

The modernization project about the village in Bulgaria (1937 – 1944)

Abstract

This book represents an attempt to analyze through the methods of social history the state policies referring to the rural areas in Bulgaria in 1930's and 1940's, as it is mentioned in a project bearing the ambitious label of “Model Village”.

In recent years the number of historical articles dealing with various aspects of the social changes that occurred in the Bulgarian rural areas after World War I has considerably increased. The lively interest in those issues has been inspired by researchers who have been trying to find the reasons behind the “belated modernization” phenomenon in the Southeastern European societies.

In the context of the pre-socialistic transformational processes in Southeastern Europe, much is talked about “the skipped modernization”, “the skipped agrarian revolution”, and “development blockage”. In the view of these circumstances, the state policies regarding agriculture in the period ranging from the end of 19th c. till 1950's. (an “epoch” considered stable in regards to its steady characteristics, and with its inner dynamics staying unchangeable during the whole period) are to be perceived as a “list of historic gaps” and a succession of deficiencies.

The key term that appears in the summary is “agrarian modernization”, which is to be understood as a functional interaction of not only farming, but also of social and cultural reforms making their way into the prevailing small farming practices and the traditional lifestyle of the rural population. This term is used to denote the process of interaction between the “new” and the “old” trends in the economic, social and cultural sphere – a tendency which has its effect also on the peasants as well as on the experts in the spheres mentioned.

The book offers a different perspective to the common notion of the then rural community as a benighted stronghold of misery, diseases and ignorance.

The author does not aim at imposing by all means some theoretical concept that has been already tested in other researches. The objective here is not to reconstruct some general picture or a theoretical model of the social aspects of the Bulgarian village's “modernization” between the wars. Only some of the elements of this process are presented; hypotheses on the effects of the

social transformations that took place in the rural regions are suggested, and some definite conclusions are attempted mainly in enriching the historical picture of the subject matter.

After World War I, the reformatory state policy concerning the rural population, that was predominant in Bulgaria at that time, considerably enlarged its scope. The public eye focused on the social problems which the peasants could experience.

In 1920's the movement for "economic and cultural rise of the village" turned into a "social trend" and public ideology, and in the 1930's "the improvement of the conditions of life in the village" became the leading motif of the movement. Gradually some important problems were brought forward: those were problems dealing with the rural areas' living standards, the educational and "cultural" sophistication of the peasants, the turning of the farm labor into a professional occupation, etc. In this decade the public transparency of those issues got even bigger and numerous public organizations got involved in their solving. What is more, during public debates the peasants would define themselves rather as active participants in the processes than as objects of influence. At the Ministry of agriculture and state properties a relevant agency consisting of experts in "the rural lifestyle" was established, and since 1935 the newly-founded Institute for agrarian and economical research had been working out the draft of the future project.

In the beginning of 1937, as a part of the highly popular movement for "economic and cultural rise of the village" the "Model Village" project was launched in 11 communes. Within less than five years the program had already covered more than 110 rural communes on the territory of the whole country, and until the beginning of 1944, it was at its height. Together with the change of the political regime in the fall of 1944, the enthusiasm about the whole Model-village idea started to fade away until it finally died out around 1948.

The key objective of the program emphasized the need of the village inhabitants (especially the young people) to adopt the then modern hygienic habits and the rules of eating "healthy", and to recognize the farm work as a professional activity. The set of measures that would ensure a "better atmosphere" not only in one's home, but also in the whole village, include meliorating the infrastructure, providing for sewers and bettering the water-supply, exploring the possibilities for at least partial electrification, building public health centers as well as health consultative stations, bakeries, kindergartens, playgrounds and summer resorts. There were made provisions also for the establishment of a practice-orientated educational system in the villages.

A possibility of a large-scale "farming and household education" suitable

for the village boys and girls was seen in the enlargement of the network including the established after the year 1924 so-called additional farming schools. Assigning the label “Model” to some schools depended very much on their proximity to the villages in the rural commune. In the early 1940’s, such additional farming schools were set up in about 240 rural communes on the Bulgarian territory. At those schools young graduates from junior high school, underwent a two-year course of training and education. They were later supposed to be dealing with agricultural production and household activities. About 80 000 graduates from those additional farming schools became the most important experts who were expected to carry out the “Model Village” project – those young men and women were well acquainted with the modern hygienic standards and knew how to eat healthy, how to make their farm profitable, and so on. These people were also expected to serve as an example for their co-villagers.

The educational “fever” received a stimulus also from outside; at that time such projects were a widespread trend all over Europe. The program in Bulgaria could not avoid outside influences that came through international organizations functioning in a relevant sphere and through the help offered by Bulgarian specialists in rural economy, who knew how to apply on practice some specific scientific models.

In the “Model Village” project, or at least in its earlier version, there are to be noticed some elements borrowed from the American home bureaus’ practices. And this “borrowing” was pretty much intended and not accidental – the project’s draft was elaborated together with the experts from the Ministry of Agriculture (who were earlier given the opportunity to specialize for a couple of months in the USA) and representatives of the American Near East Foundation in Bulgaria. In the late 1930’s and the early 1940’s the “Musterdorf” German plan came to influence the “Model Village” project, and as a result, experts were already sent to gain experience to Berlin mainly. But the coincidences here are limited to the projects’ names only. From a functional perspective, the German movement prioritized mainly improvements in the agricultural sector’s technical parameters. As regards the “Model Village” project, here the emphasis laid mostly on hygiene. That is why it was the women living in the rural areas (and especially the young women) who were the main object of attention in this project, which sought to introduce changes especially in the domestic sphere (“the lifestyle in villages”). Besides, the Bulgarian version was to some degree free from the totally standardizing zest of “Musterdorf”. The Bulgarian “public” agronomists would often share ideas and experience with their Rumanian colleagues, who gave their project the ambitious name of “Cultural Hearths”.

What the two projects had in common was that they both aimed at mastering the strengths of the intellectuals living in the rural areas (civil workers, teachers, priests, etc.) as well as of the regular village population in order for the “social reforms”, as provided by the Rumanian state policy, to be put into practice/implemented.

In the process of elaborating the modernization strategies in regards to the Bulgarian village, the experience of the Italian “allowances” and the Czechoslovak program of 1928 “Concerns for a healthy village” were also taken into consideration.

It seems that what the experts cared most about was the implementation of the issues concerning public health and hygiene. Thus the important human side of the historical changes was introduced, for it is exactly the change inside the individual which precedes all the other changes to follow on a major scale. To some this can be regarded as a kind of a policy - “a policy of trivial facts”, which, however, is deeply connected with the anticipation of a huge change coming.

In order for all those aspects to become more evident not only on the level of central institutions, one part of the expose analyzes the “Model Village” project in the context of a particular example – i.e. one of the rural communes included in the project. Here, with the means of the micro-historical method and with the help of some inter-disciplinary devices, the research endeavors to throw some light on numerous aspects of the agrarian changes – on a micro level the author points out some cognitive and behavioural elements which people either adopt or develop at a later stage in their attempt to manage the constantly changing daily routine.

Before the realization of the program to be interrupted, the experts that were involved in it still managed to put into practice some of their main ideas. Despite the fact that modern equipment for land cultivation was hardly within the means of the Bulgarian peasant’s pocket at that time and one could hardly afford to provide one’s dwelling with everything necessary for a “modern hygienic home”, more and more people got informed about the existence of such possibilities, and were to some extent ready to use them, for they were able to see that they were actually effective. This happens to be one of the biggest accomplishments of the “Model Village” project, and also one of the most important changes of the “peasant’s” attitude toward the world. Even though a considerable part of the peasants did not have the possibility to carry into practice the recommended innovations, the project still offered them the chance to get information about those reforms; the project literally put them up on view in a rather standardized form – in Model villages and households. The author

claims that in this sense something that can be described through an ingenious definition of modernization as “a revolution of growing expectation’ actually took place.

The modern norms, as offered by the “Model Village” project, were gradually transforming into “normal” ones for many young people living in villages, and for the members of the youngest generation those norms had become the only behaviouristic model they followed. So as a result of the ever evolving dimensions of the “rise of the village“ programs, the Bulgarian peasant found himself deeply involved in such projects that were taking place at that time also in other parts of the world.

“Musterdorf”

Das Modernisierungsprojekt fuer das Dorf in Bulgarien (1937-1944)

Zusammenfassung

Das Buch ist ein Versuch mit den Methoden der Sozialgeschichte die Staatspolitiken gegenüber dem Dorf in Bulgarien der 30-40er Jahren des XX Jahrhunderts, widerspiegelt in einem Programm, das den ambitionierten Namen (das Etikett) „Musterdorf“ angenommen hat, zu untersuchen.

In den letzten Jahren kommt es in der Geschichtswissenschaft vermehrt zu Publikationen, in denen verschiedene Aspekte der sozialen Veränderungen im bulgarischen Dorf nach dem Ersten Weltkrieg behandelt werden. Die Hauptanregungen für dieses dynamisierte Interesse an diese Problematik kommen seitens ForscherInnen, die nach den Gründen für die „verspäteten Modernisierung“ der Gesellschaften Südosteuropas suchen. Im Kontext der vorsozialistischen Transformationsprozessen in Südosteuropa wird oft über die „verpasste Modernisierung“, „versäumte Agrarrevolution“, „Blockaden in der Entwicklung“ gesprochen. In derartigen Thesen werden die Staatspolitiken gegenüber dem Dorfraum in der Periode Ende des XIX – erste Hälfte des XX Jahrhunderts (dargestellt als „Epoche“ mit verhältnismäßig unveränderbaren Merkmalen, ohne Berücksichtigung der Innendynamik) fast immer als „Liste von historischen Mängeln“ und Reihe von Defiziten interpretiert.

Der Schlüsselbegriff, der in der Darstellung benutzt wird, ist „Agrarmodernisierung“, verstanden als funktionaler Zusammenhang nicht nur von wirtschaftlichen, doch auch von sozialen und kulturellen Neueinführungen, die in die dominierende Kleinlandwirtschaft und in die traditionelle bäuerliche Lebensweise eindringen. Mit diesem Begriff werden die Prozesse bezeichnet, bei denen „das Neue“ und „das Alte“ von der Wirtschafts-, Sozial- und Kultursphäre sich gegenseitig beeinflussen und von denen sowie die Bauern, als auch die Experten-Träger von den Veränderungen beeinflusst werden.

Das Buch bietet auch eine alternative Version zu der breit verbreiteten Vorstellung über das damalige Dorf als in Schlamm und Ungebildetheit versunkene, vom elektrischen Strom und modernen Gesundheitsorgen unberührten Festung der Rückständigkeit.

Es wird nicht nach der Durchsetzung eines in anderen Untersuchungen erprobten theoretischen Konzeptes gesucht. Das Ziel ist nicht ein Gesamtbild oder theoretisches Modell der sozialen Aspekten der „Modernisierung“ des

bulgarischen Dorfes der Zwischenkriegszeit zu rekonstruieren. Es werden nur einige Elemente von diesem Prozess dargestellt, vorgestellt werden Hypothesen über die Effekte dieser Sozialtransformationen im bulgarischen Dorfraum, die Eindeutigkeit wird gesucht vor allem in der Bereicherung mit mehreren Nuancen des historiographischen Bildes über diese konkrete Problematik.

Nach dem Ersten Weltkrieg werden die staats-reformatorischen Politiken gegenüber der dominierenden bauerlichen Bevölkerung Bulgariens sichtbar beschleunigt. Zum Objekt einer sich verstärkenden gesellschaftlichen Aufmerksamkeit werden auch die Sozialprobleme der Dorfeinwohner.

In den 20er Jahren des XX Jahrhunderts verwandelt sich die Bewegung zur „wirtschaftlichen und kulturellen Hebung des Dorfes“ in „gesellschaftliche Mode“ und Staatsideologie, ab Mitte der 30-er Jahren werden die Absichten zur „Verbesserung der dörflichen Lebensweise“ zum Hauptakzent dieser Bewegung. Allmählich rücken im Vordergrund die Probleme der Lebensbedingungen der Dorfeinwohner, die Fragen der Hebung des Ausbildungs- und „kulturellen“ Niveaus der Dorfbevölkerung, der Professionalisierung der Agrararbeit u.s.w. In den 1930er Jahren besteht auch eine breite gesellschaftliche Sichtbarkeit dieser Probleme, spürbar wird das Engagement immer breiterer Gesellschaftsorganisationen zu deren Lösung. Zugleich werden in den gesellschaftlichen Diskussionen die Bauern nicht mehr nur als Objekte der Einwirkung, doch auch als aktive Teilnehmer an diesen Prozessen definiert. Am Ministerium der Landwirtschaft und Staatsbesitzes wird ein entsprechender Ressort mit Experten für „die dörfliche Lebensweise“ gegründet und seit 1935 bereitet das neugegründete Institut für landwirtschaftlich-ökonomische Forschungen den Rahmen für das künftige Projekt.

Anfang 1937, als Teil der breit popularisierten Bewegung zur „*kulturellen und wirtschaftlichen Hebung des Dorfes*“, startet in 11 Dorfgemeinden das Programm „Musterdorf“. Nach weniger als 5 Jahren erfasst dieses Programm mehr als 110 Dorfgemeinden im ganzen Land und ist bis Anfang 1944 in seinem Höhepunkt. Ab dem Herbst 1944, mit dem Wechsel des politischen Regimes, nimmt der Musterenthiasmus allmählich ab, bevor er in dieser seiner Form um das Jahr 1948 endgültig verklingt.

Das Hauptpathos des Programms ist verbunden mit der Aneignung von Bauern (vor allem von den jungen Leuten) der damals modernen hygienischen Normen, mit den Regeln der „rationalen“ Ernährung, mit der Professionalisierung der landwirtschaftlichen Arbeit. Der Maßnahmenkomplex, der eine „gesündere Atmosphäre“ nicht nur im Heimraum, doch auch im Rahmen des Dorfes garantieren würde, schliesst die bauliche Gestaltung des Dorfes Wasserversorgungs- und Kanalisationsmassnahmen; Untersuchung der

Bedingungen für eine mindestens partielle Elektrifizierung; Aufbau von Gesundheitshäusern und Gesundheits-Beratungsstellen von sog. „Вдкereien-Kombinaten“, von Kindergärten, Kinderspielplätzen und Sommerkurorten. Parallel zu all dem – der Aufbau eines praxisorientierten Ausbildungssystems in den Dörfern.

Eine Möglichkeit zur möglichst massenhaften „landwirtschaftlichen und haushaltlichen Ausbildung“ für Dorfjungen und -mädchen wird in der Erweiterung des Netzes der nach 1924 eröffneten sog. zusätzlichen landwirtschaftlichen Schulen gesehen. Die Ernennung einer Gemeinde zur Mustergemeinde wird vor allem von der Nähe einer solchen Schule zu den Gemeindefindungen bestimmt. Anfang der 1940er Jahre gibt es in ca. 240 Dorfgemeinden Bulgariens landwirtschaftliche Fortbildungsschulen. An ihnen gehen einen 2-jährigen Ausbildungskurs durch Jugendliche (Jungen und Mädchen) mit Progymnasialausbildung, die sich in Zukunft mit landwirtschaftlicher Produktion und Haushalt beschäftigen werden. Die ungefähr 80 000 SchülerInnen dieserart Schulen werden zu den HauptträgerInnen, auf die das Programm „Musterdorf“ Hoffnungen legt – die jungen Männer und Frauen von den Dörfern, die die modernen Hygienennormen und Wohnstandards kennen, die Vorstellung von der rationalen Ernährung haben, die Kenntnisse haben wie man die Wirtschaft gewinnbringend macht u. s. w. Von ihnen wird erwartet, dass sie zum „Muster“ für die anderen Bauern in der Nachbarschaft werden – in den einzelnen Dorfvierteln, Dörfern und Kreisen.

Das Muster-„Fieber“ hat auch seinen von Aussen fürdernden Hintergrund – zu der Zeit sind ähnliche Projekte gesamteuropäische Mode. Einfluss auf die Programmrichtungen kommen von direkten Impulsen ausserhalb des Landes – von der „Ausstrahlung“ der internationalen Organisationen, tätig auf diesem Bereich und von den Spezialisten-Agronomen, die Elemente bestimmter Modelle kennen und anwenden versuchen.

In höchstem Grad, zumindest in der Anfangskonzeption des Programms „Musterdorf“, kann man Elemente, entlehnt von den amerikanischen gesellschaftlichen „Home bureaus“ beobachten. Das ist nicht zufällig – die Matrize des Programms ist gemeinsam von Spezialisten am Ministerium der Landwirtschaft (die vorher die Möglichkeit mehrmonatiger Spezialisierungen in den USA bekommen haben) mit Vertretern der Amerikanischen Naher Osten Stiftung in Bulgarien erarbeitet. Am Ende der 1930er - Anfang der 1940er Jahre beginnen auch die Einflüsse des gleichnamigen deutschen Programms „Musterdorf“ spürbar zu werden und die Delegationen zur Übernahme der fremden Erfahrung fahren nun meistens in Richtung Berlin. Die Übereinstimmung bleibt aber vor allem in den Bezeichnungen. In rein funktionaler Hinsicht, sind die

Prioritäten der deutschen Bewegung zur Verbesserung der landwirtschaftlich-technischen Parameter im Agrarsektor gerichtet, bis bei dem (bulgarischen) „Musterdorf“ das Pathos ausschliesslich ein hygienisches ist. Deshalb sind Objekt des Programms in Bulgarien hauptsächlich die Frauen (dabei die jungen Frauen) auf dem Lande und man sucht nach Veränderungen vor allem in der Haushaltssphäre und in den Wohnmöglichkeiten („die dörfliche Lebensweise“). Zudem ist die bulgarische Variante in weitem Masse vom totalisierenden Pathos des (deutschen) „Musterdorfes“ befreit. Oft tauschen die bulgarischen „Gesellschafts-, Agronomen Ideen und Praxis auch mit ihren Kollegen aus Rumänien, die ihr ambitioniertes Projekt „Heimstätten der Kultur“ benannt haben. Ähnlichkeit zwischen ihnen ist auch, dass ihre (die rumänische) Organisation sich zum Ziel setzt die Bemühungen der Intelligenz in den Dörfern (Beamten, Lehrer, Priester u.a.) und der einfachen Bauern zu mobilisieren um die „Sozialreformen“, die in der rumänischen Staatspolitik eingelegt sind, durchzusetzen. Bei der Erarbeitung der Modernisierungsstrategien für das Dorf in Bulgarien wird auch die Erfahrung der italienischen „Bonifikation“, sowie des tschechoslowakischen Sozialprogramms „Sorge für ein gesundes Dorf“ (von 1928) erforscht.

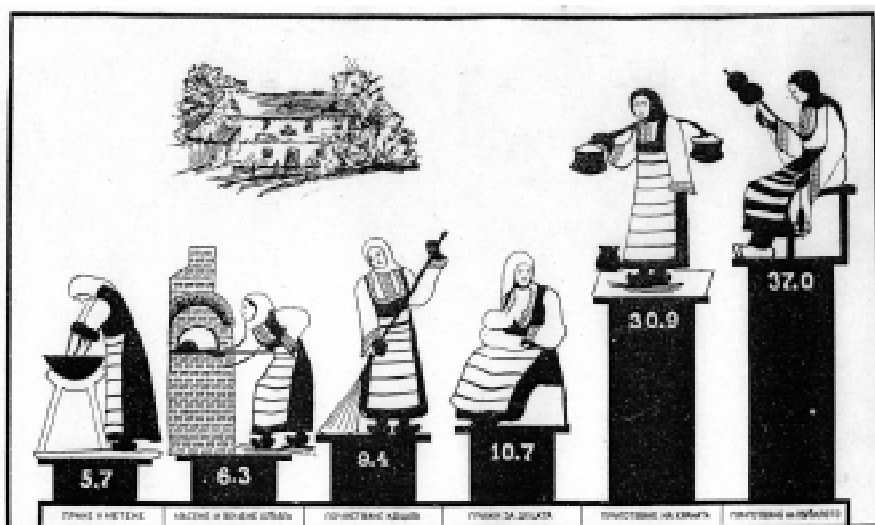
Als Zentralakzent der Modernisierungsbemühungen zeichnet sich die durch Experten durchgesetzte gesundheitlich-hygienische Frage aus. Das führt die ausserordentlich wichtige Problematik über die menschlichen Parameter der historischen Veränderungen ein - die Änderung der menschlichen Individualität ist der Ort, von dem alle andere Wege des Wandels ihren Anfang nehmen. Für einige kann das auch Politik sein. Das ist es auch – das ist die „Politik der kleinen Fakten“, durchgedacht und zutiefst mit den Erwartungen auf den grossen Wandel verbunden.

Um diese Aspekte sichtbar zu machen, wird in einem Teil der Darstellung neben dem Niveau Zentralinstitutionen „das Musterdorf“ auch im Massestab eines konkreten Falles – einer im Programm eingeschlossenen Dorfgemeinde, untersucht. Hier wird mit den Ressourcen des mikrohistorischen Zugangs und mit Hilfe des interdisziplinären Instrumentariums versucht mehrere Aspekte der Agrarveränderung zu beleuchten – auf einem Mikroniveau werden jene kognitive und verhaltensmäßige Elemente verfolgt, die die Leute erarbeitet oder sich angeeignet haben um mit dem sich verändernden Alltag zurecht zu kommen, sowie die Weisen, auf die sie diese reflektieren und darüber erzählen.

Bevor die Realisierung des Programms abgebrochen wird, schaffen es die daran engagierten Experte einige ihrer Hauptziele zu realisieren. Unabhängig davon, dass die modernen Landbearbeitungsmittel für den Großteil der bulgarischen Bauern schwer zugänglich sind oder sie nicht über die notwendigen

Ressourcen für die Ausstattung einer „modernen hygienischen Wohnung“ verfügen, wissen im Ergebnis der Kampagnen zur „Hebung der Lebensweise“ immer mehr Leute über diese Möglichkeiten und können sich in gewissem Grad dieser bedienen. Für ein Großteil der Dorfbewohner wird ihre Effektivität offensichtlich. Das ist einer der wesentlichsten Effekte des Programms „Musterdorf“ und eine der bedeutsamsten Veränderungen im Verhältnis des „Bauern“ zur Welt. Auch wenn ein Großteil der Bauern nicht über die Möglichkeiten verfügen die im Moment empfohlenen Verbesserungen zu machen, bietet das Programm die Informationsmöglichkeiten darüber in den Musterdörfern und in den Musterhaushalten. In diesem Sinn hat das stattgefunden, was nach einer schlagfertigen Definition der Modernisierung als „Revolution der wachsenden Erwartungen“ formuliert wird.

Die vom „Musterdorf“ angebotenen modernen Normen werden allmählich für viele Leute in den Dörfern zu „normalen“ und – besonders für die jüngeren Generationen - zu der einzigst verfügbaren Verhaltensweise. Dazu kommt auch, dass als Ergebnis der Ausbreitung/Entfaltung der mаЯstädtlichen Programme zur „Hebung des Dorfes“, der bulgarische Bauer sich enger verbunden mit der Konjunktur vergleichbarer zu der Zeit auch in anderen Teilen der Welt stattfindenden Projekte erweist.

Разход на труд при извршување на различните домашински работи — во проценти

Мочева, Христина, Селското земеделско домаќинство в Българија 1935-1936. Бюджет, обстановка, разход на труд, С., 1938.

Курс по модерно птицевъдство, с. Житен, Албум на Близкоизточната фондация, 1938, ЦДА, ф.3к, оп. 15, а.е. 241

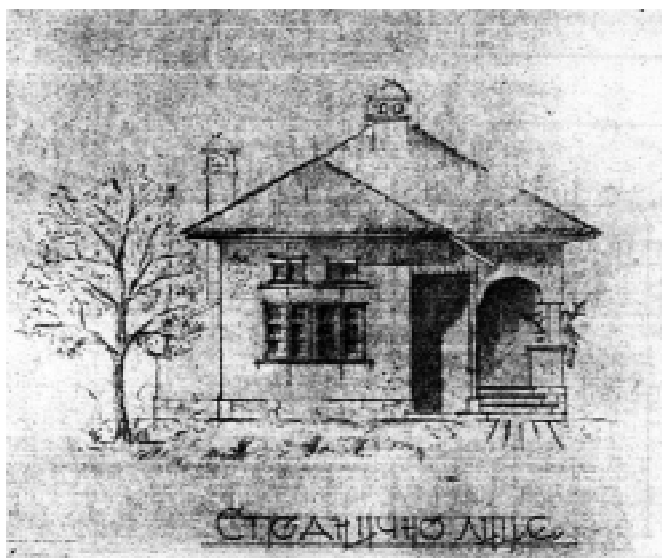
Курс по модерно птицевъдство, ЦДА, ф.3к, оп. 15, а.е. 241

Курс по консервиране, ЦДА, ф.3к, оп. 15, а.е. 241

Земеделското образование в България, Издание на МЗДИ, 1937.

Сп. 'Земеделска камара', 1942, бр.69-70.

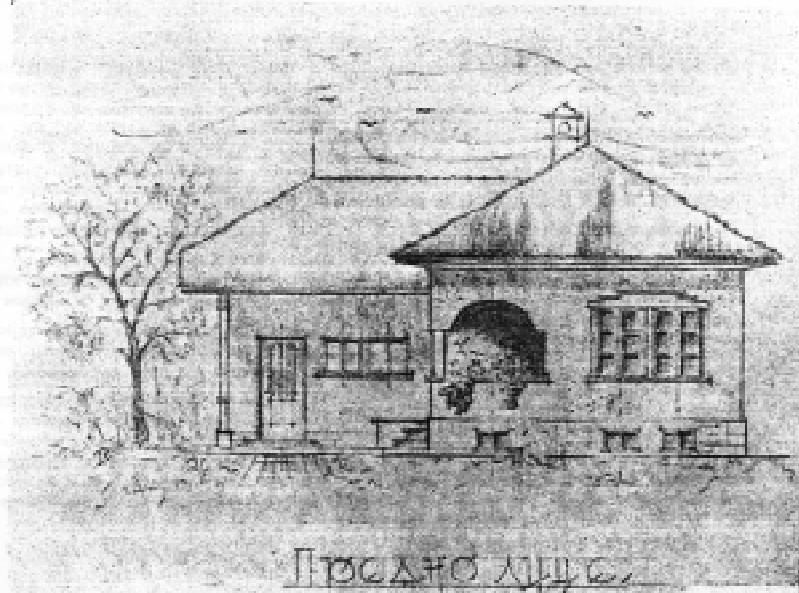
СЕЛСКА КЖЩА

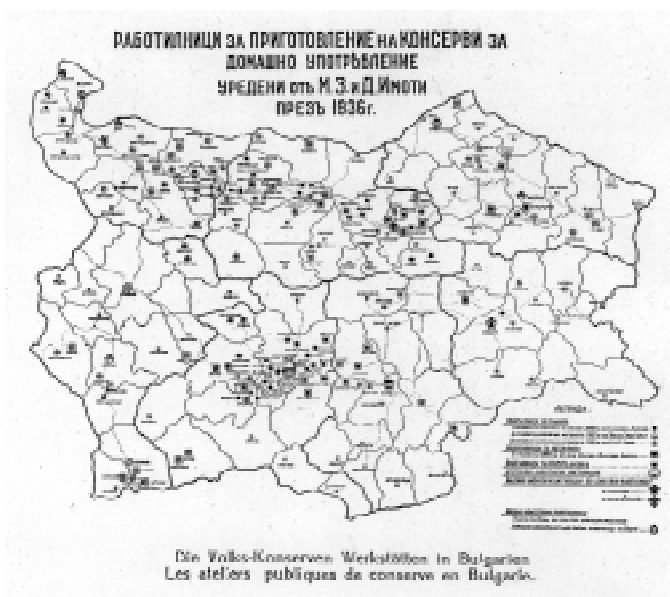

Въ строежа на селско-стопански среди има много голъби прогресъ. Рядомъ съ подобрене на земеделското производство, се заработи и за подобрене на селско стопанскиятъ строежи. Далече бѣха най-разнообразни планове за обори, млекошерници, свинерници, ханбери, торници и др. Давани бѣха голѣми премии за построаване на такъви. И въ резултатъ въ по-вечето стопанства въ царството се построиха много селско-стопански

среди отговарящи на всички изисквания на стопанскитъ нужди и на хигиената.

Жилищата за хората, обаче, бѣха извън интереса и грижата на ония, които се грижеха за селското стопанство. Никой на се грижеше нито въ какво жилище живѣе стопанина съ своето семейство, нито ако строи ново какво ще построи. И затова доната добития на стопаняния живѣеше въ обшарки и скитани обори, семейството на сѣдина се гущеше въ стари сипопени къщи. Тамъ тѣхъ дѣло иначе построени нови къщи, най-често тѣ бѣха бѣли, пълни и безъ да се изоматъ нуждитъ на домакинството. И по селата се забелязваше, па и сега се забелязва, ставатъ да служатъ за складъ на зрени, на вълна и др., а семейството да се тупчи въ гий-начената „долница“, което въ хигиенно отношение не е по-добро отъ старитъ къщи.

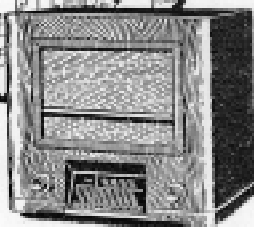

Сборник „Земеделското стопанство в България”, 1937.

**ЗА ВСЪКО ЧИТАЛИЩЕ ВЪ СЕЛО
КЪДЕТО НЪМА ЕЛЕКТРИЧЕСТВО
ИЗВЪНРЕДНО МОЩЕНЪ**

**6 ламповъ
2 волтовъ**

**ФИЛИПСЪ 697^В
МОДЕЛЪ 1937/38 ГОД.**

Сп. 'Нова община', 1938, бр.3.

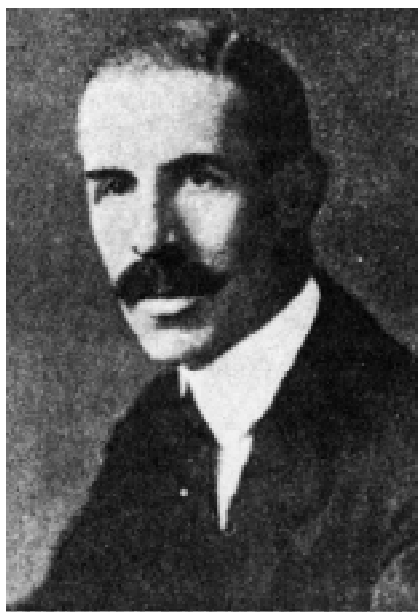
Селянинът и агрономът, Албум на
Близкоизточната фондация
1938, ЦДА, Ф. 3к, оп. 15, а.е. 241

Оповестяване на дните за чистота, с. Житен, Софийско, Албум на
Близкоизточната фондация, 1938, ЦДА, Ф. 3к, оп. 15, а.е. 241

Лятна детска градина в с. Пордим, 1934; Албум на Близкоизточната фондация, 1938, ЦДА, Ф. 3к, оп. 15, а.е. 241

ЛЕОНТИЕ ФЕЛДМАНЪ

Лятно детско игрище в с. Дивля, 1937 г. Албум на Близкоизточната фондация, 1938, ЦДА, Ф. 3к, оп. 15, а.е. 241

Говедовъдна изложба в с. Пордим, Албум на Близкоизточната фондация, 1938, ЦДА, Ф. 3к, оп. 15, а.е. 241

ЗАПОВѢДЪ

№ 2129

София, 17 юлий 1943 година

На основание докладитѣ на началниците на областните служби по земедѣлнето, опредѣлямъ за образцови следните допълнителни земедѣлски училища:

1.	Допълнит. земедел. училище въ с.	Бояново, елховско
2.	„ „ „ „ „	Екз. Антимово, карнебат.
3.	„ „ „ „ „	Крушаре, сливенско
4.	„ „ „ „ „	Страджа, ямболско
5.	„ „ „ „ „	Гурково, видинско
6.	„ „ „ „ „	Ковачица, ломско
7.	„ „ „ „ „	Хайрединъ, орѣховско
8.	„ „ „ „ „	Чомаковци, бѣлослатин.
9.	„ „ „ „ „	Мездра, врачанско
10.	„ „ „ „ „	Кукленъ, асеновградско
11.	„ „ „ „ „	Куртово-Конаре, пловд.
12.	„ „ „ „ „	Градище, търновско
13.	„ „ „ „ „	Поликрайще, г. орѣхов.
14.	„ „ „ „ „	Владина, ловчанско
15.	„ „ „ „ „	Дерманци, луковитско
16.	„ „ „ „ „	Г. Джебникъ, плѣвенско
17.	„ „ „ „ „	Коприва, никополско
18.	„ „ „ „ „	Караисень, свищовско
19.	„ „ „ „ „	Ябланица, тетевенско
20.	„ „ „ „ „	Земень, радомирско
21.	„ „ „ „ „	Долна-бана, ихтиманско
22.	„ „ „ „ „	Горна-бана, дупнишко
23.	„ „ „ „ „	Сливница, софийско
24.	„ „ „ „ „	Габеръ, цариградско
25.	„ „ „ „ „	Горно Ботево, ст. загор.
26.	„ „ „ „ „	Оризovo, чирпанско
27.	„ „ „ „ „	Кортень, н. загорско
28.	„ „ „ „ „	Узунджово, хасковско
29.	„ „ „ „ „	гр. Симеоновградъ, харман.
30.	„ „ „ „ „	с. Габарево, казанлъшко
31.	„ „ „ „ „	Рѣхово, русенско
32.	„ „ „ „ „	Осенецъ, разградско
33.	„ „ „ „ „	Баниска, бѣленско
34.	„ „ „ „ „	Ковачевецъ, поповско

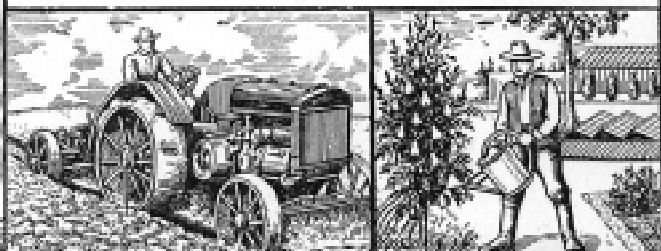

Курс по консервиране, кв. Коньовица - образцов център за работа на Близкоизточната фондация, ЦДА, Ф. 3к, оп. 15, а.е. 241

Курс по консервиране, кв. Коньовица, ЦДА, ф.3к, оп.15, а.е.241

Год. XV.   Апрель   РУСЕ, 1942   Май   БРОЙ 4—5

МОДЕРНО ЗЕМЕДЪЛИЕ

MODERNO ZEMEDELIE

ИЛЮСТРОВАННО МЕСЕЧНО СПИСАНИЕ

ЗА ЗЕМЕДЪЛИЕ, СКОТОВЪДСТВО,
МАБКАРСТВО, ПТИЦЕВЪДСТВО, ЛОЗАРСТВО,
ВИНАРСТВО, ОВОЩАРСТВО, ГРАДИНАРСТВО,
ЦВЪТАРСТВО, ПЧЕЛЯРСТВО, ДОМАКИНСТВО,
НАРОДНА МЕДИЦИНА И ЗАЙЧАРСТВО.

РЕДАКТОРЪ СТОПАНИНЪ
АГРОНОМЪ
ХР. Т. СТАМБОЛИЕВЪ

Годишенъ абонаментъ:
за частни лица **70** лева въ предплата
за държ., общ., крел. и А. Д-за **80** лева

РУСЕ

Сп. „Модерно земеделие”, 1942.

З А П О В Ъ Д Ъ

№ 2612

София, 10 септември 1943 година

Обявявамъ за избрани следнитѣ села въ Царството, въ които ще се проведедѣ съсредоточена земеделско-стопанска и земеделско-домакинска работа:

Битолска областъ

с. Горни Коселъ	Охридска	околия
с. Янковецъ	Ресенска	"
с. Долняни	Прилепска	"
с. Кукуречани	Битолска	"
с. Бѣла-Църква	Крушовска	"

Бургаска областъ

с. Българово	Айтоска	околия
с. Каменово	Бургаска	"
с. Бояново	Елховска	"
с. Екз. Антимово	Карнобатска	"
с. Градецъ	Котленска	"
с. Граматиково	М. Търновска	"
с. Каблешково	Поморийска	"
с. Джиново	Сливенска	"
с. Дюлево	Сръдецка	"
с. Стралджа	Ямболска	"
с. Сунгурларе	Карнобатска	"

Врачанска областъ

с. Бъркачево	Б. Слатинска	околия
с. Баница	Врачанска	"
с. Боровица	Бѣлоградчишка	"
с. Боровци	Берковска	"
с. Градецъ	Видинска	"
с. Мокрешъ	Ломска	"
с. Вълкова-Слатина	Фердинандска	"
с. Грамада	Кулска	"
с. Бутанъ	Орѣховска	"
с. Д. Луковитъ	Орѣховска	"

Наредби на МЗДИ, 1943.

Здравно-съвещателна станция, с. Дивля, ЦДА, ф.3к, оп. 15, а.е. 241

Дни на чистотата, Коньовица, 1938 г., ЦДА, ф.3к, оп.15, а.е.241

Хигиеничен селски нужник, с. Дивля, ЦДА, ф.3к, оп. 15, а.е.241

Селяни от с. Житен с проф. Янаки Молов (крайният в дясно) и представители на Близкоизточната фондация, ЦДА, ф.3к, оп. 15, а.е.241

Залесителна кампания в с. Дивля, ЦДА, ф. 3к, оп. 15, а.е. 241

Яни Танев, "образцовият кмет"

Девическият отдел на допълнителното земеделско училище в с. Дивля (1939-1940 г.)

ЗА ВСЪКО ЧИТАЛИЩЕ ВЪ СЕЛО
КЪДЕТО НЪМА ЕЛЕКТРИЧЕСТВО
ИЗВЪПРЕДНО МОЩЕНЪ

6 ЛАМПОВЪ
2 ВОЛТОВЪ

ФИЛИПСЪ 697^В
МОДЕЛЪ 1937/38 ГОД.

Реклама на радиоапарати – сп. «Нова община», 1938, бр.3.

Образцово Село

Списание — ръководство

за: земеделци — как да създаде образцово стопанство; земеделски стопанственици; земеделски домакинственици — как да се организира стопанството; селските обществени ръководители — как да се организира селското общество; как да се създаде образцово стопанство

ГЛ. РЕДАКТОРЪ: ДИМ. СТ. ПАВУРДЖИЕВЪ

РЪКОВОДИТЕЛИ НА ОТДЕЛИТЕ:

Земеделско производство: агр. Тодю Брънчевъ
Земеделска техника: инж. инж. Ца. Кадийски
Селски общества, организации: инж. инж. Рудефъ
Торене на земята: инж. инж. Б. Димитровъ
Защита на растенията: агр. Б. Билалски
Селска хигиена: д-ръ К. Т. Георгиевъ
Земеделско домакинство: д-ръ Ма. Мейдековъ
Нивотноводство: д-ръ агр. Здр. Ст. Гуневъ
Земеделско законодателство: П. А. Йордановъ
Ветеринарна медицина: д-ръ Ца. Личевъ

Книга за февруари и мартъ
бр. 9,6 год. II, 1, 1943. броя 20 лв.

Образцово Село

Списание — ръководство

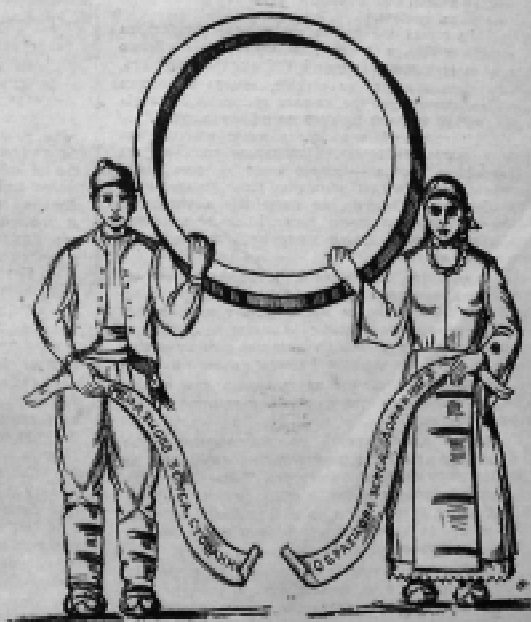
За: земеделие — как да създаде образцово стопанство; земед. домашнина — полезна, хитролюбива, трудолюбива домашинка; обществ. ръководни лица — служба и печалба за създаване благоприятно образцово село

ГЛ. РЕДАКТОРЪ: ДИМ. СТ. ПАВУРДЖИЕВ - ОБРАЗЦОВИНИ

РЪКОВОДИТЕЛИ НА ОТДЕЛИТЕ:

Земедьлоко производство: агр. Тота Връчкова
Земедьлоко техника: инж. нем. Ца. Кадева
Освобожд. обществ. отрасли: нем. Емел Рудова
Торене на земята: нем. хит. В. Думева
Защита на растенията: агр. В. Белева
Земедьлоко домашнина: д-рц. На. Найденов
Нивотновьдство: д-рц. агр. Зар. Ст. Гуанев
Земедьлоко законодательство: В. П. Ярданов
Ветеринарна медицина: д-рц. Ца. Венев

*Хиляди земеделски
домакини и стопани
живяатъ подъ знака
на идеята ни — образ-
цовостта!*

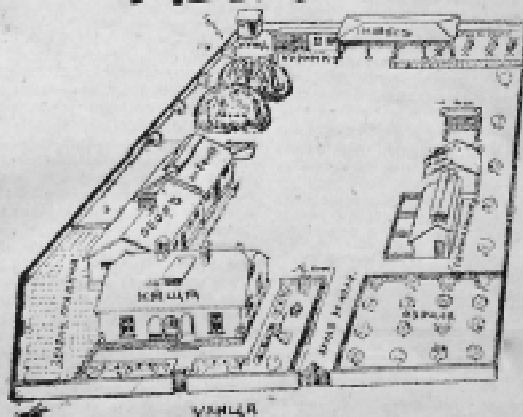

Книга за юний и юлий Л

Бр. 9, 10 год. II, (1.3) VI (1943)

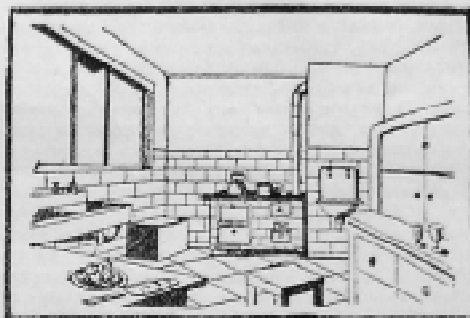
ОБРАЗЦОВЪ СТОПАНСКИ ДВОРЪ

Помещ. за
селяно из-
полнение
стопанство

Указание за
строене по
образцовъ
стопански
дворъ

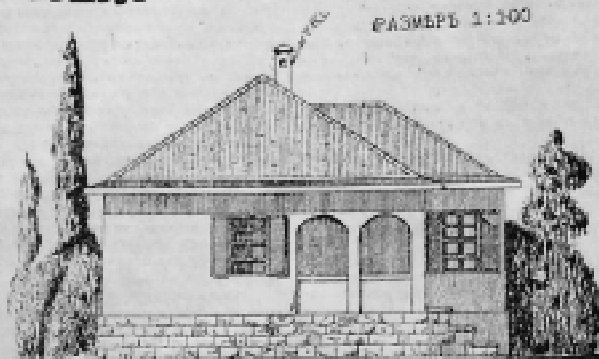
Хигиенична селска кухня

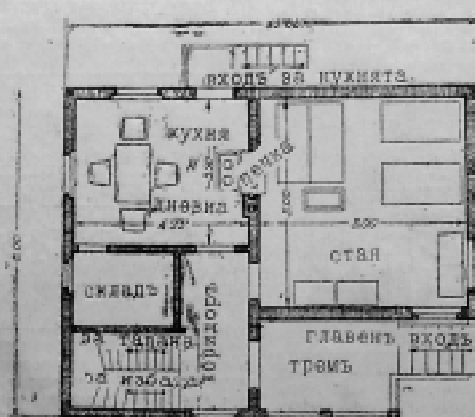
На кухнята селската домакиня трябва да обзаведе с необходимите принадлежности за селската кухня са следните: печка (за дърва или въглища); кухненски шкаф, съдържашаща всички кухненски пособия — място за тенджерки, за тави, за чинии, за чаши, лъжички, вилци, ножове и пр.; омивалникъ съ поставка за сапунъ, решетка за изцеждане на съдовете, кърпа за миене на съдове и пр.; мива за почистване на хранителните прибори, която може да служи и за хранене. На снимката е дадена хигиенична селска кухня, която трябва да се строи във всяка селска домакиня.

ИНЖЕНЕРНАЯ СЕЛСКА КВАЦА

РАЗМЕРЪ 1:200

ИЗГЛЕДЪ

ПРИЗЕМИЕ

За образцово село — Проф. Д. Ностев — директор З. И. и.

Всяко списание предизначено за селото, трябва преди всичко върно да отразява мислата в селото, да отразява добре неотклонният въпросител, така, които утре сини могат ползано, по-беззаботно и по-вертино да се развешта след, като днес е направена поредната отплата. Никога то не бива да е само днес и направена поредната отплата. Никога то не бива да е само днес и направена поредната отплата. Никога то не бива да е само днес и направена поредната отплата.

Предполагам, че списанието ще издава подобен път, във му поназоваме успях да премерома му работа.

Напоследък периодичният и бинарния лена е наред с убитите наказания отразява Восторжана развешта по повод, приобдидананата на Тракия и Мичаления. Следващата отплата на печата, които ще е и по-оживостаня, ще трябва да бъде развешта за синуруване на справедливо извършан труд и пооще култура, които пък ще донесат и почвашки мислота.

Б. БУКРЕВЦЪ,
Младши отг. отг. пром. М. Е. Д. Н.

Селска готварска печка

Готварското изкуство в селото не е на особена висота. За това за известно време се правиха Мамстерството на земеделците, не само че подобрява мислота на земеделците, но и да ги учи на употреба на селския жила да готвят добре, както и напаметно одже, но от време на време, постепено оформя в едно симулан служба за подобряване бива, хората в обикломото на селското население.

Макар, че все още тази служба не е развештава възможността си, все резултатите от нейната дейност се чувствуват. И скоро, не ще бъде далече времето, когато тя ще донесе много за реформирате на българското село.

Една от трудностите при работата в селската култура е липсата на подобни, удобна и пригодна готварска печка. Обикновено в селската село се готвят на камъна, на широня, на два камъка, мажеу които се сгнетат отен и ма-пече, а то много рядко още, на печка или готварска яшмяна.

И по колкото се иска за село, хората много сега така излизат брѝ селското население, което вътрешно средно оджастраненото на водача на, тъй като българина е прилично бива страна.

И колкото за два типа печки в готварска печка, едн един мислота приматане — първо това се елиса след, в които се готвят, ади се оджастраненото мислота, на не мислота добре да готвят. А като общ мислота, изобщо, при приотомананото на хората в село, трябва да се оджастраненото мислота мислота на употребианото горто.

А това въпрос не е мислота от предродителство готвите и той трябва да се развештава изобщо въпроса за готвите при изобщото на селския мислота.

Затова все още мислота на развештаване на готвите на селската готварска печка. В Заемдиано-участниа мислота мислота в Памурдаско и пропирна мислота. Желанието е в мислота земеделци училци, мислота да се готвят. Симулан, че поупирватаното на селската готварска печка у мислота оджастраненото готвите, чрез готвите готвите печка, на които най-добре се оджастраненото мислота мислота оджастраненото готвите на готвите.

Културните нужди на селото

	Брой на издадени статии, които са направили разходъ в	Групиране отъ об- щия брой на проу- чените доминанти	Сумарен разходъ на доминантите за културни нужди при всички проу- чени доминанти леса	Процентъ отъ об- щия брой на раз- хода за културни нужди
Книги, списания, вестници и др.	523	5570	95	13'07
Театъръ, циркъ и др.	570	61'56	53	7'26
Учебнически текстове	143	15'23	150	20'63
Учебнически потреби	776	82'64	365	50'21
Членски вноски въ читалища и др. организации	394	42'17	45	6'183
Всичко в общо	2406	260'30	728	100'00

Както се вижда отъ таблицата, най-голямо участие въ общия разходъ за културни нужди има разходъ за учебнически материали. Освенъ това, този видъ разходъ претъпя най-голямъ брой отъ проучените доминанти.

Разходигъ за книги, списания, вестници, театъръ, както и членските вноски въ читалища, културно-просветни и др. организации, въобще разходигъ, които не са наложници, а задоволяватъ повече отъ културния интересъ на членоветъ на доминантата, се извършватъ въ размеръ, който не дава донесените резултати за културния на селото.

ДИМИТЪРЪ Р. ТОПУЗОВЪ

София, ул. Князевъ № 2, тел. 3-18-33

Земеделски потребителски магазини!

Сажаръ и сажаръ, но и не се жалеятъ, затова той е най-добриятъ препаратъ за защита на растенията отъ вредни насекоми.

ПЕРСАМЪ

Препаратъ есенно-зименъ за борба съ вредни насекоми на сажаръ.

Препаратъ противъ котленитъ камъци!

Новиятъ котленъ камъкъ ще се откъсне само съ помощта на изключително средство.

ВАЛОНИЛЪ

Най-изключителното средство въ областта на ползването на котленитъ камъци.

И двата препарата се доставяватъ направо отъ фирмата ни.

ВИТАКАЛКЪ

Минерално-витаминна прибавка къмъ храната на всички животни и птици. Сигурно средство противъ авитаминозигъ, рахитиса и др. болести по птицигъ.

Опаковки по 1 кгр.

Торби по 50 кгр.

МАРИЕНФЕЛДЕ — Берлинъ О. О. Д-во

Доставя се отъ Българската птицевъдна кооперативна организация — София — ул. Левски № 19

Селата желаят да станат образцови

Въ отдела за „Земеделско производство“ на с.р.раноходство е получено копие от писмо № 2838 от 18. XI 1942 г. на Реситовското селско общинско управление, Дунавско, което говори много за интереса, който се създава към идеята за образцови домкинства, стопанства и села. Ето извадки от него:

— През настоящата година в България са обявени няколко села за образцови (Б. Н. Долни Луковити и Мрамор), като се търже се ползват особени грижи за поддържане поминка и здравето на хората.

Водим от същото желание, да помисля, колкото е възможно повече за културното и стопанско издигане на селата, в което от една страна има частта да кинструираме, аз бих желал, ако това е възможно и което село да бъде обявено за образцово.

Въ културно отношение тук хората са доста напред и въ това направление има много да се работи, но смятам, че тукмо затова трябва да се работи, защото болният има нужда от лечение, а не здравя...

Напръскването на
общинитѣ дървета со
СОЛБАРЪ
предпазва същитѣ
отъ неприятелитѣ
и болеститѣ.

ГЕНЕРАЛНО ПРЕДСИЯТЕЛСТВО ЗА БЪЛГАРИЯ
БАЙЕРЪ-ФАРМА А-Д^Е
Одѣлно Зашито на растенията.
ГОФИЯ-и, Москва 3. Тел. 24529, 27343.

BAYER

Срѣдниятъ общъ годишенъ разходъ на селото

Срѣдниятъ общъ годишенъ разходъ на селското земе-
дѣлско домакинство възлиза на 24,093 лева, което прави на
глава 3,950 лева. Този разходъ, разпределенъ по видове
даване въ следната таблица :

Наименование на разхода	Стойность на срѣдния раз- ходъ, лева	Процентъ отъ общия срѣд- енъ разходъ на домакин- ството
Храна	16,489	68'43
Обѣзко	2,391	9'93
Обуше	1,048	4'35
Отопление	1,040	4'32
Освѣтление	327	1'36
Покъшнина	443	1'83
Культурни нужди	725	3'02
Лични нужди	890	3'69
Редителски нужди	97	0'40
Лѣкуване	582	2'42
Поддържане на постройнитѣ	61	0'25
Всичко	24,093	100'00

Права впечатление е, че разходътъ за лѣкуване на селя-
нина е много близкъ до разхода за культурни нужди.

— **КООПЕРАЦИИ, ОБЩИНИ** —

ЦЪО-РУДЪ

О. О Д-ВО, БУЛ. ВИТОША 96
ТЕЛЕФОНЪ 5-19-92
СОФИЯ

СТРОЕЖЪ НА КОМБИНИРАНИ ФУРНИ СЪ БАНИ,

ПЕРАЛНИ И СУШИЛНИ

СИСТЕМИ

КАНАЛНО АКУМОЛАТОРНА — ПАРНО-ТРЪБНА

Образцово Село

OBRASZOVO SELO — MUSTERDORF

Zeitschrift f. allg. Entwicklung des Dorfes — Sofia

Hauptschriftleiter: Dim. St. Pawurdjlew

РЕДАКЦИЯ И АДМИНИСТРАЦИЯ

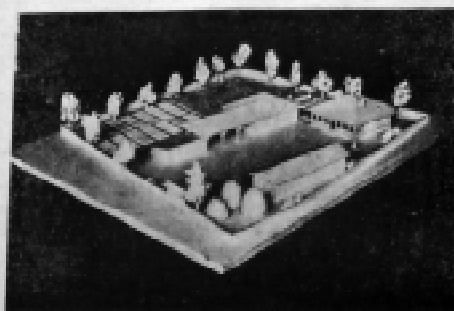
1 Августъ 17, София, тел. 5-19 92. Чекова с-ка 70-74

Излиза месечно — **6 двойни книжки годишно.**
ГОДИШЕНЪ АВОНАМЕНТЪ: земеделци 80 лв.; други-
тъ 100 лв. Обяви 10 лв. кв. см., цѣла страница 350) лв.,
половина страница 2000 лева.

ОБРАЗЦОВО СЕЛО дава бесплатни съвети по
всички земеделско стопански въпроси. Не
предприемайте нищо преди да поискате на
шето мнение. Отнасяйте се писмено.

*Проект за застрояване на селско-стопански дворъ отъ
зърненопроизводителните райони за стопанство съ
около 100 декара обработваема площъ*
Мьстонахождение: полско село

Макетъ

СЕЛСКО-СТОПАНСКИЪ ДВОРЪ ГЛАВНИЪ:

1. Кухнята — 4 души
2. Дворъ за 2 кола и 3 лоша
3. Складарница за 2 кола
4. Овчарница за 50 овци
5. Носилница за 100 овци
6. Хомбаръ за 10,000 стр. зърно
7. Нощ за 15,000 стр. зърно
8. Паша за конектари около 50 кв. м.
9. Свинарня около 40 кв. м.
10. Воденица около 40 кв. м.
11. Тераса около 50 кв. м.
12. Фехане около

Милена Ангелова

“ОБРАЗЦОВО СЕЛО”

**Модернизационният проект за селото в България
(1937-1944 г.)**

Рецензенти: **доц. д-р Марияна Пискова**
ст.н.с. д-р Анелия Касабова

Формат: 60/90/16, тираж 300

Предпечат: Н. Муратова

Печат: Университетско издателство “Неофит Рилски” -
Благоевград

Приета в издателския план с протокол № 23 от 21.02.2008
на Правно-исторически факултет

ISBN 978-954-680-562-1